

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ОТРЕШКО ВОЛОДИМИР СЕРГІЙОВИЧ

УДК 141.7:316.422(477)

**ГУМАНІТАРНА СТРАТЕГІЯ
ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Науковий консультант –
Дмитренко Микола Андрійович,
доктор політичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України

Київ – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГУМАНІТАРНОЇ СТРАТЕГІЇ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ І СУСПІЛЬСТВА.....	15
1.1. Сутність поняття «державотворення» в сучасній філософській літературі.....	15
1.2. Особливості українського державотворення.....	23
1.3. Формування гуманітарної політики як головної складової сучасних державотворчих процесів	36
Висновки до першого розділу.....	53
РОЗДІЛ 2 ПРІОРИТЕТ ЛЮДИНИ ЯК ПЕРШИЙ І ОСНОВНИЙ ПРІОРИТЕТ ГУМАНІТАРНОЇ СТРАТЕГІЇ ДЕРЖАВИ.....	56
2.1. Людина як предмет філософсько-антропологічних пошуків та історичні підходи до реалізації історичного призначення людини.....	58
2.2. Людиноцентристська модель суспільства як соціально-філософська проблема.....	82
2.3. Протиріччя людиноцентризму в Україні та шляхи їх подолання.....	94
Висновки до другого розділу.....	103
РОЗДІЛ 3 ПРАЦЯ ЯК ОСНОВА ГУМАНІТАРНОЇ СТРАТЕГІЇ РОЗБУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.....	105
3.1. Основні класичні концепції щодо ролі праці у становленні та розвитку людини та суспільства.....	105
3.2. Доцільна і цілеспрямована діяльність людей як неодмінна умова існування і розвитку суспільства	118
3.3. Проблема відчуження праці та можливості подолання її негативних наслідків.....	130
Висновки до третього розділу.....	164
РОЗДІЛ 4 КЛЮЧОВІ ЗАВДАННЯ ГУМАНІТАРНОЇ СТРАТЕГІЇ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ.....	166
4.1. Пріоритет інтелекту, освіти і культури в структурі українського державотворення.....	166
4.2. Мовні пріоритети суспільства і людини.....	200
4.3. Здоров'я людини як гуманітарний ресурс державотворення.....	236
Висновки до четвертого розділу.....	269

РОЗДІЛ 5 ПРОВІДНІ УСТАНОВКИ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГУМАНІТАРНОЇ СТРАТЕГІЇ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ	272
5.1. Екологічна безпека як установка суспільного розвитку.....	272
5.2. Громадянські пріоритети людини.....	306
5.3. Моральне самовизначення особистості.....	345
Висновки до п'ятого розділу.....	370
 ВИСНОВКИ.....	 373
 СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	 382

ВСТУП

Актуальність дослідження. Дослідження сутності та пріоритетів гуманітарної стратегії розвитку держави належить до найбільш актуальних завдань сучасного вітчизняного суспільствознавства. І це зрозуміло. Гуманітарна стратегія визначає філософську сутність державотворчих процесів, їх спрямованість, якість людського розвитку суспільства. Невизначеність у гуманітарній стратегії може призвести до серйозних суспільних збочень. І навпаки – визначеність, відкритість, прозорість гуманітарної стратегії, заснованої на принципах людинотворчості, миролюбства, добра і справедливості, забезпечує стабільність суспільного розвитку, викликає довіру до держави власних громадян, повагу до неї близьких і далеких сусідів.

Довгий час, перебуваючи у складі колишнього СРСР, Україна розвивалась в контексті вкрай ідеологізованої комуністичної доктрини. І хоча ряд положень останньої відповідали загальнолюдському розумінню сутності цивілізаційного процесу, все ж в своїй основі вона була далекою від реального життя. Тодішня гуманітарна стратегія більшою мірою мала пропагандистський характер, була відірваною від суспільного процесу, виконувала в основному маніпулятивну функцію. Дійсної консолідації суспільства вона не забезпечувала. Довіра основної маси населення до держави мала умовний характер. В суспільстві домінували подвійна мораль, «кухонна свобода» і позірна активність.

Звичайно, більшість людей базували своє життя на традиційних народних цінностях. В їх основі – шанобливе ставлення до людини праці, відповідальність перед суспільством і колективом, бережливість щодо землі, ресурсів і власності (суспільної, колективної, особистої) тощо. Однак, загальний «дух епохи» – експропріації, націоналізації, колективізації – суттєво підточував їх коріння, спонукав до зневіри і лукавства. Спроби держави засобами ідеології та пропаганди виховання «нової людини», її культури та моралі особливо помітного успіху не мали.

Нова епоха несе з собою новий дух часу, нові пріоритети і цінності. Проголошення незалежності України потребувало повернення до традиційної народної культури і моралі. А це, в свою чергу, вимагало утвердження нової гуманітарної стратегії, яка б забезпечила розвиток людини і суспільства у парадигмі людських цінностей, у єдності національного і цивілізаційного, з урахуванням історичного контексту життєдіяльності народу і його перспективи у царині суперечливого глобалізованого світу. Потреба формування гуманітарної стратегії розвитку суспільства поступово виокремилась як одна із центральних і невідкладних проблем українського державотворення.

Завдання її дослідження актуалізується і у зв'язку зі зміною типу прогресу, в який увійшло нині наше суспільство. Його природа і сутність визначаються інноваційною складовою, де, як ніколи раніше, важливим є

людський фактор – креативність, інтелект, творчість. Зрозуміло, ці якості мають бути спрямовані на людину і суспільство, на їх розвиток, а не на руйнацію. Гуманітарна складова прогресу у цьому контексті постає у якості своєрідного гаранта, який убезпечує його від збочень, перетворення інтелекту в демонічну силу історії. Її дослідження, знову ж таки, є завданням актуальним і невідкладним.

Стан наукової розробки теми. Постановка та перші дослідження проблеми гуманітарної стратегії розвитку України відносяться до періоду проголошення незалежності держави. Зрозуміло, ті чи інші ідеї (моделі, концепції) обговорювались і раніше, зокрема, у творах представників старшої когорти української інтелігенції, а також в роботах так званих дисидентів, які всупереч офіційній політиці розвитку царської Росії та СРСР (в межах яких існувала тодішня Україна) обстоювали ідею незалежності України, її майбутнього розвитку на засадах української національної ідеї. Слід враховувати й те, що в українській теоретичній і культурній традиції гуманітарна складова завше домінувала над економіко-політичними та політико-організаційними напрацюваннями вчених. Звернення до праць В. Винниченка, М. Грушевського, Д. Донцова, М. Драгоманова, П.

Липинського, Д. Чижевського та ін. засвідчує постійний і неперервний пошук українських гуманітаріїв у царині духовності, моралі і культури, пріоритетів, на яких можна було б зводити Український дім – величний, культурний, людино-співрозмірний. Зрозуміло, ці пошуки мали історично обумовлений характер. Однак їх і сьогодні треба вивчати, залучати до сучасних конструктивних пошуків, включати в контекст нинішнього філософського гуманітарного дискурсу.

Те ж саме стосується й праць, підготовлених і виданих зарубіжними вченими. Серед них для нашого дослідження особливу цінність представляють праці таких науковців, політиків і діячів культури, як Х.

Арендт, М. Вебер, З. Бжезинський, Р. Дарендорф, В. Зомбарт, Дж. Соррос. Особливу зацікавленість викликають розробки Н. Лумана («Соціальні системи»), У. Бека («Влада та її опоненти в епоху глобалізму»), Ю.

Габермаса («Постметафізичне мислення»), Ч. Тейлора («Секулярна доба»), М. Фуко («Герменевтика суб'єкта») та ін. В них переосмислюються місце і роль людини і гуманітарних цінностей в нинішньому глобалізованому світі, який, хоча й «відірвався» від сучасної української дійсності, однак все ж таки може слугувати своєрідною моделлю, зразком, нормою нашого перспективного гуманітарного поступу.

В перші роки незалежного розвитку України в осмисленні і розв'язанні проблем гуманітарної стратегії розвитку держави і суспільства виокремились три відносно самостійні лінії: 1) формування гуманітарної стратегії за моделлю, що позитивно зарекомендувала себе в розвинених країнах Європи і світу; 2) розробка гуманітарної стратегії на основі збережених надбань української культури в діаспорі; 3) створення новітньої гуманітарної доктрини, яка б враховувала перші два підходи і разом з тим, не зводилась би до їх механічного повторення чи суміщення, а органічно поєднувала б

національні традиції і загальнолюдські підходи. Знамените Шевченкове кредо – «і чужому навчайтесь, і свого не цурайтесь» – слугує своєрідною вказівкою, орієнтиром в царині вибору: Україна має враховувати все краще, що було у власній історії і культурі, вивчати і залучати гуманітарний досвід розвинених країн світу, здобутки діаспорного люду й разом з тим, сміливо вдивлятися у перспективу, формувати гуманітарну стратегію відповідно з викликами часу.

Серед вчених, які мають напрацювання у цій галузі наукового пізнання, слід назвати, насамперед, таких як В. Андрущенко, Б. Афанасьєв, В. Бабкін, О. Бабкіна, Є. Базовкін, В. Бебик, В. Баранівський, В. Білоус, В. Бондаренко, В. Буткевич, В. Бушанський, І. Варзар, К. Ващенко, В. Вергун, В. Воронкова, Л. Гайдуков, М. Головатий, Є. Головаха, О. Гомілко, Б. Гончар, В. Горбатенко, К. Грищенко, Л. Губерський, А. Гуменюк, О. Задорожній, В. Євтух, О. Єременко, О. Картунов, С. Квіт, В. Кіпень, М. Кляшторний, В. Копійка, А. Кормич, В. Кремень, І. Курас, Ю. Левенець, А. Лузан, А. Макаров, В. Манжола, О. Мироненко, М. Михальченко, А. Місуно, І. Надольний, М. Ожеван, О. Онищенко, В. Пазенок, М. Пірен, Г. Постригань, Г. Почепцов, В. Ребкало, М. Рибачук, Н. Рижко, Ю. Римаренко, Ф. Рудич, С. Рябов, О. Скрипнюк, В. Смолій, І. Степаненко, Л. Тупчієнко, О. Удод, Ю. Шемшученко, Л. Шкляр, П. Шляхтун, А. Чередниченко, М. Цюрупа, В. Якушик та ін.

На особливу увагу заслуговують книги, видані українськими вченими в останні роки, зокрема: В. Кременя «Філософія національної ідеї» (2010), В. Андрущенка «Організоване суспільство» (2004), М. Михальченка «Українське суспільство: трансформація, модернізація чи лімітроф Європи?» (2001), М. Поповича «XX. Червоне століття» (2005), В. Кременя, Д. Табачника, В. Ткаченка «Україна: проблеми самоорганізації» (2003). В. Тарасенка, О. Іваненко «Проблема самоідентифікації українського суспільства (соціологічна парадигма)» (2004).

Заслуговують на вивчення плідні ідеї політико-культурологічного, просвітницько-публіцистичного плану щодо гуманітарної стратегії українського державотворення, запропоновані сучасними відомими політиками, державотворцями, діячами науки і культури, такими, як М. Амосов, І. Дзюба, І. Драч, Л. Костенко, Л. Лук'яненко, О. Мороз, Б. Олійник, І. Плющ, В. Чорновіл та ін.

На жаль, не зважаючи на солідні теоретичні напрацювання українських вчених останніх двох десятиліть, гуманітарна стратегія держави до цього часу не сформульована й на державному рівні не закріплена. До того ж, існує низка актуальних проблем, які ще не отримали належного теоретичного обґрунтування.

Серед питань, які потребують першочергового наукового опрацювання, на наш погляд, знаходяться: теоретико-методологічні засади дослідження гуманітарної стратегії інноваційного розвитку держави і суспільства, розв'язання яких буде сприяти формуванню гуманітарного обличчя суспільства, утвердження пріоритетів, які б забезпечили зближення України з

цивілізованими державами світу, співдружність і співпрацю з ними. Потребує предметного осмислення пріоритет людини як перший і основний пріоритет гуманітарної стратегії держави. Утвердження цього принципу забезпечить практичну реалізацію людиноцентризму українського суспільства. Сюди ж відноситься проблема праці як основи гуманітарної стратегії української держави. Подолання традиційного й новітнього відчуження праці й утвердження трудового способу життя ми розглядаємо як один з головних пріоритетів українського державотворення. Додаткового наукового аналізу потребує проблема місця і ролі інтелекту (науки, освіти і культури) у державотворчих процесах, мовна стратегія держави, екологічні пріоритети, здоров'я людини та формування здорового способу життя, становлення і функціонування громадянського суспільства, моральне самовизначення особистості, духовна свобода особистості. Враховуючи актуальність і недостатньо повну розробленість цієї проблематики, автор обрав її у якості предмета самостійного теоретичного аналізу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дана робота пов'язана із темою дослідження кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Філософські засади єдності гуманітарних, природничих і технічних завдань в освіті сучасного вчителя» (затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 732 від 27 жовтня 2006 року та рішенням Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 5 від 22 грудня 2006 року). Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 3 від 23 жовтня 2012 року).

Мета дослідження полягає в розкритті та аналізі основних принципів та напрямів гуманітарної стратегії інноваційного розвитку українського суспільства в період українського державотворення.

Досягнення поставленої мети потребує вирішення наступних дослідницьких **завдань**:

- уточнити оновлене бачення теоретико-методологічних проблем дослідження гуманітарної стратегії інноваційного розвитку суспільства;
- визначити сутність та пріоритети гуманітарної стратегії інноваційного розвитку в період українського державотворення;
- сформулювати основні завдання гуманітарної політики як головної складової сучасних державотворчих процесів;
- виокремити та вивчити пріоритет людини як першого і основного пріоритету українського державотворення, суперечності його реалізації в сучасному українському суспільстві та шляхи їх усунення;
- проаналізувати обставини та особливості утвердження пріоритету праці як основи суспільного розвитку та становлення особистості;
- визначити місце та роль пріоритетів розвитку інтелекту, освіти і культури, мовних пріоритетів та забезпечення здоров'я людини і суспільства;
- дослідити реалізацію провідних установок суспільного розвитку для забезпечення гуманітарної стратегії інноваційного розвитку українського

соціуму (екобезпеку, громадянський пріоритет людини та моральне самовизначення особистості);

- виокремити проблеми самоорганізації громадян в Україні та їх вплив на державотворчі процеси, обґрунтувати необхідність налагодження конструктивного діалогу влади і громадянського суспільства.

Об'єкт дослідження – основні принципи та напрями розвитку українського соціуму (від проголошення незалежності до наших днів).

Предмет дослідження – гуманітарна стратегія інноваційного розвитку українського соціуму.

Методологічні основи дослідження зумовлені особливостями об'єкта та предмета дослідження, багатогранністю поняття гуманітарної стратегії та зовнішніх чинників її розгортання, а базуються на таких основних принципах наукового пізнання як об'єктивність, системність, історизм, практика. У якості основних методів дослідження застосовувались: 1) метод діалектики (у її сучасному прочитанні); 2) метод системного аналізу; 3) історичний метод та метод сходження від абстрактного до конкретного і навпаки; 4) порівняльний метод; 5) метод герменевтики та ін. Автор виходив із розуміння системної цілісності проблеми й намагався осмислити її шляхом застосування різноманітних методів та міжпредметного аналізу.

Наукова новизна дослідження полягає в системному аналізі головних пріоритетів та напрямів гуманітарної стратегії українського державотворення (від проголошення незалежності до наших днів).

В дисертації *вперше*:

- визначені та проаналізовані теоретико-методологічні засади дослідження гуманітарної стратегії інноваційного розвитку українського суспільства й на цій основі – забезпечення обґрунтування її основних напрямів на найближче десятиріччя;

- визначена природа та сенс першого і основного пріоритету гуманітарного інноваційного розвитку – пріоритету людини як особистості, досліджено основні протиріччя його утвердження та шляхи їх вирішення; окреслено ресурси та можливості людиноцентристського розвитку України в контексті реалізації моделі сталого людського розвитку;

- обґрунтовані можливості та завдання утвердження трудових пріоритетів як основи суспільного розвитку, багатства, прогресу й разом з тим – духовно-морального розвитку людини як особистості;

уточнені положення щодо

- необхідності реалізації пріоритетів розвитку інтелекту, освіти, науки і культури як стратегічних ресурсів суспільного розвитку, гуманізації суспільних відносин та процесів, повернення інтелекту в процеси державотворення засобами розвитку освіти. Залучення молоді та студентів до наукового пошуку та культури розглядається автором як ключове завдання гуманітарної стратегії інноваційного розвитку держави;

- органічного зв'язку мовної політики держави та її гуманітарного поступу. Автор стверджує, що кожна з держав, які утвердились як держави демократично-цивілізаційного поступу, піклуються про захист національної

мови, мобілізують для її зміцнення і розвитку всі можливі ресурси. В Україні цей процес знаходиться у початковому стані. Суспільство пронизують гострі суперечки щодо мовної ситуації. Цілісної державної мовної політики ще не сформовано, а тому завдання її формування і вдосконалення є першочерговим і невідкладним;

- місця, ролі та значення реалізації пріоритетів здорового способу життя (здоров'я людини) та екологічної безпеки;

подальший розвиток отримали

- висновок щодо взаємозалежності гуманітарного розвитку суспільства та становлення (формування) громадянського суспільства. Останнє аналізується в дисертації як основне поле реалізації гуманітарних цінностей в контексті вирішення (розв'язання) протиріч, які розмивають фундаментальні устої громадянськості, занижують можливості розбудови громадянського суспільства, самореалізації особистості;

- положення про необхідність забезпечення умов для морального і духовного самовизначення особистості як провідної гуманітарної установки суспільного розвитку у напрямі звеличення свободи. Автором підкреслюється, що тоталітарне суспільство подібну установку не лише обмежувало, але й викорінювало. Проголошенням незалежності Україна заявила про повернення до цивілізаційних засад суспільного розвитку. Однією з підвалин такого розвитку є духовна свобода. І хоча в її царині ще існує низка протиріч та неузгодженостей, сьогодні можна сказати, що рівень духовної свободи у сучасній Україні не йде ні в яке порівняння з її минулим станом. Україна створила можливості реалізації духовної свободи, хоча, звичайно, їх міра і рівень все ще не відповідають нашим устремлінням і прагненням.

Теоретичне та практичне значення дисертації полягає в тому, що в ній системно і цілеспрямовано проаналізовані основні пріоритети та принципи реалізації гуманітарної стратегії інноваційного розвитку України (від проголошення незалежності до наших днів). У якості таких визначені – людиноцентризм (пріоритет людини), забезпечення трудового способу життя (пріоритет праці), підвищення екологічної безпеки та здоров'я людини і суспільства, духовно-морального самовизначення особистості та ін. Матеріали дисертації можуть бути використані в навчальному процесі з таких дисциплін, як філософія, політологія, культурологія. На їх основі може бути підготовлений спеціальний курс для студентів гуманітарних спеціальностей. Матеріали дослідження можуть слугувати теоретичним підґрунтям виховної роботи у вузі.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним дослідженням. Всі результати і висновки отримані здобувачем самостійно.

Апробація дослідження. Основні теоретичні положення та висновки дисертаційного дослідження обговорювались на засіданні кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, на низці науково-теоретичних і науково-практичних конференцій, а саме: Восьмих юридичних читаннях «Правові проблеми

взаємодії влади і громадянського суспільства» (Київ, 2012); V Міжнародному форумі «Простір гуманітарної комунікації» (Київ, 2012); Міжнародній науково-практичній конференції «Ціннісні орієнтації та світоглядні позиції людини у контексті сьогодення» (Київ, 2013); Всеукраїнському науково-методичному семінарі «Інноваційні технології в дошкільній освіті» (Київ, 2013); Звітно-науковій конференції викладачів університету «Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету» (Київ, 2013); Всеукраїнському науково-методичному семінарі «Інноваційні технології в дошкільній освіті України: «дитина в комп'ютерно-ігровому середовищі» (Київ, 2013); V Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених «Соціально-економічний розвиток держав: досвід та перспективи» (Київ, 2013); Міжнародній науковій конференції «Дев'яті юридичні читання: Політико-правова реформа в Україні: історія, сучасність, перспективи» (Київ, 2013); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільно-політичні та соціокультурні процеси в Україні» (Київ, 2013); Міжнародній науково-теоретичній конференції «Духовні цінності християнства в українській культурі: віхи тисячоліть» (Київ, 2013); VI Міжнародній науково-практичній конференції «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології» (Київ –Ялта, 2013); VI Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасне дошкілля: реалії та перспективи» (Київ, 2013); Міжнародній науково-практичній конференції «Освіта в системі українського державотворення та культури» (Київ, 2013); Міжнародній науково-практичній конференції «Освітня політика держави: філософія, методологія, практика» (Київ, 2013); II Міжнародній науково-практичній конференції «Управлінські компетенції викладача вищої школи» (Київ, 2014); III Всеукраїнських Морозівських педагогічних читаннях «Магістратура в освітньому просторі університету» (Київ, 2014); Міжнародній науковій конференції «Десяті юридичні читання: Юридична освіта і наука в Україні: традиції та новації» (Київ, 2014); Міжнародному освітньому конгресі, VI Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих учених «Соціально-економічний розвиток держав: досвід і перспективи» (Київ, 2014).

Публікації. Основні положення дисертації відображено у авторській (одноосібній) монографії, 33 наукових статтях: 17 із них опубліковані у фахових виданнях України з філософських наук; 4 – в закордонних наукових виданнях, 1 – в науковому виданні України, включеному до міжнародної наукометричної бази, 11 – в інших наукових виданнях.

Структура дисертації та обсяг роботи зумовлені метою і завданнями дослідження. Дисертація складається із вступу, п'ятьох розділів (п'ятнадцяти підрозділів), висновків та списку використаних джерел (403 позиції). Загальний обсяг дисертації становить 425 сторінок, основна частина роботи – 381 сторінка.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГУМАНІТАРНОЇ СТРАТЕГІЇ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ І СУСПІЛЬСТВА

Проголошення незалежності України поставило перед її народом низку завдань, які охоплювали собою економічну, політичну і соціокультурну складові життєдіяльності суспільства і в узагальненому вигляді постали як завдання новітнього українського державотворення. Одним з головних серед них було формування гуманітарного обличчя суспільства, утвердження пріоритетів, які б забезпечили зближення України з цивілізованими державами світу, співдружність і співпрацю з ними. Мова йде про гуманітарні пріоритети державотворення, на аналізі змісту і методологічної ролі яких ми маємо зупинитись в цьому розділі.

1.1. Сутність поняття «державотворення» в сучасній філософській літературі

Державотворчі процеси завжди привертали до себе увагу мислителів і науковців різних історичних епох. Усі вони намагалися розкрити головні особливості виникнення та формування держави. Але, на нашу думку, для нашого подальшого дослідження необхідно визначити сутність поняття «державотворення» в сучасній філософській та політологічній літературі. Треба підкреслити, що у цьому понятті основою конструкції є дефініція – «держава», а принцип існування держави є визначальним принципом методології державотворення. Але протягом століть людство живе в умовах державної організації і так і не змогло виробити більш-менш єдиної парадигми розуміння й бачення феномена держави. Аналіз свідчить, що не існує чіткого загальноприйнятого категоріального визначення даного явища у жодній галузі суспільствознавства, що напряду досліджує державну організацію, – хоча й у різних площинах і аспектах, – зокрема, не має його ні юридична, ні філософська, ні соціологічна література; на жаль, не є виключенням з цього приводу і політологічні видання.

Безумовно, кожен із відомих підходів до розуміння держави має право на існування, висвітлює певний аспект її сутності, розкриває приховані від буденного ока сторони державної організації, її механізми. Проте, на думку українського дослідника О. Краснокутського, жоден із них не здатен охопити державний феномен у його цілісності, у єдиному інтегральному баченні державного явища, його сутності [176, с. 404].

По-перше, держава виникає саме у лоні політичної складової буття суспільства як політична форма його організації, необхідна для налагодження відносин у соціально-неоднорідному суспільстві, для якого, як відомо, властиві такі характеристики, як приватна власність, соціальна

нерівність, класова диференціація й політична влада, яка дозволяє тій або іншій соціальній групі, не порушуючи загальноприйнятих норм, розширювати сферу свого впливу в межах певного простору, реалізовувати свої інтереси, потреби в масштабах усієї соціальної спільності. Тому під державою слід розуміти, насамперед, політичну форму організації суспільного буття на певній території, з чим погодяться, напевно, усі дослідники.

По-друге, якщо для суспільства в цілому характерною є влада як соціальний феномен (соціальна влада), яка виступає домінуючим регулятором у первіснообщинних формах суспільного буття, для соціально-неоднорідного суспільства стає властивим такий різновид владного феномена, як політична влада, то в умовах існування державного організму формується новий вид владних відносин – державна влада, що дає право й можливість державі в особі її інституційних органів розпоряджатися життєдіяльністю суспільства, застосовувати у разі соціальної непокори спеціальні заходи примусу, врегульовані правовими нормами. Отже, така політична форма організації суспільного буття, як держава, функціонує за допомогою державної влади [176, с. 404].

По-третє, окрім державно-владних відносин, держава функціонує за допомогою відповідних структур, установ та організацій, які у юридичній науці традиційно позначаються таким поняттям, як механізм держави. Під останнім розуміється система всіх державних організацій, що здійснюють її завдання й реалізують державні функції [221, с. 173]. При цьому до державних організацій цілком доречно відносити органи державної влади – органи держави, що наділені владними повноваженнями (апарат держави), а також державні підприємства і державні установи, що практично здійснюють функції держави у сфері виробничої (підприємства), чи невиробничої (установи) діяльності. Тому в даному контексті видається можливим використати напрацьований у правовій думці досвід і вважати, що держава як політична форма організації суспільного буття функціонує за допомогою державної влади й спеціального механізму.

По-четверте, відомо, що одночасно з виникненням такої політичної форми суспільної життєдіяльності, як держава, формується у якості її невід’ємної складової і право, яке можна визначити як систему правил поведінки, норм, які встановлені або санкціоновані державою, мають загальнообов’язковий характер, виражають волю домінуючої у суспільстві частини населення, спрямовані на регулювання суспільних відносин і дотримання яких забезпечується цілеспрямованою діяльністю держави [176, с. 405]. Держава функціонує за допомогою державної влади й спеціального механізму на основі права. У державі право є «спряженою» категорією з відповідальністю за використання права. Поза полем відповідальності право починає відігравати руйнівну роль у державі. Тим самим «спряженість» права з відповідальністю визначає принцип державотворення [39, с. 10].

У зв’язку з вищевикладеним державу правомірно визначити як політичну форму організації суспільства на певній території за допомогою

державної влади і спеціального механізму на основі права для збереження суспільства та його вдосконалення. Постаючи як політична форма організації суспільства, держава проходить певний процес свого створення, що виступає у якості ключового системоутворюючого конструкта державно-політичного буття і що, як уявляється, отримує відповідне відображення в найбільш загальному вигляді у понятті «державотворення».

За часів незалежності України термін «державотворення» набув широкого вжитку. Зокрема, він присутній у преамбулі до Конституції України. Так, в її тексті зазначено: «Верховна Рада України від імені Українського народу... спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого української нацією, усім Українським народом права на самовизначення... приймає цю Конституцію – Основний Закон України» [163, с. 3]. Слід зауважити, що останнім часом, особливо протягом більш як двадцяти років існування української незалежності, термін «державотворення» посів своє чільне місце як на буденному рівні суспільної свідомості, так і на теоретичному. Його застосовують, як правило, у різноманітних значеннях для опису процесів суспільно-політичного, державного життя і політики, і державні службовці, і журналісти, і представники практично усіх галузей суспільствознавчих наук. Поняття «державотворення» багатьма дослідниками використовується, як щось само собою зрозуміле, як те, що не потребує обґрунтування. При цьому, на жаль, ще недостатньо наукових праць стосовно розкриття цілісного змісту поняття «державотворення».

У «Великому енциклопедичному юридичному словнику» поняття «державотворення» трактується як історичний процес будівництва держави, створення й розвитку її правових, політичних, економічних, ідеологічних, військових, фінансових та інших інститутів і забезпечення їхнього функціонування [262, с. 179]. Але, на жаль, все ж таки дане поняття традиційно обходить своєю увагою практично уся довідкова література, включаючи фундаментальні філософські, політологічні, юридичні словники та енциклопедії. Чи не єдиним прикладом розкриття змістовного наповнення цього терміну в науковій літературі є словник-довідник «Державне управління», виданий Українською академією державного управління при Президентові України та Інститутом проблем державного управління та місцевого самоврядування у 2002 р. Він містить таке визначення терміну «державотворення»: «Державотворення (державне будівництво) – базовий напрям державного управління, діяльність якого забезпечує відповідні умови для формування та реалізації державної політики. Створення нової держави супроводжується певним перехідним періодом становлення, на якому вирішуються питання закріплення її державності, формування дієвої системи державної влади та визначенням основних шляхів розвитку країни. Державне будівництво охоплює визначення і правове закріплення форми державного правління; політичного режиму; державно-територіального устрою, основних цілей і функцій держави, їх пріоритетності; розподілу повноважень між гілками та вищими органами державної влади; стратегії розвитку

держави, структури органів державної влади відповідно до функцій держави та її стратегічних цілей» [304, с. 129]. Таке визначення розкриває сутність категорії державотворення на сучасному етапі розбудови держави. Водночас воно не відповідає критеріям розгляду цього терміну в його історичній ретроспективі.

Що ж стосується дисертаційних робіт, у назві яких є термін «державотворення», то зазвичай їх автори використовують вищевказане поняття, так би мовити, «заангажовано», залежно від спрямованості свого власного наукового інтересу, не обтяжуючись при цьому намаганнями з'ясувати його зміст. Так, наприклад, у роботі запорізького дослідника С. Мофи, що присвячена дослідженню національної свідомості як чинника державотворення, вказується, що під останнім слід розуміти «...процес створення та удосконалення певних організаційних структур та ідеологічних засад взаємодії між громадянами держави у всіх сферах суспільного життя (політичній, економічній і т.д.) з реалізації особистих і спільних інтересів» [228, с. 5]. Очевидно, що таке розуміння державотворення, його визначення, є тенденційним і в цілому не розкриває суті цього феномену.

У філософсько-політологічному дискурсі поняття та процес державотворення розглядається у більшості випадків в етнонаціональному контексті (дослідження В. Авер'янова, О. Антонюка, В. Бакуменка, С. Грабовського, І. Кураса, О. Куць, Ю. Куц, В. Лісничого, В. Лугового, В. Майбороди, С. Майбороди, Н. Нижника, О. Оболенського, В. Рижих, Ю. Римаренка, В. Токовенко, І. Федорченко та ін.) та у контексті виокремлення головного чинника державотворення – політичної або політико-управлінської еліти (дослідження Ю. Конотопцевої, Д. Короткова, О. Крюкова, В. Литвина, О. Нелюбова, Є. Остренка та ін.).

З іншого боку слід зазначити, що в Україні питання державотворення розроблялися переважно в інституціональному аспекті та здебільшого в предметному полі саме юридичної науки. Зокрема, в межах напряму «державне будівництво і місцеве самоврядування» вони висвітлювалися в роботах В. Гнілорибова, В. Журавського, А. Колодій, А. Олійника, В. Серьогіної, Б. Свирського, В. Тихонова, В. Чукаєвої, Н. Юзікової, О. Ярмиша та ін. Водночас, такий підхід виявляє дещо обмежений погляд на природу держави, який, в цілому, не виходить за межі дії норм права, способів формування і порядку діяльності адміністративних органів держави. Внаслідок такого звуження проблема державотворення розглядається виключно як сфера діяльності органів влади, в якій не відводиться належне місце суспільству, внаслідок чого виникає розрив між інститутами влади й іншими інститутами суспільства [39, с. 3].

З огляду на це вихідним моментом державотворення, на думку доктора наук з державного управління Т. Бутирської, постає необхідність вивчення історично змінної сутності та визначальних моментів становлення й розвитку держави [38, с. 2]. Натомість аналіз наукових праць з цієї проблематики засвідчує, що дотепер так і не склалося загальноприйнятого визначення цього базового поняття і відповідно – єдиного розуміння як дефініції, так і

процесу державотворення. Різниця в наявних підходах полягає головним чином у тому, що береться за визначальну «цеглинку» державотворення: становлення та функціонування держави чи її реформування, активний розвиток, творення або певний головний чинник, що впливає на процес державотворення.

Стосовно сучасних підходів до визначення дефініції «державотворення», то можна погодитися з думкою українського дослідника В. Семенова, що воно, незважаючи на широке використання в роботах з філософії, політології, державного управління та юриспруденції, має обмежену кількість визначень. Переважно ця дефініція трактується як базовий напрям державного управління і відповідно має часові обмеження стосовно його використання, що унеможлиблює її застосування при проведенні ретроспективних досліджень з державного управління [303, с. 5]. Тому необхідно розглядати поняття «державотворення» не як напрям державного управління, а як сучасний довготривалий процес, спрямований на утворення держави, а також процес створення, розбудови та модернізації системи влади, або як такий, що мав місце в історичному минулому та охоплює взаємовідносини індивідів, спільнот, політичних інститутів щодо реалізації своїх інтересів у сфері влади [304, с. 132]. На нашу думку, уявляється правомірним визначити державотворення як соціально-політичну категорію, що позначає процес діяльності зі створення якісно нової держави.

Особливістю державотворення як складного соціального утворення виступає те, що воно поєднує у собі і загальні риси діяльнісного явища в цілому, і суттєві характеристики таких феноменів, як практика й творчість. Зокрема, як різновид практичної діяльності, державотворення має соціоактивний, усвідомлений, цілепокладаючий, доцільний, почуттєво-предметний, матеріальний, перетворюючий характер. Крім того, такий процес соціально-переворюючої діяльності є постійним і безперервним: виникнувши, держава змінюється, розвивається, що з необхідністю детермінує постійну діяльність з її перетворення, вдосконалення.

Разом з утворенням, еволюцією державних організмів ускладнюється й структура суспільної свідомості, практичної її складової, формується систематизоване, теоретично обґрунтоване духовне відбиття об'єктивного буття держави, реального процесу її створення, будівництва й життєдіяльності, що усвідомлюється здійснюючими його суб'єктами – народом, громадянами, їх об'єднаннями, органами державної влади, державними діячами [176, с. 408].

Процес державотворення – це, перш за все, еволюція розвитку держави. Найбільш загальним визначенням поняття розвитку є поняття, сформульоване в докторській дисертації О. Шаброва: «...розумітимемо під розвитком будь-якої конкретної системи реалізацію її сутності, закладеного в ній потенціалу [37, с. 4].

Розвиток держави визначається співвідношенням:

$$Ra \Rightarrow Re$$

де Ra , Re – стан держави, \Rightarrow відображає процес державотворення.

Дане співвідношення, а також взаємозв'язок знання й реальності визначають, що зростання повноти знань про сутність держави та втілення цих знань в реальність буття – це є закон розвитку держави. Із закону розвитку держави виходить, що пізнання суті держави (*Re*) і втілення цієї суті в реальність (*Ra*) – це два взаємозв'язані процеси, які додаткові, але не еквівалентні один одному. Рівень відповідності втілення держави *Ra* до її сутності *Re* визначається співвідношенням наукового знання про державу і практики державного управління – перше визначає орієнтири (параметри) державотворення, а друге втілює їх у реальність.

Внаслідок закону розвитку і його символічного виразу стає очевидно, що об'єктом державотворення є держава, конкретніше – стан держави. Водночас процес державотворення – це процес досягнення цього стану. У цьому процесі виділяються підпроцеси – економіка, культура, політика і т. ін. Самі по собі ці підпроцеси не формують результату (стану) – вони є лише засобами досягнення результату і лише в сукупності з іншими підпроцесами [37, с. 4].

1.2. Особливості українського державотворення

Процес досягнення стану державності є особливим для кожного народу. Тому можна говорити і про особливості українського державотворення, його основні завдання та напрями. Необхідність наукового осмислення та супроводження процесу державотворення була визначена науковцями з перших днів проголошення Україною незалежності та набуття країною суверенності. Про це свідчить, зокрема, Постанова Президії Національної Академії Наук України № 227 від 10.07.96 «Про концепцію ідеології державотворення в Україні» [274]. Згідно з цією Постановою, осмислення процесів державотворення в Україні потребувало максимально точного, об'єктивного відтворення подій і фактів минулого, а також максимальної наукової експертизи при аналізі як історичної ретроспективи розвитку української держави, так і процесів її сучасного розвитку.

Особливості сучасного державотворення були закладані саме в історично тривалому та складному процесі українського державотворення. Сучасна наука довела факт існування українців як етносу, щонайменше, з перших століть нашої ери. Це важко довести, апелюючи лише до такого важливого чинника сучасного розуміння етнічності, як самосвідомість, проте існують і інші важливі складові цього феномену – це комплекс суспільно-побутових явищ, які в сукупності утворюють систему етнічної культури. Остання і є переконливим свідченням існування етносу як суспільно-історичної одиниці, що рухається в часі і просторі, тобто розвивається. На певному етапі етногенезу, в разі, якщо етнос не розчиняється серед інших, з'являється державність – політичний орган життєдіяльності етносу, котрий трансформується у націю.

На думку українських дослідників С. Грабовського, С. Ставроянці, Л. Шкляра усі ці моменти, визначені для етногенезу народів, що перейшли із

стадії етнічності в стадію націотворення та державотворення, наявні в історії українського народу [70, с. 10].

Парадокс полягає в тому, що процес українського державотворення та, в цілому, українська історія переважно усвідомлюється як етнічна історія, обмежена рамками лише етнокультурної специфіки, й не усвідомлюється як історія політична, тобто історія державотворення. У кращому випадку, остання виступає як яскравий епізод героїчної доби – часів Київської Русі чи Козаччини, але не більше й не менше. Так, у науково-публіцистичній літературі, а слідом за нею і в суспільній свідомості утворився досить консервативний стереотип про «бездержавність» української нації, що саме по собі є уособленням логічної й теоретичної нісенітності. Справа в тому, що «бездержавних» націй взагалі не існує. Державність є ознакою нації. Дійсно, українці втрачали свою державність у певні проміжки часу, але ідея державності продовжувала жити в суспільній свідомості й протягом бездержавних періодів.

Треба підкреслити, що історія українського державотворення є складний і мало опрацьований предмет історичної та політологічної науки. Особливість українського державотворення у тому, що територія України як земля українського етногенезу є результат політичного розвитку, в якому етнічна сторінка історії та її політична, тобто військова, дипломатична, економічна тощо складові не завжди збігаються [70, с. 11].

Інтерпретаційні моделі державотворчих процесів минулого мали вплинути на формування думки про споконвічні прагнення українців до незалежності, але в той же час, як це не парадоксально, репродукування відчутно залежало від впливу реальних масових стереотипів, конструйованих сучасністю (соціальними і політичними потребами суспільства). Між тим осмислення процесів державотворення в Україні потребує максимально точного, об'єктивного відтворення подій і фактів минулого. Проте в науковому загалі досі триває реконструкція морально застарілих історичних міфів радянської доби з нерідко властивим їм майже повним ігноруванням самотніх процесів державотворення в Україні. Адже сутністю схем радянської історіографії було здебільшого фактологічне наповнення (за принципом аналогій) концептуальної схеми загальної історії СРСР [151].

Більш ніж двадцятичотирирічна історія сучасної України свідчить, що наукове осмислення та визначення процесу українського державотворення ще триває. Більш того, консенсусу з приводу розуміння і трактування характеристик, історичних періодів та показників цього процесу як в науковому товаристві, так і в політикумі до цих пір не досягнуто. Це пов'язано з низкою факторів, серед яких можна виділити наступні:

- специфіка історичного розвитку української державності, коли держава довгий історичний період не мала самостійного існування, а українські землі перебували у складі інших держав;
- відсутність достатньої наукової бази для швидкого та кваліфікованого забезпечення процесу державотворення науково обґрунтованими моделями;

- політизація цього питання, що суттєво гальмує можливість легітимації певних особливостей процесу державотворення;
- специфіка сучасного періоду розвитку української держави в умовах як зовнішніх (процеси глобалізації, економічної кризи, геополітичних трансформацій), так і внутрішніх (поліетнічність, політичні – високий рівень недовіри до політичних інституцій, – конфесійні та інші розколи, брак позитивних соціальних очікувань) викликів [253, с. 640].

Головною проблемою, навколо якої найчастіше розгортаються політологічні дискусії, залишається питання хронології процесу державотворення в Україні.

Особливості українського державотворення, на нашу думку, полягають у тому, що доволі проблематично віднайти той період розвитку української державності, коли можна було б говорити про нормальний функціональний розвиток державотворчих процесів. Але спроби точніше визначити етапи українського державотворення були і на основі цих етапів моделювався і сучасний процес українського державотворення.

Перший етап – Київська Русь. Період існування держави охоплює IX ст. – 40-і роки XIII ст. Варто визнати, що Київська Русь не була державою в сучасному розумінні цього слова. Розглядати її як таку – означало б приписувати їй вищий рівень політичної організації. Але вона не мала ані централізованого управління, ані всеохоплюючої бюрократичної системи. Основною формою взаємозв'язку між володарями й підданими було збирання данини. У політиці князі керувалися переважно династичними чи особистими інтересами. Політичні проблеми розв'язувалися за допомогою сили. На думку багатьох сучасних українських істориків, Давньоруська держава була нестійким (тимчасовим) нецентралізованим державним утворенням без єдиної давньоруської або праруської народності, де одночасно відбувався процес етногенезу українців.

Другий етап – доба Галицько-Волинської Русі (1199 – 1340-і роки). На думку М. Грушевського, саме Галицько-Волинське князівство було безпосереднім спадкоємцем політичних та культурних традицій Києва. Історик С. Томашівський називав це князівство першою безпосередньо українською державою і вважав, що саме з Галицько-Волинської держави слід вести відлік історії української держави, оскільки до складу цього утворення входили лише етнічні українські землі [253, с. 641].

Третій етап – пов'язаний з козаччиною і охоплює час з 1648 по 1764 рр., який припадає на Українську гетьманську державу. В її створенні провідну роль відіграло козацтво, яке виникло в кінці XV ст., а в середині XVI ст. утворило Запорозьку Січ – прообраз козацької республіки. На думку вітчизняних істориків О. Апанович, О. Гуржія, В. Смоля, В. Степанкова, Р. Іванченко та ін., українська державність з яскраво вираженими етнічними рисами в середині XVII ст. існувала вже у завершеному вигляді [151].

Четвертий етап – державні одиниці періоду національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. XX ст. представлені Українською Народною

Республікою періоду Української Центральної Ради; Українською Державою періоду Гетьманату Павла Скоропадського; Українською Народною Республікою часів Директорії; Західноукраїнською Народною Республікою. [151, с. 126-127]. Окрім національних державних утворень, у цей період тричі встановлювалася радянська (більшовицька) влада в Україні .

Проголошення незалежної України 24 серпня 1991 року поклало початок сучасному (*н'ятому*) етапові державотворення.

Як відзначає доктор історичних наук А. Киридон «нескладні математичні підрахунки дають підстави стверджувати, що Україна перебувала більше в умовах бездержавного існування, ніж у полі стабільного процесу державотворення. Внаслідок цього українська державність в період короткочасного її формування може розглядатися швидше як екстремальний історичний досвід» [151]. Дійсно, процес державотворення в Україні не був стабільним, пролонгованим чи довершеним і це відобразилось на сучасному процесі державотворення, на його особливостях[337].

Ми свідомо не включаємо радянський етап історії України в періодизацію українського національного державотворення. Згідно з Конституцією, затвердженою в березні 1919 р., УРСР була «незалежною і суверенною державою», мала власні органи державної влади, столицю, бюджет, державний гімн, герб, прапор. Та фактично всі ці ознаки державності були суто декларативними. Та все ж мусимо зазначити, що час перебування України в складі СРСР теж привніс багато особливостей та ідей, які помітно впливають на процес державотворення в сучасній Україні. Причиною цього є суттєві відмінності у стратегіях, цілях, завданнях та методах державотворення, управління, ставлення до особистості й суспільства, здійснення політики та реалізації владних повноважень, які були характерні для радянської доби, у пріоритетах і цінностях, що історично склалися в Україні. Модель управління і державотворення залежала від ідеологічних, особистісних, ситуаційних чинників [375, с.132].

У 1991 р. пройшовши надзвичайно складний шлях державотворення Україна знову опинилася перед дилемою – бути їй, нарешті, суверенною чи знову шукати свого щастя в обіймах «старших» чи «молодших» братів. На такі роздуми наштовхує увесь хід державотворення в Україні.

Головна особливість українського державотворення полягає у тому, що український народ, тривалий час перебуваючи в колоніальному становищі, втратив колишні демократичні інститути і традиції самоврядування, а тому змушений в розбудові своєї держави спиратися на реалії, успадковані від імперсько-тоталітарних структур, як в економіці, так і в політиці. Ознаками останніх є економічна неструктурованість українського суспільства і, відповідно, відсутність розвиненої політичної структури [70, с. 460]. Отже, з точки зору як внутрішніх, так і зовнішніх факторів, сучасний процес державотворення в Україні розпочинався в несприятливих умовах і вимагав постановки нових завдань і напрямів в зміцненні процесу державотворення.

Головним завданням суверенної України з перших днів її існування стало здійснення державотворення, що виражалось у змінах самої структури

політичної системи та трансформації політичного режиму з тоталітарного до демократичного. Дійсно, Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.), Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.), підсумки Всеукраїнського референдуму (1 грудня 1991 р.), Конституція України, прийнята 28 червня 1996 р., законодавство України, укази Президента України стали правовою основою для побудови незалежної та суверенної Української держави. Це був тільки перший крок, але значний та вагомий у процесі сучасного державотворення України. Ключовим завданням перших років державотворення стало формування трьох основних гілок влади – законодавчої, виконавчої, судової. Поряд з цим необхідно було забезпечити створення управлінських структур на місцях, налагодити ефективну взаємодію місцевої та центральної влади. Ці завдання загалом на теперішній день реалізовані, хоча певні проблеми залишилися.

Наступним напрямом процесу державотворення було формування власної моделі системи державного управління. Треба підкреслити, що за часів радянської влади розвиток української системи управління відбувався двояко. З одного боку, переважали адміністративно-командні методи управління, що насаджувалися партійною номенклатурою, а з іншого – мало місце прагнення побудувати ефективну систему державного управління. Зіткнення цих двох ідей в різні періоди існування радянської України обумовлювало запровадження «коливань» в політичній, соціальній та економічній сферах розвитку суспільства [310].

Зараз вкрай необхідно позбавитись адміністративно-командних методів управління та формувати таку модель системи державного управління, яка б відповідала демократичним принципам. Треба підкреслити, що, на жаль, сучасна система державного управління являє собою значною мірою самостійну, відмежовану від суспільства систему, яка функціонує відповідно до власних цілей і завдань, що значно відрізняються від загальносистемних (національних). Сучасні засоби взаємодії та обміну між владою і суспільством мають певною мірою антагоністичний характер, одна зі сторін (влада) традиційно розглядає іншу (суспільство) як своє джерело існування і в такий спосіб обмежує її власну можливість нормально існувати, функціонувати і розвиватися. Тож слід знову повернутися до необхідності існування інституту, який би здійснював функції контролю за дотриманням норм, тобто держави як базового суспільного інституту.

Здобуття Україною незалежності, пов'язане із загальним процесом національного державотворення, поставило питання про владу, яка була б здатною зберегти і зміцнити молоду державу, здійснити необхідні трансформаційні процеси на шляху переходу від командно-адміністративної до ринково-демократичної системи, від авторитарно-консервативної до соціально-правової держави. Оскільки українська політична система є нестабільною і недосконалою, перебуває у стані постійної кризи, просування шляхом демократизації зумовило прийняття рішення про необхідність реформування. Але існує потреба у глибшому осмисленні політичного реформування, яке не зводиться до обговорення перерозподілу владного

ресурсу, а бачиться як процес, який має включати в себе вироблення ефективних механізмів взаємодії між владою та суспільством, проведення реформування органів місцевого самоврядування з урахуванням принципу субсидіарності та у напрямі децентралізації.

Інша значна особливість українського державотворення, на нашу думку, полягає в тому, що становлення й утвердження незалежної держави відбувалося одночасно з завершенням процесу становлення української політичної нації, формуванням національної самосвідомості. Зазначимо, що одним з основних напрямів державотворчих процесів є формування української політичної нації. Процес її формування є ключовим питанням державотворення і важливою складовою національної консолідації в цілому. Після здобуття Україною незалежності постало питання про формування нової якості української нації на принципі саме державності, а не етнічності. Український етнос має власний досвід державотворення, політичну й правову культуру, інтелектуальні, наукові й освітні традиції, а, отже, є підстави вважати, що він може виконати роль ядра кристалізації модерної української нації, українського народу як цілісної, патріотично налаштованої спільності суверенної держави. Українська політична нація має бути сформована як спільнота, об'єднана історичною долею, мовою, культурними традиціями, толерантністю різних етнічних груп, усвідомлення себе громадянами України, незалежно від етнічного походження, віросповідання тощо.

Національна консолідація має відбуватися знизу, виходити від суспільства, а зверху значну роль повинна відігравати саме національна еліта, завдання якої полягає у розробці стратегії національної консолідації і створення у суспільстві всіх необхідних умов для її втілення в життя. Найголовнішими питаннями, які постали перед українською владою, політичною і громадською елітою країни, було збереження принципів українізації державного апарату та освіти, створення та захист національного інформаційно-культурного простору, мови [235, с. 212].

Процеси формування і консолідації української нації залежать від характеру розвитку соціальної структури, мовно-культурної ідентичності, утвердження української національної ідеї й етнонаціональної ідентичності. Це складові процеси формування нації та її консолідації, що взаємопов'язані між собою і є важливими чинниками державотворення. Процес творення української політичної нації багатofункціональний, тому економічною основою української політичної нації мають стати єдиний національний ринок і спільні національні інтереси у сфері економіки; політичною – демократична організація суспільства; соціальною – консолідований з іншими верствами населення середній клас; духовною – національна ідея, пропущена крізь призму інтересів особистості, та національні традиції [180, с. 6].

Інший напрям розвитку сучасного українського державотворення – розробка державної ідеології. Дійсно, особливістю українського державотворення є те, що у спадок від перебування у складі СРСР нам

дісталася комуністична ідеологія, котра на сучасному етапі державності не відповідає цілям розвитку як української політичної нації, так і державотворення. Державна ідеологія – це одна з основ державотворення, на якій і будується держава. Вона покликана поєднати процес активного державного і національного розвитку в єдиній системній моделі, де державі відводиться одна відповідальна роль, а інститутам громадянського суспільства – інша.

Є. Головаха і В. Пухляк ще досить давно наголошували: «Слід зрозуміти, що нормальна держава не може існувати без ідеології та ідеологічних інститутів, метою яких є відтворення цієї ідеології в масовій та індивідуальній свідомості. Для сучасного суспільства єдиною ідеологією, здатною забезпечити стабільність держави й достатній рівень матеріального і духовного життя людини, є демократична система цінностей, яка базується на політичному плюралізмі, вільній ринковій економіці й рівності громадян перед законом» [64, с. 26-29]. Подібною точки зору дотримувався й М. Амосов, який писав: «Чи потрібна державі ідеологія? Багато хто зараз сумнівається, говорять – плюралізм думок. Я вважаю – необхідна. Ідеологія визначає державний устрій, і громадяни повинні вірити, що він справедливий. У крайньому випадку – в основному. Інакше – як жити? Для будь-якої діяльності людина визначає мету. Мета всього народу – це і є ідеологія суспільства, розписана в законах. Без ідеї не буде єдності народу, а отже й прогресу в матеріальній і духовній сферах» [10, с. 1].

Державна ідеологія є дворівневою структурою. Однією з базових засад першого рівня є надання легітиматії державі як суспільному інституту. Динамічно може розвиватися лише суспільство, яке має ідеологічний стрижень, зрозумілий кожному громадянину. Базовими засадами другого рівня є необхідність становлення політичної нації, громадянського суспільства, демократизація суспільних взаємовідносин. Ця необхідність обумовлюється об'єктивними законами суспільного розвитку, які свідчать, що країни, котрі пішли цим шляхом, добилися найбільшого успіху. Становлення таких засад гарантує забезпечення суспільної злагоди і миру [222, с. 66].

При визначенні поняття «державна ідеологія» значної уваги слід надавати ціннісному аспекту. Ціннісні орієнтації – найважливіша складова масової свідомості, що визначає реакцію людей на явища дійсності і спрямування їх поведінки. В сучасних умовах посилюється їх роль як мотиваторів дій соціальних спільнот. Великого значення набувають політичні цінності, які мають забезпечувати безпеку особи, суспільства, держави, регіону, людства. Доктор філософських наук В. Андрущенко визначає політичні цінності як політично значущі явища, процеси, предмети, основи, сторони політичного життя, феномени політичної свідомості. Такими цінностями він вважає демократію, гуманізм, солідарність, суверенітет, волю, рівність, справедливість, гідність тощо [222, с. 67]. Це цінності саме демократичного суспільства, які є необхідною умовою сталості політичного режиму, відносної стабільності влади. На переконання М. Головатого,

політичні цінності відображають найвищі принципи, які забезпечують злагоду в суспільстві або в окремих соціальних групах стосовно основних напрямів розв'язання проблем, віру в бажаний і найкращий тип політичної системи, у політичну мету, засоби її досягнення та уявлення про них [63, с. 221]

Таким чином, державна ідеологія стає:

1) рушієм суспільного розвитку – в цьому полягає її ключовий прикладний аспект;

2) засобом впливу на легітимацію влади, тобто на здатність певного режиму досягати суспільного визнання і виправдання обраного політичного курсу, прийняття цим режимом політичних рішень, кадрових чи функціональних змін у структурах влади;

3) дороговказом і системою координат для людини і суспільних груп загалом, забезпечує відчуття єдності в інтересах спільної праці [222, с. 68].

Вочевидь, що розвиток української держави потребує світоглядно-ідеологічного проекту, який є підґрунтям вироблення стратегії національного державотворення. Таким проектом є національна ідея. На сьогоднішній день, основною проблемою для вітчизняної наукової спільноти та українського політикуму є не тільки формулювання змісту національної ідеї, а й її втілення в процесі державотворення. Як відзначає доктор філософських наук Ю. Калиновський саме національна ідея повинна стати ціннісним стрижнем об'єднання українського народу як світоглядна квінтесенція державницьких та духовних орієнтирів [143, с. 362]. На думку багатьох дослідників, саме національна ідея як духовний, соціокультурний і політичний феномен може стати тим чинником, за допомогою якого й на підставі якого буде, нарешті, винайдено ефективну модель державотворення, адекватну вимогам ХХІ ст.

Особливістю українського державотворення є й неоднозначність поглядів в питаннях національної ідеї. Перше питання, що виникає при аналізі становлення української національної ідеї як чинника державотворення, полягає в тому, чи є національна ідея похідною від процесу державотворення. Тобто, формування держави має передувати становленню національної ідеї, чи, навпаки, вже оформлена національна ідея виступає інструментом, засобом прискорення процесу державотворення? Д. Курас вважає, що визрівання й оформлення національної ідеї – це першо виток становлення нації, а здобуття політичної і державної самостійності є останнім кроком нації як природно-суспільного феномену [183, с. 125]. Альтернативну позицію займає А. Єрмолаєв, який вважає, що українська нація взагалі ще не відбулася як нова соціокультурна та політична реальність [104]. На думку С. Телешуна розробка і втілення в життя національної ідеї є однією зі складових частин розбудови української держави на сучасному етапі, засобом, що може допомогти Україні вийти зі стану перманентної нестабільності та подолати негативні умови, властиві перехідному етапу державотворення [331, с. 76].

Отже, українська національна ідея розвивалася одночасно й майже синхронно із процесами вітчизняного державотворення. Нерозвиненість

державницьких форм, їхня плинність і недовговічність істотно послаблювали креативний потенціал державницької ідеї. Однак механічного взаємозв'язку тут немає. На деяких етапах українського державотворення національна ідея значно випереджала реальні державотворчі процеси, ставала джерелом суттєвого прискорення їхнього розвитку. Подібний перебіг подій спостерігається сьогодні: системна політична криза загрожує самим підвалинам української державності, і саме національна ідея покликана виступити інтегративним інструментом їх відбудови на якісно іншому рівні [190, с. 4].

Як ми бачимо, особливості українського державотворення пов'язані з тим, що Україна довгий час перебувала в умовах бездержавного існування, ніж у полі стабільного процесу державотворення. Тому у 1991 році, коли Україна стала незалежною державою, постали нові завдання та напрями процесу сучасного державотворення, які були пов'язані з формуванням власної моделі системи державного управління та консолідацією української нації на основі нової державної ідеології з пошуком національної ідеї. Але сучасні глобалізаційні процеси та намагання зближення України з цивілізованими державами світу змушує знаходити нові принципи українського державотворення як стратегічні орієнтири розбудови держави.

Як зазначають вітчизняні аналітики, найголовнішим питанням українського державотворення є питання про те, яку державу ми будуємо, яке суспільство формуємо, в якому напрямі рухаємось. Проголошення незалежності гостро поставило питання державотворення про головний вектор економічного, соціально-політичного й культурного розвитку держави. Зрозуміло, єдиної думки стосовно стратегічних орієнтирів українського державотворення не існувало. Але цікавою й корисною, з точки зору стратегії державотворення, є фундаментальна праця В. Кременя, Д. Табачника та В. Ткаченка «Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду)» [177].

Автори цієї монографії представили розгорнуте розуміння української національної ідеї та державотворення й спираючись на глибоке історичне дослідження запропонували стратегію розвитку України як однієї з найбільших європейських держав. Багато плідних ідей стратегічного порядку знаходимо в роботах О. Власика, Д. Видріна, О. Гальчинського, О. Геєця, В. Журавського, С. Кримського, В. Кудіна, В. Литвина, Л. Лук'яненка, Ю. Павленка, Ю. Пахомова, С. Пирожкова, Б. Холода та ін. авторів. Якщо додати до цього рефлексований досвід українського державотворення перших десятиліть ХХ ст. та поради зарубіжних експертів, на брак ідей та пропозицій щодо стратегії українського державотворення грішити не доводиться. Їх багато. Вони цікаві й різні. Однак інтегрованої думки ще не сформовано. Проблема залишається актуальною, й кожне дослідження подібного змісту має надзвичайно велике значення як на рівні теорії, так і на рівні суспільної практики.

1.3. Формування гуманітарної політики як головної складової сучасних державотворчих процесів

На нашу думку, на сучасному етапі національного державотворення одним із стратегічних орієнтирів внутрішньої та зовнішньої політики України все ж таки є формування єдиного українського гуманітарного простору. Для України, як і для інших країн, що виникли на терені колишнього СРСР, проблема формування та реалізації гуманітарних принципів державотворення набуває особливої ваги і актуальності. Справа в тому, що до проголошення незалежності ці «союзні республіки» власної, самостійної, а головне незалежної гуманітарної політики не мали. Їх внутрішня і зовнішня політика була підпорядкована «загальносоюзній» ідеї, базувалась на компартійній ідеології. Чисельна ж група ідеологів та пропагандистів наполегливо переконувала всяк і кожного у легітимності, самостійності, демократичності гуманітарної політики для кожної «союзної республіки», незважаючи на розбіжності їх історії, етнонаціонального складу населення, культурних традицій, національного характеру [90, с. 330].

Внаслідок подібної практики гуманітарна політика України в колишньому СРСР мала вторинний характер. Вмонтовуючи в свідомість і політичну практику централізовано сформовані вузькопартійні цінності, вона фактично виконувала маніпулятивну функцію. Про реалізацію її засобами дійсних, а не уявних загальнонародних і національних інтересів не могло бути й мови. Будь-яка спроба відродження національного, концептуальна заявка про права людини чи інший, відмінний від проголошеного, а тим більше – незалежний шлях розвитку, в ті часи жорстоко переслідувалась і каралась.

Формування гуманітарної політики як головної складової політики сучасних державотворчих процесів потребує належної уваги як з боку вчених, так і з боку політиків та державних діячів. Актуальність дослідження цієї проблеми посилюється в контексті зростання людського фактору – людини, соціальних груп, суспільства загалом – в сучасних суспільних процесах. Падіння тоталітарних політичних систем і формування демократичних відносин піднімає роль людини як члена громадянського суспільства, носія власних (індивідуальних), групових та загальнолюдських інтересів. Світ нині переживає зміну загальної парадигми суспільного розвитку. Здійснюючи поворот до демократичних цінностей, він фактично утверджує новий світовий порядок, домінантною основою якого є людина. Як прогнозують аналітики, ХХІ ст. має стати століттям глобального гуманізму, епохою панування гуманітарно-гуманістичних цінностей, технологій і мереж, епохою глобальної гуманізації людства [90, с. 331]. Тому головним принципом українського державотворення є гуманітарний розвиток держави, де значна роль відводиться саме людині.

Але, однією з важливих проблем зміцнення суверенітету української держави на сучасному етапі є загрози, пов'язані з недостатнім ототожненням громадян України зі своєю нацією, культурою. Глобалізація, її наслідки у

світовій політиці дали поштовх тенденціям і напрямам, які ускладнюють українській владі проведення курсу на зміцнення суверенітету засобами гуманітарної політики – шляхом творення спільних консолідуючих цінностей, ідеалів і формування навколо них відповідної ідентичності. Спільною ознакою вищевказаних викликів є їх яскраво виражений гуманітарний характер, а саме те, що вони пов'язані з духовним світом людини – з проєкціями її світоглядно-ціннісних орієнтацій і настанов. Необхідна умова формування світоглядної культури громадян України, їх національної ідентичності в контексті розбудови української національної державності – це створення в гуманітарній сфері умов, які сприяли б «пропущенню» знань через почуттєвий, естетичний рівень, який, в свою чергу, сприяє розширенню меж пізнання навколишнього світу, спонукає до ціннісного переживання явищ національної культури та історії.

Таким чином, політику в гуманітарній сфері як вагомий інструмент національного державотворення, необхідно реалізовувати з урахуванням заглиблених у світоглядну систему домінуючих орієнтирів, поглядів, уявлень, настанов, які виявляють ставлення народу до основних естетичних цінностей. Детермінуючи відповідні потреби і мотивації, вони визначають характерні форми участі суб'єктів суспільних відносин у своїй діяльності та стають мотивуючим чинником при виборі відповідної мети і засобів її досягнення [170, с. 12].

Слід зазначити, що на світовому рівні нині домінують різні підходи до гуманітарної політики, концептуально окреслені З. Бжежинським, У. Ростоу, Дж. Соросом, Ф. Фукуямою, М. Гайдеггером та деякими іншими мислителями світового рівня. Але їх поєднує спільний гуманістичний підхід. Мова йде про демократизм гуманітарної політики, її прозорість і відкритість до світу і до людини, динамізм гуманітарних взаємозв'язків та залучення до них все нових народів. У загальному вимірі ці підходи виокремлюються в модель «відкритого суспільства». Гуманітарна політика в ній відіграє ключову роль. Увага до неї з боку правлячої еліти розглядається як здатність останньої забезпечити суспільний розвиток цивілізаційно вивіреними гуманістичними магістралями.

Гуманітарність у громадянському і демократичному суспільстві має особливу цінність, бо гуманітарно розвинена людина здатна усвідомити свою персональну відповідальність за все те, що відбувається в його найближчому оточенні і в країні. Якщо аналізувати імперії, що існували в історії, то можна побачити, що вони розвалились, оскільки не будувались на гуманітарній основі, а якщо і будувались, то частіше на помилковому розумінні гуманізму [90, с. 332].

Сьогодні завдання українського державотворення – це побудова держави саме на гуманітарній основі та розкриття колосального потенціалу української культури. Пріоритетне завдання політичної еліти – поставити культуру в центр всіх зв'язків між суспільством і державою, між політикою і економікою. Це – справжній європейський ключ до єдності. Недаремно Ж. Моне, автор ідеї Європейського Союзу, сказав: «Якби я міг почати все

спочатку, я б починав не з вугілля і сталі, а з культури» [341, с. 7]. Не випадково тодішній канцлер ФРН Г. Шрьодер на зустрічі, присвяченій 10-й річниці падіння Берлінської стіни, наголосив: «Нас цікавить гуманітарний потенціал суспільства та інтелектуальний капітал. Туди ми робитимемо найбільші інвестиції, бо саме ці чинники визначають безпеку держави в ХХІ столітті» [297, с. 6].

Зараз головний принцип українського державотворення – це, перш за все, інноваційний розвиток держави. Конкурентні переваги країн усе менше визначаються багатством природних ресурсів чи дешевою робочою силою і все більше – спроможністю продукувати знання, технології, інновації в усіх сферах життя країни. Успіх приходить до сучасних націй тоді, коли їхній інтелектуальний продукт стає цілісним і охоплює всі сфери життя країни. Нація входить до числа лідерів свого регіону і світу, коли національний продукт домінує в інформаційному і культурному просторі, коли конкурентну перевагу приносять власні технології й ноу-хау в бізнесі, коли освіта і кваліфікація стають активно діючим соціальним капіталом. Україна переходить від постіндустріального до інформаційного суспільства, в якому людина, її інтелект є головним ресурсом конкурентоспроможності держави. Творчість, креативність, інноваційність – це те, чого країна чекає від своїх науковців і менеджерів, від учителів і продюсерів, від інженерів і фінансистів. Але роль держави у процесі сучасного українського державотворення полягає у створенні простору для творчості, стимулюванні та гарантуванні престижу інтелектуальної праці. Для досягнення результату необхідно поєднати вірність національним традиціям та відкритість до ідей сучасного світу.

Метою гуманітарного розвитку, який є стратегічним орієнтиром розбудови сучасної української держави, має стати не зростання видобутку вугілля чи заліза, а формування людини, спроможної до інноваційного мислення, творення нової якості життя, нової якості держави і суспільства. Адже гуманітарний розвиток – це досягнення найвищого ступеня свободи особистості й, водночас, її готовність взяти відповідальність за себе, свою родину, громаду і країну; це постійне зростання інтелектуальної складової у національному продукті, утвердження інноваційності як домінуючої моделі економічної поведінки; це створення для людини, як головного національного ресурсу, умов реалізації всіх її можливостей [297, с. 7]. Це те, з чим держава і нація йде у третє тисячоліття.

Але гуманітарність має цінність тільки у демократичному суспільстві. Тому головний стратегічний орієнтир розбудови сучасної української держави – державотворення на основі демократичних принципів, модернізація політичної системи України та побудова сучасної, конкурентоспроможної держави, визначальними характеристиками якої є верховенство права і розвинена правова культура, збалансована представницька демократія, сильне самоврядування, дисциплінований і мобільний державний менеджмент. Саме демократизація політичної системи і є основним змістом її модернізації. Сама демократія набуває тут нових

якостей. Її сутність пов'язують з ідейним та організаційним плюралізмом, технологіями запобігання та розв'язання суспільних конфліктів, раціональним співвідношенням вертикального і горизонтального вимірів політики.

В загальному вигляді можна визначити такі напрями демократизації політичної системи суспільства:

1. Представницький характер державної влади. Громадяни делегують свої владні повноваження обраній ними особі чи політичному об'єднанню.

2. Легітимність та законність, що включає підтвердження владних повноважень народом у вигляді рівних періодичних виборів, прийнятті державних рішень за активної участі громадян та їх об'єднань.

3. Правова система підтримує та гарантує демократичні інституції.

4. Плюралізм і конкурентність. Конкурентне, але не конфліктне співіснування в суспільстві різних політичних сил, котрі репрезентують інтереси соціальних груп та верств населення.

5. Громадянські, політичні і соціальні права. Демократичний режим володіє правовими механізмами, які гарантують дотримання і захист природних та громадянських прав людини будь-якого соціального статусу.

6. Усвідомлення і підтримка більшістю громадян демократичних правил і норм, почуття відповідальності та самоконтролю [241, с. 83].

Передусім, як підкреслює доктор політичних наук О. Новакова, демократія створює сприятливі умови для артикуляції і узгодження інтересів та потреб різних соціальних груп суспільства. По-друге, демократична політична система має великий потенціал успішної адаптації до суспільних змін і новацій. Цьому сприяють такі принципи, як плюралізм, демократична співучасть, опозиція, періодична виборність влади. Плюралізм забезпечує багатоманітність соціальних альтернатив, що розширює діапазон політичного вибору і вірогідність визначення оптимального варіанту розвитку. Періодична виборність влади забезпечує своєчасне виправлення помилок, гнучке коригування політичного курсу. Демократія забезпечує досить ефективну легітимацію політичної влади в сучасних умовах розвитку суспільств.

У загальному вимірі особлива складність сучасного державотворення полягає в тому, що українське суспільство здійснює потрібну трансформацію: одночасно виконуються завдання ринкового реформування економіки, демократизації та створення національної держави. Наша країна намагається перейти від тоталітарного режиму до абсолютно протилежного – демократичного. Тому у процесі сучасного державотворення спочатку необхідно за короткий час створити об'єктивні передумови для демократичного розвитку, а вже потім розпочинати розбудову демократичного суспільства [241, с. 87].

Дійсно, реформи у суспільстві необхідно поглиблювати. Безсумнівим є й те, що вони потребують суттєвої корекції: загальний стратегічний напрям сучасного українського державотворення – демократія і ринкові відносини – має бути конкретизованим у системі координат сталого людського

суспільства. Треба підкреслити, що поняття «сталого людського розвитку» увійшло в політологічну літературу порівняно недавно. Проте за короткий час воно набуло серйозного методолого-світоглядного значення.

Концентруючи в собі такі показники, як добробут населення, його соціальний захист, демографічні, екологічні, освітянські і загальнокультурні критерії цивілізованості, означене поняття стало загальноприйнятим у світовій практиці оцінки рівня життєдіяльності людей, стратегії перетворень та розвитку. «Людське» в ньому інтегрує все гуманістичне й людяне в людській цивілізації; «сталість» означає незворотність гуманістичних перетворень, постійність у дотриманні фундаментальних цінностей [299, с. 50]. І дійсно, саме у цьому є стратегічні орієнтири розбудови сучасної української держави, де головне – це пріоритети людини й задоволення людських інтересів у всіх сферах суспільної життєдіяльності.

Головна мета сучасного українського державотворення – довести своє право на гідне місце серед розвинених держав світу, утвердити національну конкурентоспроможність, забезпечити стійкий соціально-економічний розвиток і високі стандарти життя громадян. Глобалізований світ створив унікальні умови для соціальних комунікацій, але водночас постійно спонукає до загострення конкуренції за право на розвиток, гідний рівень достатку та самоствердження. Захист гуманістичних цінностей і політичних ідеалів щоразу вступає у конфлікт з намаганнями досягти матеріальних і споживчих стандартів найрозвиненіших країн світу. Реальні протиріччя між глобальною нерівністю та прагненням справедливості поглиблюють конфліктність як в окремих країнах, так і загалом на міжнародному рівні [225, с. 8].

Народи в різних частинах світу формують власні моделі ефективної держави і серед цих народів і українці, які розпочинають новий етап державотворення на основі демократичних цінностей з гуманітарною стратегією інноваційного розвитку держави. Пошук власної моделі державотворення – це передусім намагання визначити оптимальний шлях побудови сучасної, конкурентоспроможної, привабливої для життя держави. Дійсно, у кожній державі буде своє бачення і своя модель поступу, але, незважаючи на розмаїття підходів, сьогодні можна виокремити основні складові національного успіху. Безперервна модернізація та інноваційність – такою має бути універсальна формула не тільки політичного й економічного, а й соціального, культурного, гуманітарного розвитку.

Треба підкреслити, що Україна, проголосивши державну незалежність, декларувала засадничими принципами державотворення демократичні цінності. Однак в їх утвердженні вона значно відстає від своїх західних сусідів. В той же час доречно говорити про історичне підґрунтя принципів українського державотворення саме демократичного гатунку. Модель та принципи державотворення будь-якої держави ґрунтуються на традиціях та досвіді, національній пам'яті. Остання виступає складовою самоідентифікації та консолідації народів, що населяють Україну. Відновлення та збереження колективної пам'яті про державотворчі традиції сприятиме єднанню громадянства та мобілізації духовних сил і будівничого потенціалу сучасного

українського державотворення та утвердження України як рівноправного суб'єкта системи міжнародних відносин, збереження державного ладу та її територіальної цілісності. Дослідження історичних традицій та особливостей дає унікальну можливість поглянути як на сьогодення, так і зазирнути краєм ока у майбутнє української державності, спробувати знайти причини поразок, негараздів та проблем, по можливості, упередити їх повторення у майбутньому.

Слід підкреслити, що обґрунтування принципів сучасного українського державотворення розгортається в різних напрямках. Одна група вчених переконана, що провідні ідеї українського національного державотворення ХХІ ст. можуть сформуватися лише на базі західних цінностей. Друга – не менш однозначно обстоює ідею ефективності східних пріоритетів, особливо орієнтацій на Росію. Але, на нашу думку, необхідно погодитися з думкою українського дослідника доктора філософських наук П. Кравченка, що і західні, і східні орієнтації можуть бути для України ефективними лише за однієї умови: якщо їхні провідні ідеї реалізуються на міцному підґрунті української культурно-історичної традиції, узгоджуються з власною державотворчою тенденцією. Узгодження інтересів, соціально-політична згода і духовна єдність на ґрунті національної ідеї, успішне здійснення перетворень і стабільність суспільного розвитку потребують досягнення першоджерел нашого національного єства і повернення до них [173, с. 6].

Демократичний характер державотворення на ґрунті вітчизняного історичного досвіду виявляється насамперед в орієнтації українців на незалежність, самостійність, суверенність державного будівництва. У ментальності народу впродовж сторіч визріла і закріпилася ідея самостійної України саме на принципах демократизму. Демократичні тенденції в період розподілу українських земель між сусідніми державами підпорядковувались головній меті – самозбереження і возз'єднання. І головним джерелом існування таких тенденцій залишалась політико-правова думка, що дійшла до нас через творчий спадок визначних теоретиків. Філософи і богослови, політики і правники, такі як Павло Русин, Юрій Дрогобич, Іван Вишенський, Станіслав Оріховський, Юрій Немирич, Шимон Шимонович, Василь Острозький, Петро Могила, Семен Яворський, Феофан Прокопович та багато інших створювали нові державотворчі концепції, формулювали своє бачення і розуміння форм та методів управління державою та засад життєдіяльності суспільства. Багато з них розглядали проблеми державності крізь призму природного права та суспільного договору. Тому, безумовно, демократичні підходи існували в їх поглядах на розуміння закону, права, методів управління, суверенітету держави, меж її впливу на індивіда тощо. Так, на думку Станіслава Оріховського-Роксолана державність передбачала рівність між собою короля, ради і народу. Вільною держава може бути лише за умов дотримання права, а також освіти і виховання людей в дусі патріотизму. Правитель має бути не лише мудрим, а і повинен поважати закон і бути справедливим. Тобто, йдеться про такі важливі постулати демократії як рівність, справедливість, законність [167, с. 39]. Таким чином, в політико-

правовій думці утверджувались демократичні державотворчі ідеї, які й утворили практичні засади державного будівництва в наступний період.

Практичним втіленням цих ідей слід вважати козацьку республіку, що постала на теренах України у XVII ст. і утверджувалась під гаслами боротьби за права і вольності. Проявом демократичних традицій були в цей період виборність посадових осіб, включаючи гетьмана, а також виборність суддів і діяльність генеральної ради як представницького органу всієї козацької громади. Діяльність козацьких рад того часу, наприклад, продемонструвала живучість представницьких традицій в Україні, коріння яких сягає епохи вічового ладу. Крім того виникнення в добу національно-визвольних змагань та боротьби за незалежність таких інституцій було своєрідною альтернативою політичного розвитку тим установам і тенденціям, що їх засновували та впроваджували в Україні пануючі на українських землях чужоземні еліти. Відмінною рисою «козацького конституціоналізму» було те, що тут давалися взнаки насамперед вічові традиції, які відзначалися значно більшим демократизмом, аніж будь-де-інде. Але за умов несформованої державності, такий демократизм часто межував з анархією та свавіллям, що перешкоджало не лише утвердженню засад реального парламентаризму, а й самої державності [131, с. 425].

Але реалізацією демократичних тенденцій слід вважати юридичне осмислення, оформлення та фіксацію ідеалу демократизму в «Пактах і Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» Пилипа Орлика 1710 р. Цей документ юридично фіксував принципи, що покладаються в основу державно-політичного устрою України. В єдине ціле намагались об'єднати традиції попередників, досвід Запорозької Січі та досягнення європейської політико-правової думки.

Не маючи змоги безпосереднього впровадження демократичних принципів державотворення в нових умовах, тим не менше, їх теоретичне обґрунтування продовжувалось. Прихильниками ідей соціального договору та природних прав людини були такі мислителі як Яків Козельський, Григорій Сковорода, Семен Десницький, Іван Котляревський та інші провідники демократичної думки, які вбачали у людині рівну серед рівних у суспільстві. Про демократичну республіку, де реалізуються ідеї соціальної справедливості, свободи, рівності, «раціональної демократії» мріяв і писав М. Костомаров. Демократичні погляди відстоювали С. Подолинський, М. Драгоманов, І. Франко та інші прогресивні мислителі [167, с. 40].

Але, треба підкреслити, що, крім історичного підґрунтя та впливу зарубіжного досвіду щодо демократичних принципів державотворення, ми маємо також історичне підґрунтя гуманітарного розуміння держави на той час. Саме у кінці XIX ст. розпочався процес посилення гуманітарних тенденцій у загально цивілізаційному розвитку, проникнення відповідних теоретичних ідей у широкі пласти культури та формування передових рухів громадськості. Це не могло не вплинути на розуміння сутності держави і вилилося в утворення демократичних політичних рухів, доктрин, програм тощо. Не оминув цей процес і українську суспільно-політичну думку, що

утверджувалася в складних умовах становлення власної політичної ідентичності, боротьби проти зовнішнього поневолення та пошуку можливостей національного державотворення. Гуманітарно-демократична тенденція розвитку найбільш повно проявилася у творчості видатних українських мислителів Івана Франка та Богдана Кістяківського, в яких людинознавство набуло не тільки самодостатнього значення, але й отримало конкретне співставлення із діяльністю владних інституцій [255, с. 198].

Цінність поглядів І. Франка в тому, що поряд із широкою публіцистичною і літературною діяльністю з підготовки українського народу до здобуття своєї державної незалежності, він зумів сформулювати власне цілісне розуміння сутності майбутньої влади та її соціально-гуманітарної функції. Аналіз світоглядно-методологічних основ поглядів І. Франка на державу й суспільно-владні відносини, демонструє їх співзвучність сучасним теоретичним і політичним ідеям, їх близькість до наших соціальних і державотворчих проблем та його безроздільну відданість справі побудови майбутньої української держави. Здійснені геніальним мислителем співставлення людини й держави, заперечення ним всіх різновидів етатизму за його імперські та антигуманні тенденції є ствердженням теоретичними й художніми засобами гуманізму як концепції, де домінує «емансипація людської одиниці». Розуміння І. Франком зв'язку держави й особи є людиноцентричним за своєю суттю і може бути зведене до твердження – держава має бути засобом гарантування умов реалізації саморозвитку особи [255, с. 202].

Б. Кістяківський привніс в українську політичну та філософсько-правову думку все прогресивне, що на той час було досягнуто європейською та світовою наукою. Для дослідника було характерне прагнення поєднати такі досягнення з українською історією та національними традиціями. Наприклад, Б. Кістяківський підтримував ідеї конституціоналізму на основі політичної свободи та земського самоуправління, а зараз досить актуальною нині для України є ідея місцевого самоврядування як основи держави, здійснюваного і контрольованого народним представництвом. На переконання Б. Кістяківського, для подолання хиб політичної системи слід прямувати у своєму поступі до Європи, переймати досвід великих прогресивних європейських громад. Дослідник також відзначав, що культурно-історична, духовна, соціальна ідентифікація нації – це життя як всього народу, так і життєвий світ кожної людини. Шлях національного буття пролягає через самовизначення особи [9, с. 16]. На його думку, орієнтація влади на людину забезпечується правовим устроєм держави, «щонайважливішою інституцією» якої є «народне представництво, що виходить з народу, є співучасником влади, безпосередньо створюючи одні акти та впливаючи на інші» [255, с. 202]. Необхідність гармонійного співіснування держави й особистості є засадничою тезою для Б. Кістяківського.

Як ми бачимо, протягом навіть і того періоду, коли в Україні не було державності, політико-правові ідеї про створення своєї держави на

принципах демократії й гуманізму плідно розвивалися. У основі політичних, філософських трактатів українських дослідників зазвичай лежали зарубіжні, як теоретичні, так і практичні принципи державотворення на демократично-гуманітарній основі. Дійсно, сьогодні ми маємо значну науково-практичну спадщину видатних українських мислителів минулого стосовно українського державотворення, яку необхідно грамотно використовувати. Але необхідно підкреслити і вагому роль зарубіжного досвіду в утвердженні змісту принципів українського державотворення.

Необхідно зазначити, що державотворчі процеси в нашій країні обумовлені до певної міри її геополітичним розташуванням. Геополітичний вектор розвитку України на сьогоднішній день визначений досить чітко. У зовнішній політиці завданням 2013-2014 рр. було успішне завершення переговорного процесу між Україною та ЄС щодо набуття Україною асоційованого членства та підписання угоди про зону вільної торгівлі, отримання безвізового режиму. Зараз Україна бере активну участь у формуванні нової системи безпеки та співробітництва на європейському субконтиненті. Позаблокова політика надавала Україні можливість бути важливою ланкою налагодження довіри та співробітництва між країнами регіону, широко долучатися до багатостороннього діалогу щодо майбутнього загальноєвропейської безпеки [225, с. 10]. Але історичний розвиток подій, необхідність збереження територіальної цілісності та забезпечення державного суверенітету змусив нашу державу відмовитись від позаблокового статусу з метою більш активного інтегрування в європейську та світову спільноту.

Отже, інтеграція в європейський політичний, економічний, правовий та гуманітарний простір є орієнтиром для проведення системних реформ, для модернізації країни, у підсумку – для розбудови української держави. Дійсно, наші пріоритети – це європейські демократичні цінності як в розбудові держави, так і громадянського суспільства. Європа теж хоче бачити нашу країну цивілізованою та демократичною, такою, що будує державу на європейських принципах.

На початку XXI ст. Україна одержала шанс не лише відійти від традиційності в розумінні відставання від магістрального шляху цивілізаційного розвитку, а й знайти своє місце в межах постмодерного суспільства, основні параметри якого сформувалися в розвинених країнах Заходу. Але для цього слід враховувати європейську сталу демократичну тенденцію державного розвитку на нинішньому етапі українського державотворення, особливо за потреби подальших демократичних трансформацій держави і суспільства. Оптимізація і вдосконалення демократичної моделі держави і суспільства в сучасних умовах потребує адаптації традиційних демократичних принципів та цінностей до нових потреб та існуючих викликів. Це стосується всіх без виключення демократичних інститутів і процесів.

Узагальнюючи закордонний досвід демократичного державотворення зазначимо, що лише пріоритет права, фактична рівність прав і можливостей

їх реалізації, гарантії прав і свобод людини і громадянина, розвинуте громадянське суспільство і ефективна система місцевого самоврядування, демократичні методи управління та інші важливі демократичні принципи та європейські цінності забезпечать реальний суспільний прогрес Україні. Тому незалежно від змін у владі поглиблення демократичних засад залишається головним пріоритетом розвитку української держави [167, с. 42].

Зарубіжний досвід стосовно демократичних принципів державотворення яскраво проявився у розгортанні конституційного процесу в Україні в умовах зародження ринкових механізмів і становлення багатопартійної політичної системи на початку 90-х рр. ХХ ст. 30 червня 1992 р. Комісія по розробці нової Конституції України внесла на розгляд Верховної Ради її перший проект. Він був схвалений Європейською комісією «За демократію через право» та позитивно оцінений зарубіжними й українськими експертами. На жаль, цей проект так і не був внесений на пленарне засідання українського парламенту через політичну кризу. Вона завершилася прийняттям рішення Верховної Ради про дострокові вибори парламенту та президента влітку 1994 року. Україна втратила реальний шанс уже на початку свого державотворення отримати передову демократичну Конституцію як підґрунтя для подальшого ефективного розгортання державотворчих процесів [253, с. 642].

Сучасні українські політики також часто звіряють своє бачення конституційних основ функціонування держави із стандартами, що були встановлені і активно розвиваються Європейською комісією «За демократію через право», відомою як Венеціанська комісія. Висновки та рекомендації Венеціанської комісії не є і не можуть бути обов'язковими. Адже завданням Венеціанської комісії згідно з її Статутом є здійснення фахової оцінки гарантій забезпечення демократії. З цією метою комісія має поглиблювати вивчення правових систем держав-учасниць, передусім з метою гармонізації таких систем; втілювати у життя демократичні принципи правової держави, досліджувати проблеми, пов'язані з функціонуванням, зміцненням та розвитком демократичних інститутів. За роки свого існування Венеціанська комісія підготувала більше 150 висновків та експертних оцінок щодо законопроектів та законів України. Серед найважливіших з висновків слід згадати висновки щодо проектів Конституції України, Законів України «Про Автономну Республіку Крим», «Про Конституційний Суд України», «Про вибори народних депутатів України», «Про судоустрій та статус суддів», «Про політичні партії», «Про внесення змін та доповнень до Конституції України», «Про прокуратуру», «Про Кабінет Міністрів України», «Про мирні збори», «Про єдиний держаний реєстр виборців» (спільний висновок з ОБСЄ/БДПЛ), «Про парламентську опозицію в Україні», «Про внесення змін та доповнень до законодавчих актів, які стосуються статусу депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим та місцевих рад», «Про статус народних депутатів України», проекти законів про референдум. Серед найбільш актуальних подій останнього часу слід відзначити висновки щодо конституційної ситуації в Україні, проекту Виборчого кодексу України та

Закону України про судоустрій та статус суддів [45].

Також зарубіжний досвід стосовно демократичних принципів державотворення в Україні яскраво проявляється в організації діяльності системи самоврядних структур. На нашу думку, європейська модель місцевого самоврядування просто необхідна для української реальності, тому що у цій моделі місцеві органи виконавчої влади політично нейтральні. Це гарантує, що:

- 1) існує можливість реальної участі громадян у справах місцевого самоврядування на основі пріоритету їхніх прав;
- 2) органи самоврядування створюють умови для такої участі відповідно до власного вибору громадян;
- 3) політичні партії виконують роль посередників між громадянами та органами місцевого самоврядування.

Це демократична модель місцевого самоврядування, вона принципово відрізняється від бюрократичної номенклатурної моделі, що нині діє в Україні, яка робить залежним місцеве самоврядування від центральної влади, а громадян – від виконавчих органів місцевого самоврядування. Нині постало завдання вироблення української моделі місцевого самоврядування, що ґрунтується на адаптації зарубіжного досвіду та самостійно формалізує концепцію розвитку місцевого самоврядування. Напрацювання саме європейської моделі розвитку системи самоврядних структур в Україні дасть змогу уникнути помилок постсоціалістичного модерну та реалізувати демократичні засади суспільного управління. Важливо наголосити на доцільності того, щоб подальша реалізація політики децентралізації в Україні розглядалася саме в контексті європейського вибору. Досвід децентралізації та регіоналізації у Франції, Німеччині та Польщі пропонує низку відповідних прикладів [386, с. 23].

Тоталітарне минуле нашої держави змушує використовувати зарубіжний досвід в утвердженні змісту принципів українського державотворення за багатьма питаннями, у тому числі і стосовно розбудови громадянського суспільства, що є важливим чинником у процесі державотворення. На нашу думку, необхідно зараз задіяти усі важелі для розбудови громадянського суспільства. Адже саме в процесі усвідомлення змісту реалізації демократії західного зразка в Україні виникла ця теоретико-практична проблема. Окрім того, європейська інтеграція України – це аж ніяк не риторичне питання, як може здаватися на перший погляд. Власне кажучи, на сьогодні термін «громадянське суспільство» набув особливого змісту як певний тип суспільства, як зліпок його соціально-економічної, політичної та правової природи або критерій розвиненості соціуму в певну історичну епоху. Громадянське суспільство – це рівень, на якому відображає себе демократія. Тут найчіткіше проявляються і одночасно встановлюються та формалізуються відносини між індивідами, що є основою формування правової держави. На цьому рівні демократія переходить від способу співіснування людей у державі до форми правління. Це, у свою чергу, потребує наявності певних умов: внутрішньої автономності людини;

зовнішніх, правових гарантій збереження цієї автономності; структуризованого суспільства; відповідної системи соціальних відносин, зокрема відносин власності; адекватної політичної системи [189, с. 87].

Дослідження процесу національного державотворення зумовлене, перш за все, потребами практики, насамперед, формуванням в Україні громадянського суспільства й побудовою правової, демократичної, соціальної держави. Враховуючи досвід розвинених демократій, концепція українського державотворення повинна бути орієнтована на Громадянина та на соціальні інвестиції у людський капітал, формування сучасної інфраструктури життєзабезпечення кожної людини та гуманітарного обличчя суспільства.

Висновки до першого розділу

Проаналізувавши теоретико-методологічні засади дослідження гуманітарної стратегії інноваційного розвитку суспільства, можна зазначити наступне.

У понятті «державотворення» основою конструкції є дефініція – «держава», а принцип існування держави є визначальним принципом методології державотворення. Державу правомірно визначити як політичну форму організації суспільства на певній території за допомогою державної влади і спеціального механізму на основі права для збереження суспільства та його вдосконалення. Постаючи як політична форма організації суспільства, держава проходить певний процес свого створення, що виступає у якості ключового системоутворюючого конструкта державно-політичного буття і що, як уявляється, отримує відповідне відображення в найбільш загальному вигляді у понятті «державотворення».

Поняття «державотворення» необхідно розглядати не як напрям державного управління, а як сучасний довготривалий процес, спрямований на утворення держави, а також процес створення, розбудови та модернізації системи влади, або як такий, що мав місце в історичному минулому та охоплює взаємовідносини індивідів, спільнот, політичних інститутів щодо реалізації своїх інтересів у сфері влади. Тому уявляється правомірним визначити державотворення як соціально-політичну категорію, що позначає процес діяльності зі створення якісно нової держави.

Особливістю державотворення як складного соціального утворення виступає те, що воно поєднує у собі і загальні риси діяльнісного явища в цілому, і суттєві характеристики таких феноменів, як практика й творчість. Зокрема, як різновид практичної діяльності, державотворення має соціоактивний, усвідомлений, цілепокладаючий, доцільний, почуттєво-предметний, матеріальний, перетворюючий характер. Крім того, такий процес соціально-перетворюючої діяльності є постійним і безперервним:

виникнувши, держава змінюється, розвивається, що з необхідністю детермінує постійну діяльність з її перетворення, вдосконалення.

Особливості українського державотворення були закладені в історично тривалому та складному процесі, пов'язаному з тим, що територія України як земля українського етногенезу є результатом політичного розвитку, в якому етнічна сторінка історії та її політична, тобто військова, дипломатична, економічна тощо складові не завжди збігаються.

Головна особливість українського державотворення полягає у тому, що український народ, тривалий час перебуваючи в колоніальному становищі, втратив колишні демократичні інститути і традиції самоврядування, а тому змушений в розбудові своєї держави спиратися на реалії, успадковані від імперсько-тоталітарних структур, як в економіці, так і в політиці.

Отже, з точки зору як внутрішніх, так і зовнішніх факторів, сучасний процес державотворення в Україні розпочинався в несприятливих умовах і вимагав постановки нових завдань і напрямів щодо його активізації. Серед основних напрямів державотворчих процесів є формування власної моделі системи державного управління, та консолідація української нації на основі нової державної ідеології з пошуком національної ідеї.

Для України, як і для інших країн, що виникли на терені колишнього СРСР, проблема формування та реалізації гуманітарних принципів державотворення набуває особливої ваги і актуальності. Сьогодні завдання українського державотворення – це побудова держави саме на гуманітарній основі та розкриття колосального потенціалу української культури. Пріоритетне завдання політичної еліти – поставити культуру в центр всіх зв'язків між суспільством і державою, між політикою і економікою. Це – справжній європейський ключ до єдності. Головний принцип українського державотворення – це, перш за все, інноваційний розвиток держави. Метою гуманітарного розвитку, який є стратегічним орієнтиром розбудови сучасної української держави, має стати формування людини, спроможної до інноваційного мислення, творення нової якості життя, нової якості держави і суспільства. У загальному вимірі особлива складність сучасного державотворення полягає в тому, що українське суспільство здійснює потрібну трансформацію: одночасно виконуються завдання ринкового реформування економіки, демократизації та створення національної держави.

РОЗДІЛ 2

ПРІОРИТЕТ ЛЮДИНИ ЯК ПЕРШИЙ І ОСНОВНИЙ ПРІОРИТЕТ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

У третьому тисячолітті світова спільнота опинилась перед низкою глобальних викликів. Сьогодні надзвичайно гостро стоїть питання бідності, перенаселення, екологічної кризи та цілого комплексу інших проблем, від вирішення яких, без перебільшення, залежить майбутнє людства. Відповіді на ці виклики слід шукати не лише у суто економічній площині, хоча вона, без сумніву, відіграє в цьому відношенні надзвичайно важливу роль. Тут, перш за все, слід розглянути гуманітарну складову означеного комплексу питань, адже їх розв'язання прямо стосується місця людини в сучасній політичній картині світу.

Слід зазначити, що дана проблема є актуальною не лише для бідних країн, де відсутні чи достатньо слабкі демократичні традиції, але й для держав демократичного розвитку, чий досвід сягає вже століть. Тут проблема полягає не в тому, аби забезпечити мінімальні умови для життя людини та її участі у прийнятті ключових для держави рішень, а у вдосконаленні механізмів демократії, які дозволили б громадянам приймати активну участь у житті держави не лише на етапі формування представницьких органів влади, але й у повсякденному житті суспільства. Тобто тут стоїть питання про вдосконалення механізмів громадянського суспільства як одного з ключових факторів суспільної самоорганізації. Саме цій проблемі присвячена увага цілої плеяди європейських та американських авторів, чії твори сьогодні стали класикою соціально-філософської думки, з-поміж них можемо назвати імена Дж. Ролза, І. Берліна, Ю. Габермаса, К.-О. Апеля, П. Розанвалона та багатьох інших.

Особливо актуальним питання пошуку людиноцентричної моделі розвитку держави є для країн, що тривалий час існували в умовах панування тоталітаризму, де, як показала відома дослідниця Г. Арендт [14], людина постає в якості функціональної та легкозамінної одиниці, втрачаючи власну самоцінність як унікальної та неповторної особистості. В цьому сенсі вона постає лише додатком до системи.

Після падіння Радянського Союзу подібного роду світоглядна настанова про примат системи перед індивідом залишається наявною і сьогодні, хоча абсолютна більшість країн, які входили до складу цього політичного утворення, декларують власну приналежність до демократичних цінностей, однак в контексті державотворчих практик продовжують відтворення цієї системоцентричної настанови. Водночас, таке «забуття індивіда» стримує просування необхідних структурних реформ, які мають забезпечити інноваційний розвиток країн колишнього Радянського Союзу, сприяючи включенню їх належним чином у контекст міжнародного поділу праці.

Окреслені труднощі, з якими стикаються країни колишнього СРСР на перехідному етапі, є актуальними і для України. Хоча формально наша держава визначає своїм пріоритетом розвиток людини як особистості, забезпечення її прав та свобод, однак ця ключова мета вітчизняного державотворення реалізується з позицій системоцентризму, коли належні права та свободи постають у формі своєрідного дарунку системи індивіду, формуючи таким чином відчуття патерналістського підпорядкування останнього.

Власне, ми опиняємось в ситуації, коли відбувається реформування усіх ключових галузей суспільного життя за умов збереження тих світоглядних настанов, які відводять людині другорядну роль. Таким чином, питання місця людини в процесах державотворення є надзвичайно важливим у вітчизняному контексті. Ця проблема привертає увагу багатьох українських фахівців. Безпосередньо чи в контексті ширших дослідницьких проєктів вона розглядалася в творчості таких науковців як М. Попович, А. Єрмоленко, В. Кремень, В. Андрущенко та цілої плеяди інших авторів.

В даному розділі ми ставимо за мету обґрунтувати примат людини як необхідну умову українського державотворення. Виходячи з цієї мети, перед нами постають наступні завдання: дослідити поняття людини як індивіда та особистості, проаналізувати основні соціально-філософські концепції людиноцентризму як умови розвитку суспільства, а також з'ясувати основні протиріччя реалізації принципу людиноцентризму у вітчизняному суспільстві та шляхи їх подолання.

2.1. Людина як предмет філософсько-антропологічних пошуків та історичні підходи до реалізації історичного призначення людини

Дослідження місця людини в процесах вітчизняного державотворення неможливе без з'ясування однієї із найфундаментальніших філософських проблем – питання про те, що є людина. Адже саме відповідь на це глибоке питання, яке турбує людство ще із часів Античності, визначатиме теоретичний фундамент, який дозволить досягти тої мети, реалізації якої присвячений даний розділ.

Складність та багатогранність питання про людину глибоко символічно продемонстрував ще Діоген, блукаючи вдень площею полісу із свічкою у пошуках людини, тим самим радикально проблематизуючи, на перший погляд, очевидну відповідь. Будь-яка дефініція людини завжди страждатиме на хворобу неточності та неповноти. Її не вдається помістити у вузькі рамки певного теоретичного підходу, який в будь-якому разі поставатиме своєрідним прокрустовим ложе, що виявлятиме тільки один аспект сутності людини, залишаючи в тіні інші її характеристики. Як зазначає у цьому відношенні В. Табачковський, редукціонізм полягає у «однобічному виокремленні певного аспекту людського існування та зведенні до нього розмаїття сутнісних рис людини...» [329, с. 5]. Досліджуючи людину, ми

завжди приречені потрапляти в пастку редукціонізму, говорячи мовою Канта, тут ми маємо справу з річчю в собі, яка є принципово непізнаваною, дозволяючи нам досліджувати лише окремі її прояви. В такому разі єдиним рятувальним колом, яке дозволить якомога повніше окреслити дане питання, є дискурсивний спосіб розгляду проблеми. Зрозуміло, що і в такому випадку ми цілковито не зможемо уникнути пут редукціонізму, однак з позицій даного розгляду, нам принаймні вдасться зафіксувати той теоретичний регіон, який дозволить максимально змістовно окреслити силует людини.

Таким чином, розглядаючи поняття людини як індивіда та особистості, ми приділимо увагу творчості таких авторів як М. Шелер, Е. Фром, М. Бубер та Г. Арндт. Ці автори належать до різних філософських традицій, що дозволить уникнути одностороннього розгляду проблеми, уможливлуючи при цьому її підсвічення з різних концептуальних перспектив.

Водночас, варто розглянути проблему людини не лише у тому теоретичному зрізі, в якому вона постала в минулому столітті, але і в історичній ретроспективі. Це дозволить в загальних рисах окреслити еволюцію антропологічних уявлень, а також виявити особливості розуміння ролі людини в житті суспільства в контексті певної історичної епохи.

В філософсько-антропологічній концепції Макса Шелера людина розглядається як єдність духу та пориву. Теоретичним засновком антропологічного підходу М. Шелера є критика натуралістичного редукціонізму в тлумаченні природи людини. Ця популярна в ХІХ – початку ХХ століття природничо-наукова доктрина розуміння людини своїм корінням сягає творчості Ч. Дарвіна, який вирішує антропологічну проблему, розглядаючи людину в якості унікальної біологічної істоти, яка набула ряду особливих, притаманних лише їй фізичних та психічних характеристик в процесі еволюційного розвитку. В цьому сенсі з-поміж інших живих істот представник *Homo sapiens* вирізняється наявністю здатності до прямоходіння, що уможлиблюється специфічною будовою скелету, вільної руки із особливою будовою кисті, яка дозволяє виконувати ряд складних механічних дій, розміром головного мозку, наявністю другої сигнальної системи, та цілою низкою інших особливостей. Такий погляд на людину було покладено в основу марксистського розуміння антропологічної проблеми [392], де ряд означених вище фізіологічних особливостей було доповнено важливою сутнісною характеристикою – здатністю до праці. Власне, праця поступово розвинула спроможність до абстрактного мислення, дозволила остаточно оформити фізіологічні зміни, притаманні людині. Водночас, поняття праці дозволяє зафіксувати важливий з точки зору філософської антропології аспект – вона постає фактором творчих здатностей людини, оскільки обумовлює перетворення природного світу, створюючи, таким чином, другий світ, світ культури. Вже найелементарніші знаряддя праці варто розглядати як культурні артефакти, що свідчать про перетворення природи.

Хоча марксистський підхід і розвиває еволюціоністську концепцію людини, доповнюючи її важливою філософською складовою, однак ця антропологічна доктрина виявляє ряд фундаментальних недоліків. Перш за

все, вразливим для критики виявляється ключове поняття праці, адже праця – це усвідомлена діяльність, тобто мислення передує праці, вона можлива лише за умови здатності суб'єкта до абстрактного конструювання кінцевого образу предмету, який створюється. Водночас, спостереження зоологів, а також ряд експериментів з приматами показали, що використання природних об'єктів в якості елементарних «знарядь праці», які дозволяють ефективніше здобувати їжу, а також елементарні мисленнєві операції, що забезпечують вирішення нестандартних ситуацій, притаманні не лише людині. Однак найголовніший недолік натуралістичного підходу у вирішенні антропологічного питання полягає у тому, що він, власне, не здатен дати аргументовану відповідь на ключове питання – що є людина? Такий підхід опиняється безсилим перед тим радикальним питанням про людину, яке поставив Діоген. Ця Діогенова проблема набула ще гострішого звучання у ХХ столітті, після Освенциму стало зрозуміло, що вичерпний фізіологічний опис людини як біологічної істоти не дає жодного сутнісного знання про неї.

Власне, критика біологічного редукціонізму у вирішенні антропологічного питання не означає ігнорування М. Шелером природно-біологічної складової людини. Навпаки, розгортання його філософської концепції розпочинається саме з розгляду сутнісних форм психічного життя. Докладний біологічний аналіз живого дозволив виділити такі форми організації психічного як чуттєвий порив, інстинкт, асоціативна пам'ять, а також практичний інтелект [388]. Власне, з ускладненням організації живого відбувається і ускладнення психічного життя, однак кожна наступна ланка біологічного розвитку не відкидає попередню форму існування психічного, вона включає його в себе. Таким чином, чим вища організація життя, тим складнішим є механізм психічного існування організму. В цьому відношенні людина включає в себе всі чотири ступені психічного, які можуть більшою чи меншою мірою актуалізовуватись у той чи інший час доби, за тих чи інших обставин. В такому разі людина є надскладною живою істотою, її унікальність полягає у комплексності проявів психічного. Однак така дефініція дозволяє зафіксувати лише специфіку її як певного виду тварини, потрапляючи в ту ж пастку, що й натуралістичні підходи. Такий біологічний аспект природи людини М. Шелер визначає як порив, зауважуючи, що він «являє собою єдність всіх... потягів та афектів людини» [388, с. 139]. Власне, порив має бути необхідною, але лише початковою ланкою антропологічного дослідження. Другою важливою складовою людини є дух. Саме він дозволяє подолати афективність природного начала. Унікальність становища людини в космосі полягає не в комплексі її фізіологічних чи психологічних особливостей, а в тому, що це єдина істота, яка здатна вийти за межі своєї тілесності. Інший видатний представник філософської антропології – Г. Плеснер – пізніше введе в обіг надзвичайно важливе поняття ексцентричності [261], позначаючи ним принципову здатність людини виходити за межі власної природної даності. Суть тварини полягає в тому, що вона центрична щодо природи, завжди опиняючись перед необхідністю пристосовуватись до умов природного довкілля, це є єдиною умовою її

виживання. Доля людини – бути ексцентричною природним умовностям, трансформуючи довколишнє середовище відповідно до власних потреб. Вона завжди кидає виклик природі, це її суть. В цьому відношенні ми б застосували поняття ексцентричності – хоча сам М. Шелер його, звісно, не використовує – для аналізу духу як другого аспекту природи людини. Дух є ексцентричним тілесності, будучи завжди спрямованим на її подолання. Саме в цьому відношенні він є творчим началом, дух творить людину. Доля людини полягає, перш за все, у необхідності подолання власного пориву. Вона не дана, а задана, безперервно перебуваючи в процесі становлення. В цьому відношенні людина перебуває в стані постійної боротьби з природою не лише в сенсі докільля, а, перш за все, у відношенні власного внутрішнього природного начала. Індивід стає особистістю тою мірою, якою йому вдається реалізувати духовний вимір своєї сутності. Лише таким чином можливо вийти за межі природної даності, стати вільним від світу. Завдяки власній ексцентричності дух є умовою принципової здатності до рефлексії, коли предметом мислення стають не лише зовнішні речі, але і сама людина.

Дух стверджується через негацію, людина – єдина істота, що здатна сказати «ні», вона здатна заперечувати свій порив, хоча для жодної іншої істоти це заперечення неможливе, оскільки суперечить самому принципу життя. Ця негація означає ціннісний вимір людського існування, самоціллю духу є не просте заперечення пориву, а його стримання заради ствердження певної системи цінностей. Про цінності не говорять, вони проявляються лише в діях людини, вона єдина спроможна обирати між ними.

Розглядаючи проблему співвідношення духу та пориву, не можна хибно інтерпретувати людину в дусі середньовічної аскетичної традиції, яка взагалі нівелює тілесне начало, вирішуючи антропологічне питання. Подібного роду ухил страждає на хворобу одномірного бачення природи людини, «ставлячи... під загрозу рівновагу людських сил» [389, с. 112]. Надмірна увага до духу, подібно до концентрації лише на тілесності, руйнує людину як унікальну єдність цих двох начал. Тілесність настільки ж важлива для людини, як і її духовність. Це своєрідний матеріал для творчої діяльності духу. Людина безперервно перебуває у процесі свого становлення, оскільки завжди поміщена поміж цих двох вимірів свого буття. Порив щораз виринається із тих рамок, якими обмежив його дух, стимулюючи останній до відновлення необхідних меж. Завдання людини, як ми вже говорили вище, полягає у боротьбі з природою, однак цілковита перемога над нею, якщо це взагалі можливо, означає і кінець людського становлення. Сама діяльність духу втрачає сенс: зникає ключовий об'єкт його творчості. Водночас, критичний утиск пориву, який може ставити під загрозу існування людини як живої істоти, призводить до того, що вона замикається саме на забезпеченні власних вітальних потреб, забуваючи дух, адже в цьому відношенні саме порив стає умовою її виживання. В цьому сенсі порив розриває завузькі межі, стаючи надзвичайно потужною силою, яка здатна практично повністю ігнорувати дух. Тут, звісно, йдеться про деградацію особистості, яка замикається на власному самозбереженні як мінімальній потребі свого

існування.

Отже, в контексті антропологічного підходу М. Шелера людину слід розглядати як єдність духу та пориву, а умовою гармонійного її розвитку як особистості є не лише здатність духу стримувати афективність пориву, але і забезпечення реалізації останнього як фундаментального чинника виживання. Забуття пориву призводить, у кінцевому підсумку, до ігнорації духу.

Філософія Еріха Фрома розвивається в руслі критичної теорії, оригінально поєднуючи в собі марксистський спадок та фрейдизм, причому останній набуває у нього специфічної інтерпретації. Запозичуючи ключові поняття Фрейдового психоаналізу, такі, скажімо, як Едипів комплекс, лібідо тощо, Е. Фром надає їм виразно філософської модифікації, ставлячи в центр свого підходу поняття любові. Воно у нього стосується не лише проблеми сексуальності, а набуває ширшого значення в якості настанови, що «визначає відношення людини до світу загалом...» [364, с. 153]. Саме через це поняття Е. Фром не лише закладає фундамент для розбудови власної філософської концепції, але і здійснює критику фрейдизму за його надмірну увагу до проблеми сексуальності як одного з ключових чинників людської природи. Класичний психоаналіз виходить з того, що поведінку людини визначають два фундаментальні потяги: ерос і танатос [358], однак ці два потужні первісні інстинкти поміщені в міцну клітку культури, яка завжди стримує їх у визначених вузьких рамках. В цьому сенсі обмеження первісних потягів людини є не лише функцією культури, але й умовою її існування, оскільки лімітація еросу і танатосу забезпечує сублімацію невикористаної енергії цих інстинктів, яка виливається у творчість, що і забезпечує подальший розвиток культури.

Фромів підхід ґрунтується на тому, що він пов'язує любов не з еросом, а із свободою як ключовою антропологічною характеристикою. Вже вихід людини із жорстко детермінованого світу природи знаменувався становленням її як вільної істоти, яка стала вільною від природних умовностей. Отримавши можливість здобувати вогонь, а також навчившись використовувати шкіру тварини в якості одягу як засобу захисту від атмосферних впливів, людина пододала свою жорстку прив'язаність до конкретного географічного регіону власного проживання, поступово освоївши всі континенти планети. Навчившись обробляти землю та приручати диких тварин, вона позбулась залежності від сезонних міграцій дичини та розмірів її популяції. Поступовий вихід з природи перетворив людину на особливу живу істоту, чий «акт свободи прямо пов'язаний з початком людського мислення» [361, с. 38].

Власне, подолання природної детермінації було лише першим кроком становлення негативної свободи. Другою важливою подією, яка прямо витікає з нього, стала руйнація таких первісних мегаоб'єднань як людське стадо та об'єднання мисливців. Перехід до осілого способу життя чи кочового скотарства унеможливив їх існування. Умови виживання змінилися, і те, що раніше було запорукою життя, тепер стало його загрозою.

Мислення варто розглядати не лише в якості фактору появи другої природи як суто людського феномену, але і як чинник процесів індивідуалізації. Завдяки ньому людина поступово виокремилась не лише із світу природи, але і людського стада. З'явився новий, досі небачений феномен індивіда як особливої окремішності, яка встановлює власні межі, усвідомлюючи та відстоюючи їх від зазіхань іншого. Процес індивідуалізації призвів не лише до остаточного оформлення людини як вільної істоти, але і поставив її в становище тотальної самотності: вона виявилась відірваною від природи, в той же час опинившись в ситуації чужості щодо інших людей. Інший став небезпекою, потенційним порушником меж самості. Негативна свобода призвела до ситуації *bellum omnium contra omnes*, коли людина виявилась втягнутою у війну на два фронти, причому обидва ворога – як природа, так і стадо – колись були її вітчизною. В цьому сенсі свобода перетворюється на тягар, який, з одного боку є умовою існування, а з іншого – викликає безперервну тривогу та відчуття полишеності у світі.

Власне, єдиним способом вирішити ситуацію радикальної самотності є налагодження солідарності з іншими людьми як вільними індивідами. Основою такого суспільного договору, говорячи мовою Гоббса, є праця та любов. Лише суспільний стан дозволяє повернути людині відчуття захищеності та гармонії з оточуючим світом, яке було безнадійно втрачене в процесі індивідуалізації. Однак це не просте повернення у висхідний пункт як возз'єднання, а союз зовсім іншої якості, де кожен зберігає та відстоює власну індивідуальність. В цьому сенсі спільнота не може бути механічним поєднанням індивідів, як це мало місце у доіндивідуальних єдностях, воно має передбачати загальноприйнятні правила гри, які забезпечили б збереження необхідної автономії в якості свободи. В даному сенсі любов і постає основою для вироблення цих загальних правил. Її можна розглядати в якості фундаментальної метафори, що описує весь комплекс суспільних відносин. Однак розуміння метафори залежить від того контексту, в якому здійснюється її інтерпретація. Для індивідів, що опинилися в становищі суспільства, єдиною версією свободи є негативна свобода, тож суспільство розуміється як поле непримиренної боротьби задля відстоювання та розширення власної автономії, а любов інтерпретується в термінах садистського та мазохістського її проявів. В такому разі формуються два модуси суспільного життя, які безпосередньо визначаються негативною свободою: свобода-як-панування та свобода-як-підкорення. В першому вимірі ми маємо справу з безперервним прагненням розширити межі власної свободи, яка постає «свободою від» свободи іншого, в другому ж – реалізується «свобода від» втрати свого місця в суспільстві. Фіксуючи ці два виміри свободи, які втілюються в садистській та мазохістській любові, Е. Фром констатує, що суспільство, яке перебуває лише в межах двох означених модусів, є хворим [362], діагноз цей можемо розкрити в двох аспектах. Перший полягає в тому, що такому суспільству, врешті, так і не вдається подолати проблему радикальної чужості людини, вона залишається самотньою, оскільки опиняється втягнутою в нову нескінченну боротьбу із

загрозливим іншим. Другий же аспект виявляється в тому, що людина в такому суспільстві не може здійснити наступний фундаментальний крок у процесі свого становлення – перейти від індивіда до особистості, який можливий лише за тих умов, коли буде здійснено перехід від «настанови на володіння до настанови на буття» [363, с. 344].

В цьому сенсі концепція негативної свободи має бути доповненою поняттям свободи позитивної як другої фундаментальної сутнісної складової людини. Власне, настанова на буття безпосередньо пов'язана із «свободою для». Негативна свобода, як ми показали вище, є необхідною умовою первинного людського становлення, однак у підсумку вона веде, як сказав би Г. Гегель, до дурної безкінечності, безкінечності звільнень та боротьби. Це замкнене коло може бути подолано лише позитивним чином, шляхом переключення уваги людини на свій внутрішній світ, розкриття власних творчих здібностей та оригінальності мислення. Ми вже згадували про зв'язок свободи та мислення, розглядаючи процес індивідуалізації людини, однак творчий потенціал розуму, який уможливив подолання природи, згасає в умовах хворого суспільства. Тут індивід спрямований на збереження власного суспільного статусу, жертвуючи заради задоволення цієї потреби своєю здатністю критично мислити, проблематизувати наявну суспільну дійсність, за необхідності виявляючи свою незгоду. Подолавши природу, він свідомо капітулює перед суспільством. Саме цей конформізм не дозволяє цілковито розкрити потенціал індивіда, остаточно відбутися людині в якості особистості, ключовою характеристикою якої є наявність інтелектуальної свободи, чий сенс полягає у «відродженні індивідуальної думки» [211, с.5], тобто здатності бути собою, а не ретранслятором чужих ідей, легітимаційною інстанцією яких є загальна їх прийнятність.

Лише позитивна свобода як увага до себе, зверненість до свого внутрішнього світу робить людину самодостатньою істотою, яка більше не потребує для свого ствердження «свободи від», а це означає, що тільки в такому випадку можлива реалізація нормальної любові, вільної від садистської та мазохістської девіацій.

Отже, сутнісною характеристикою людини у концепції Е.Фрома є свобода, причому він вирізняє позитивний та негативний її виміри. Варто зазначити, що повноцінна самореалізація людини як особистості пов'язана саме з другим її зрізом, однак «свобода для» неможлива без «свободи від» як своєрідного фундаменту, на основі якого здійснюється ця ключова надбудова. Розгортання позитивної свободи є не лише фактором повноцінного становлення людини, але і нормального, динамічного суспільного розвитку як умови здорового суспільства, в той час як функціонування свободи лише на негативному рівні є насправді її імітацією, оскільки не забезпечує справжнього звільнення.

Важливим кроком у розгляді антропологічної проблеми має бути дослідження комунікативного виміру сутності людини. Це питання, певною мірою, аналізувалось вище в контексті розгляду філософського спадку Е. Фрома, зокрема його концепції любові. Далі ж перед нами постає завдання

поглиблення проблематики діалогічності, яке ми реалізуємо через звернення до творчості Мартіна Бубера. В його філософському підході людина постає істотою, яка безперервно перебуває у відношенні зі світом, і, власне, характер цього відношення визначає її сутнісні характеристики як людини.

Прийти в цей світ, народитися представником роду *Homo sapiens* ще не означає відбутися як людина. Важливим етапом є процес соціалізації, який обумовлює формування основних психічних здатностей людини. Першим виявом «народження людини» в дитині є слово. Саме найперші слова, які незграбно, розбиваючи на склади та не завжди вдало застосовуючи потрібні звуки, вимовляє дитина, є результатом її життя з-поміж людей, тобто включення в процес соціалізації. Це лише найперші паростки становлення, які можуть бути легко зруйновані шляхом ізоляції малюка від людського оточення, якщо при цьому фізичний розвиток можна зберегти шляхом забезпечення дитини їжею, захистом та теплом, то психічний розвиток буде безнадійно втрачений. Апогеєм цього психічного становлення, народженням людини в даному сенсі, є момент самоусвідомлення, який вперше виражається у застосуванні слова «Я» для позначення власних, притаманних собі характеристик, як, скажімо, бажання, біль, страх тощо. Власне, із моменту самоусвідомлення ми можемо вести відлік існування індивіда. Він на перших етапах свого свідомого життя перебуває в стані замкненості на самому собі, будучи радикально егоцентричною істотою. Здається, ніби тільки він є Я, в той час як інші, хто його оточує, є лише речами, що забезпечують його життя.

Розширення горизонту погляду, який дозволяє вийти за межі замкненості світу на самому собі, відбувається під час процесу взаємодії з Іншим, який відкриває мені світ, демонструючи, що він є значно багатшим, ніж моє його сприйняття. У концепції філософії діалогу М. Бубера цей момент руйнації егоцентризму позначається як первинний модус взаємодії, що виражається у співвідношенні «Я-Ти» [35, с. 17], коли Я сприймаю Іншого як подібного собі суб'єкта, найвищу самоцінність, з якою Я вступаю у відношення, будуючи нашу взаємодію на засадах рівності та поваги. Саме відношення як принципова можливість діалогу відкриває мені світ. Показовою в даному контексті є легенда про Сітхартху Гаутаму, який, пішовши з палацу, побачив каліку і дізнався, що є страждання, тобто пізнав те відчуття, яке було йому невідомим із власного досвіду. Сприйняття каліки як Ти, тобто рівноправного суб'єкта-співрозмовника дозволило збагатити внутрішній світ принца тим відчуттям, яке йому самому досі ніколи не було відомим, перейнятися болем Іншого. Якби принц сприйняв свого зустрічного як простий об'єкт, як і тисячі інших, які оточували його в палаці, він навряд чи зміг би зрозуміти, що таке страждання. Сітхартха здійснив би опис каліки, визначив наявність у нього фізичних недоліків, зафіксував би, що той перебуває в певному емоційному стані, на що вказує ряд ознак, однак ці знання жодним чином не дозволили б йому зрозуміти, що є стражданням. Подібного роду суб'єкт-об'єктне сприйняття світу є модусом стосунку «Я-Воно», що ґрунтується не на відношенні, а досвіді. В досвіді світ не

відкривається, він може бути лише систематизованим, упорядкованим, однак справжнє пізнання світу відбувається через Ти як співрозмовника-суб'єкта.

Співвідношення «Я-Ти» забезпечує не лише розширення горизонту знання про світ, але і власного самопізнання, будучи єдиною умовою становлення людини як особистості, як ми вже показали вище, лише в діалозі можливе розчинення первинного егоцентризму, тож «Я стаю Я, співвідносячи себе з Ти...» [35, с. 21]. Перебуваючи лише у суб'єкт-об'єктних відносинах, людина виявляється зверненою тільки на себе, а це означає, що вона не здатна вийти за межі власного самоусвідомлення, не бажаючи усвідомити Іншого, вона замикається на первинному етапі свого становлення, будучи нездатною вийти за межі власної індивідуальності.

Водночас, лише в діалозі людина отримує можливість бути сприйнятою в якості Ти Іншим, тобто відчутти себе значущим суб'єктом, рівноправним членом суспільства. Суб'єкт-об'єктне відношення, зрештою, обертається об'єктивацією і самого індивіда, його монологічність призводить до відчуття самотності як речі з-поміж інших речей. В процесі діалогу можуть змінюватись співрозмовники, із закінченням зустрічі вони зникають із безпосереднього поля зору Я, перетворюючись лише на фон комунікації, набуваючи статусу Воно, однак саме співвідношення «Я-Ти» нескінченне, змінюються актори, але відношення зберігається. Саме діалог як відношення є умовою безперервного становлення людини і перебування поміж людей. Історичний досвід тоталітаризму показав, що однією із технологій знищення людини є не її фізична ліквідація, а унеможливлення підтримки відношення «Я-Ти», коли відчуття себе суб'єктом, приналежним людському роду, розчиняється, замінюючись на об'єктивацію, що викрадає навіть відчуття конкретного місця. Дедіалогізована людина втрачає власне місце в світі, а з ним – і сенс життя. Таку людину залишається лише прибрати зі світу, адже як людина вона вже померла. Як вказує в цьому відношенні В. Франкл [357], єдиним порятунком в такій ситуації був діалог з Богом, звернення до цього трансцендентного суб'єкта дозволяло зберегти відчуття власної суб'єктивності.

Отже, в світлі філософії діалогу вдається зафіксувати важливу сутнісну характеристику людини – це діалогічна істота, для якої діалог є умовою становлення її як індивіда, що виражається у зверненні до неї батьків та оточуючих у процесі соціалізації, а також подальшому її розвитку як особистості в контексті суб'єкт-суб'єктних відносин.

Своєрідним чином тема діалогічної сутності людини розкривається у філософсько-антропологічній концепції Ганни Арендт. Її підхід для нас тим більше цікавий, що вона розбудовує своє філософське бачення людини, здійснюючи надзвичайно глибоку та перспективну в теоретичному відношенні реконструкцію специфіки античного вирішення антропологічної проблеми, де людина розглядається у її нерозривному стосунку до полісу.

Власне, для стародавнього грека поліс був не просто місцем проживання, визначеною територіальною локальністю, він уособлював собою межі культури, там, за його мурами закінчувалась цивілізація,

поступаючись безкраїм просторам природи, що нерозривно пов'язана з дикунством та варварством. Не випадково найстрашнішою карою греки розглядали не страту, тобто примус до смерті в межах полісу, а вигнання з міста як ліквідацію права приналежати до цивілізації. Страчений злочинець все ж залишається належним до простору культури, в той час як вигнанець втрачає право претензії на людськість, стаючи варваром, тобто людиноподібною істотою, що за своєю суттю тотожна тварині.

Принципова особливість культури полягає в тому, що вона є сферою свободи, в той час як природа постає царинною необхідності. Людина за своєю суттю є вільною істотою, яка здатна вийти за межі природного примусу, тим самим радикально відрізняючись від тварини. Саме з цієї перспективи варто розглядати широко відому думку Аристотеля про те, що «людина за своєю природою є істотою політичною» [16, с. 378]. Однак в цьому відношенні завжди існує велика небезпека хибного трактування цієї дефініції. Тут, з одного боку, зафіксовано критерій визначення людини, який стосується її сутнісних характеристик, цілковито абстрагуючись від фізичних особливостей. З іншого ж – виникає бажання ототожнити проживання в межах полісу із політичністю як фундаментальною характеристикою людини. Тож для коректного розуміння Аристотелевого визначення, слід детальніше проаналізувати специфіку грецького мислення. Здійснюючи таку ментальну реконструкцію, Г. Арндт відзначає, що «...людська здатність до політичної організації не тільки відрізняється, але й перебуває в опозиції до природних утворень, центром яких є дім... та сім'я» [15, с. 34]. Таким чином, функціонування полісу протікало в контексті двох вимірів існування: суспільного та приватного. Сфера приватного поширювалася на життя кожної окремої родини, ключовим завданням якої є продовження роду, а також забезпечення умов фізичного виживання. Приватна сфера – це сфера ведення господарської діяльності та виховання. Тобто вона жорстко детермінована природними потребами людини. Результативність домогосподарства ніколи цілковито не залежить від неї. Значною мірою його успіх пов'язаний із наявністю сприятливих погодних умов, відсутністю шкідників та хвороб, які здатні вразити сільськогосподарські культури, а також багатьох інших незалежних від людини факторів. В цьому відношенні приватний вимір життя – це сфера необхідності, він нею породжений і ніколи не здатний до її подолання. Звісно, тут ми маємо справу все ж з культурою як перетворенням природи, однак цілковитого звільнення в такому разі досягти не вдасться. Власне, це перетворення здійснюється через працю як напругу всього тіла раба задля обробітку землі чи роботу як роботу рук ремісника для створення знарядь праці, які дають змогу здійснювати цей обробіток. Це своєрідне поле бою з природною необхідністю, на якому, однак, ворог завжди залишатиметься присутнім. Більше того, специфікою царини приватного є нерівність всіх, хто включений у справу існування домогосподарства: голова сімейства має значно ширші права, ніж інші його члени, і цей статус непохитний, можна змінити лідера, однак нерівність в будь-якому разі зберігатиметься. Тобто за таких умов неможливо налагодити

рівноправний діалог поміж членами родини, оскільки хтось перебуватиме у більш привілейованому статусі, аніж всі інші. Приватна сфера є цариною несвободи, оскільки навіть той, хто має більше прав, аніж інші, у своїх діях керується природною необхідністю задоволення власних потреб та потреб тих, хто йому підкорений.

Саме у суспільній, тобто політичній сфері, яка спрямована на керування полісом, можлива реалізація чистої свободи, що позбавлена ярма необхідності. Вона реалізується через зібрання рівних, тобто громадян, які мають однакові права на голос, а отже здатні вести рівноправну дискусію щодо життя міста. На такому зібранні рівних з-поміж рівних громадяни «могли показати, хто вони насправді» [15, с. 49], тобто виявити свою індивідуальність, яка виражається через наявність власних, притаманних лише їм позицій та поглядів, що ґрунтуються на особистому інтересі. Він породжений необхідністю приватної сфери, де монологічність домогосподарства надає інтересу безальтернативного характеру. Ця природна нездоланність може бути знята лише у сфері політичного, коли різнорідні інтереси в процесі суперечок, наслідком яких є колективне прийняття рішень, перетворюються на спільний інтерес полісу. Тобто політичне виникає там, де існує різноманіття думок, лише за таких обставин індивідуальна воля перетворюється на волю колективну. Саме рішення, що народилось в суперечці, є актом чистої свободи, адже воно безпосередньо не стосується волі чи природної необхідності конкретної людини. Акт участі у прийнятті цього рішення як творенні сфери свободи дозволяє людині бути особистістю, яка здійснює якісно новий акт творчості, творчості політичного, що не має безпосереднього стосунку до природи. Воно реалізується як дія, яка «відбувається прямо між людьми без посередництва речей чи причин і відповідає множинності людських обставин» [15, с. 21]. В такому разі саме дія є суто людською характеристикою, яка позбавлена природної необхідності. В дії індивід, який прив'язаний до сфери приватного, відбувається як особистість, розриваючи свої первинні пута. Діяти – означає говорити, і ті, хто не має права голосу, скажімо раби, не можуть розглядатись в якості людей, адже вони, таким чином, приречені перебувати у сфері несвободи, подібно до тварин.

Говорячи про політичний вимір життя як єдиний спосіб реалізації людини, не можна цілковито нівелювати значення приватної сфери. Вона, хоча і перебуває в тіні, виконуючи, на перший погляд, другорядну роль, однак, насправді, є єдиною умовою існування цього головного виміру життя полісу. Власне, саме приватне, як ми вказували вище, забезпечує наявність у людини свого власного інтересу, тобто того, що вирізняє її з-поміж інших. Політичне можливе лише за наявності різнорідних позицій, одностайність характерна для деспотій, де політичне та приватне зливаються. В такому разі приватна сфера завжди визначає межі політичного, надає йому певне місце, таким чином уможливлючи його. Відсутність політичного виміру життя означає і неможливість остаточної реалізації людини. Політичне та приватне взаємообумовлені таким чином, що втрата одного виміру неминуче

призводить до загибелі іншого.

Таким чином, у філософському підході Г. Арендт людина постає як єдність політичного та приватного, хоча останнє і є остаточною умовою її становлення, однак воно неможливе без збереження першого. Власне, абсолютизація лише одного з цих вимірів призводить у підсумку до втрати людини, перетворення її в одномірну істоту.

Отже, підсумовуючи здійснені концептуальні огляди, варто сказати, що людина в них постає як гармонійна єдність пориву як природного начала та духу; це вільна істота, остаточною реалізація якої можлива лише за умови позитивної свободи. Водночас, неодмінною умовою людського буття є необхідність долучення до діалогу з Іншим. Саме ця діалогічна сутність дозволяє розглядати людину як політичну істоту, у внутрішню природу якої включено не лише необхідність спілкування, але і долученість до прийняття рішень, що визначають життя спільноти. Ці висновки матимуть важливе значення у контексті дослідження соціально-філософських передумов людиноцентризму в сучасному суспільстві.

Огляд антропологічної концепції Г. Арендт став своєрідним містком, що забезпечує перехід до другого важливого аспекту розуміння людини, її місця та ролі в житті суспільства. Суспільне становище людини ніколи не було однозначним, трансформуючись відповідно до світоглядних особливостей конкретної історичної епохи. Дослідження цієї своєрідної філософсько-історичної топографії людини, себто уявлення про її роль в історії так, як воно мало місце в історичній ретроспективі, дозволить прослідкувати своєрідний шлях становлення сучасного бачення людини як члена суспільства. Мусимо зауважити, що здійснюючи подібного роду ретроспективний огляд, ми прагнемо намалювати лише загальну картину означеної проблеми, не претендуючи на більш детальний її аналіз, який, без сумніву, був би надзвичайно корисним та цікавим теоретичним здобутком, однак для цього він має стати предметом спеціального дослідження.

Власне, аналіз історичної топографії людини вже було розпочато в останньому розгляді попереднього пункту, тож тут нам залишається лише узагальнити та підсумувати ті висновки, які демонструють особливості суспільної ролі людини в стародавньому світі. Як ми вже вказували вище, Античність визначає примат полісу як простору свободи перед індивідом, що включений в його життя через право участі у політичній сфері. Людина є засобом існування суспільства в якості умови підтримання цієї ключової сфери. Політичне існує лише в межах зібрання, тобто тоді, коли громадяни беруть участь у прийнятті необхідних рішень. Вони зберігають поліс через систематичні збори та обговорення, однак кожна окрема особистість із своєю власною волею чи альтернативними цінностями тут не має визначальної ролі. Більше того, трагічна смерть Сократа показала, що така окремішність громадянина, здатність виступати проти загальних поглядів, які мають колегіальну природу, тобто були вироблені на зборах, не лише ігнорується, але і сприймається в якості радикальної ворожості, того чинника, який здатен підірвати загальні устої життя полісу. Найяскравіше ця проблема

співвідношення особистості та суспільства виражається у особливостях грецького погляду на природу мистецтва, яке розвивалось виключно в межах канону. Оригінальність в античному світі принципово відкидається, вершиною мистецтва є найдосконаліше дотримання канону. В чому ж полягає цей трепет перед канонічністю, який цілковито нівелював оригінальність мистецтва? Канон – це не просто винайдення ідеальних форм та пропорцій, але і визнання їх такими всіма громадянами полісу, він втрачає слід індивідуального бачення світу, перетворюючись на загальне уявлення про досконалість твору мистецтва. Піддати сумніву канон – означає піти проти загальної волі як волі не окремого громадянина, але полісу загалом.

Громадянин важливий тим, що він має оберігати сферу політичного, беручи участь у зборах. Це не лише його право, але й обов'язок, ігнорування якого перетворює людину на «ідіотаса», тобто того, хто свідомо уникає цього свого зобов'язання, стаючи, тим самим, своєрідним відлюдником, який ігнорує суспільство.

Індивідуальна воля в античному світогляді не має значення ще й тому, що все у світі визначається мойрою, тобто долею, якій підкорені навіть боги. Природа та суспільство розвиваються за тотожними циклічними законами, які людина не в змозі подолати. Тож єдиним її завданням є підтримання політичної сфери, яка зникає у разі відмови від участі в ній всіх тих, хто має на це право. Єдине, що залежить у повній мірі від людини – це збереження полісу як простору зібрання рівноправних.

Середньовіччя вперше розриває замкнене коло історії, розглядаючи її як стрілу, що летить з минулого в майбутнє. Власне, концепція лінійної моделі історії належить Августину [25], який розглядає її як рух, початок якого покладено створенням світу, однак цей рух має векторну спрямованість до кінцевої мети історії, що знаменується Страшним Судом. Земне життя людини визначено Провидінням, тож їй залишається лише достойно сприймати ті повороти долі, які передбачені Господом, аби таким чином підготуватись до вічного життя. В цьому відношенні земне життя є лише незначною миттю, що покликане надати можливості для духовного самовдосконалення. Звідси, власне, виникає ідея аскетизму як пригнічення гріховної складової сутності людини, себто тіла, аби, тим самим, очистити душу.

Метою людського існування є досягнення щастя як «дечого, що належить душі» [5, с. 34], тобто наближення її до Бога. Вся увага людини в її житті має бути прикута до реалізації саме цієї цілі. При цьому не має жодного значення походження людини, її соціальний статус, розміри статків тощо. Усі рівні перед Богом і перебувають у абсолютній залежності від його волі. Навіть королі та імператори набувають скромного статусу помазаника Божого на землі тобто того, через кого Провидіння реалізується в земному світі. В такому разі будь-яка людина є лише засобом здійснення вищої волі, саме нею визначена суспільна роль людини та масштаб реалізації волі Божої. Якщо говорити про роль особистості в житті суспільства як унікальної, творчої людини, з якою пов'язані ключові події в житті спільноти, то вона є

засобом реалізації Провидіння, через яку Бог скеровує суспільний рух у певному напрямку, надаючи випробування для духовного загартування, а також винагороджуючи через милість правителя. Навіть тиранію можна розглядати як бич Божий, яким Господь, поруч із хворобами та різного роду катаклізмами, карає суспільство. У філософсько-історичному сенсі суспільний розвиток має провиденційний характер. Власне, і для самої людини надмірна увага до нього є зайвою. Суспільство – це лише місце, куди індивід опинився закинутим, аби реалізуватись як особистість, тобто здійснити духовне самовдосконалення. Саме в цьому останньому вимірі людині вдається реалізувати свою свободу, відбутися як вільній істоті.

Власне, лише епоха Відродження вперше ставить питання про особистість як суб'єкт історії, де суспільний розвиток визначається правителем держави, чий успіх в урядуванні «залежить від волі та фортуни» [200, с. 54]. Виокремлення вольового аспекту, розміщення його поруч із фортуною як рівнозначного чинника означає відхід від жорсткого провиденціалізму в погляді на історію. В центр картини світу стає людина, яка сама може і повинна долати примхи долі. В цьому відношенні людина як особистість, будучи наділеною волею, сама визначає власну долю, а також долю інших, які підкорюються їй. Відбутись як особистість – означає безперервно кидати виклик фортуні, долаючи її необхідність. Саме в цій боротьбі і знаходиться сфера свободи. Тут, як і в Античності, простором реалізації свободи є політичне, однак вона відбувається не у сфері підтримання політичних зібрань та здійсненні обговорення ключових питань на засадах рівності громадян, а у постійній боротьбі, боротьбі із опозицією, опонентами і, врешті, самою непевністю фортуни. В такому разі людина більше не може розглядатись в якості пасивного інструменту фатуму у справі руху історії, вона сама перетворюється на той ресурс, який обумовлює цей рух. Щоправда, суб'єктом історії стає лише державець, князь, тобто та людина, яка займає виняткове місце у суспільстві, інші ж, як на це вказує Н. Макіавеллі, все ще залишаються звичайним засобом реалізації цілей, яких прагне досягти правитель. Лише особистість є ресурсом руху історії, в той час як підкорені їй індивіди є інструментом, через яких забезпечується цей рух.

Власне, лише в Новий час уявлення про людину як суб'єкт історії розширюється настільки, що сам народ набуває цього статусу. Державець втрачає привілейоване місце в суспільстві як унікального суб'єкта, який одноосібно вершить історію. Вже Томас Гоббс у своєму «Левіафані» [62] намітив тенденцію до втрати князем своєї божественної позиції у справі суспільного руху. Його сакральний статус втрачається в ідеї суспільного договору, ініціатором та учасником якого є кожен індивід як носій необмеженої волі та влади. Кожен член суспільства, свідомо делегує частину своєї волі державі, поміщаючи, таким чином, себе в рамки цивілізації, які мають забезпечити його природні права на життя та приватну власність – те, що в умовах природного стану необмежена воля гарантувати не може.

Хоча Т. Гоббс і надає монарху особливого статусу в суспільстві, що виокремлює його з-поміж інших громадян, однак він у нього постає як арбітр, що повинен слідкувати за дотриманням умов контракту, чим і визначається його унікальна, стосовно інших членів суспільства, позиція. Попри бажання автора «Левіафана» зберегти привілейовану позицію правителя, він вперше зауважує, що держава, суспільний стан є справою рук не унікального суб'єкта-державця, а усіх громадян, які дали на це згоду. Саме добра воля кожного громадянина стала першопоштовхом історії, запустивши локомотив суспільного розвитку. Це означає, що ресурсом історії є не унікальна особистість, а кожен член суспільства, який своєю згодою вніс мінімальну частку зусиль задля забезпечення суспільного розвитку. Монарх в цьому відношенні є лише обраною особистістю, якій делеговано права приймати ключові рішення, які стосуються долі держави, а також слідкувати за тим, аби умови договору дотримувались.

Розвиток тези про те, що кожен громадянин є ресурсом суспільного поступу, знаходимо у іншого видатного англійця – Дж. Лока. Він також виходить з ідеї про суспільний договір, однак радикально відкидає Гоббсову тезу про збереження привілейованої позиції монарха, зауважуючи, що «абсолютні монархи – це всього-на-всього люди» [193, с. 136], а отже збереження унікального статусу правителя як єдиного законодавця та верховного судді, чиї дії та злочини можуть бути предметом розгляду лише нього самого, повертають суспільство в ситуацію природного стану, коли кожен індивід був сам собі монархом та суддею, маючи виключне право давати оцінку власним діям.

Оскільки всі члени суспільства мають відношення до виникнення держави, вони повинні бути необхідним чином рівними перед законом та судом. Люди є не лише об'єктами дії закону, але і суб'єктами законодавчої ініціативи, таким чином ніби повертаючи собі втрачену після підписання договору свободу діяти на власний розсуд. Однак це вже не гіпертрофована егоцентрична воля окремого індивіда, яка задля власного задоволення здатна знищити будь-кого і будь-що, у тому числі й іншого, а закон як вираження волі більшості громадян, який враховує інтереси кожного. Це право бути законодавцем реалізується через участь у формуванні представницьких органів влади. Симптоматично в цьому відношенні, що Дж. Лок вживає терміни «суспільство» та «законодавча влада» як синоніми [193, с. 175].

Ідея суспільного договору в Локовій інтерпретації дозволяє говорити не лише про виникнення держави, а про формування громадянського суспільства як такого утворення, всі члени якого є принципово рівними, тобто «не можна уявити, щоб... існувала така субординація, яка могла б уповноважити нас знищувати одне одного, так, неначе нас було створено для використання одне одним» [193, с. 132]. Повертаючись до проблеми співвідношення понять «людина як ресурс» та «людина як засіб», які досліджував Н. Макіавеллі, обґрунтовуючи справедливість цієї диференціації, ми б сказали, що Просвітництво демонструє неправомірність такої позиції, наголошуючи на неможливості розглядати людину як засіб суспільного

розвитку.

Другим важливим кроком у становленні просвітницького розуміння людини стала творчість Еммануїла Канта, який здійснив своєрідний антропологічний поворот в Просвітництві, підсилюючи тезу Дж. Лока та французьких просвітників про людину як ресурс суспільного розвитку, остаточно оформлюючи своє бачення місії Просвітництва, надаючи йому виразно етичного забарвлення в категоричному імперативі, фіксує, що людина ніколи не може бути засобом, але завжди лише метою [146].

Просвітницький пафос звернення до людини, надання в її руки всієї повноти влади неможливий без осяяння її світлом розуму, тобто без забезпечення належного рівня освіти кожного громадянина. Це було добре зрозуміло всім просвітникам, власне просвітницька програма і спрямована на подолання темряви неосвіченості, справедливо розглядаючи загальне зростання знань населення, набуття належного рівня освіти ключовим фактором суспільного поступу.

Однак освіта зазнає потужної девальвації, будучи неспроможною розвинути в людині здатність до критичного мислення, а також усвідомлення власної відповідальності за прийняті рішення. В такому сенсі вона не може виконати свого фундаментального завдання – подолання мороку забобонів, в якому перебуває людство. Освіта, що відтворює догматизм, лише посилює ті ідоли, які полонять людський розум, легітимуючи їх апеляцією до власної вченості.

Важливим аспектом Просвітництва має бути не лише звернення до людини як носія природних прав та джерела влади, але і удосконалення її, створення справжніх умов для звільнення. Лише таким чином вона зможе стати умовою прогресу, ведучи людство до якісно нового етапу свого розвитку. Для Е. Канта сутнісною характеристикою свободи є «свобода у всіх випадках публічно послуговуватись власним розумом» [146, с. 29], тобто мати сміливість долати силу авторитету, формує власне бачення світу, а також пропонувати його суспільству в якості альтернативи існуючим позиціям. Така зрілість громадян передбачає не лише критичність мислення, але й усвідомлення власної відповідальності за пропоновані альтернативи, а також за свої дії та рішення. Бути повнолітнім в описаному сенсі – означає бути людиною. В цьому відношенні людина є трансцендентальною метою розвитку людства, оскільки безперервно перебуває у процесі становлення свого повноліття, однак лише стаючи повнолітньою, вона стає ресурсом суспільного поступу. Залишитись освіченим догматиком в сенсі Е. Канта – означає перетворитись на засіб реалізації чужих цілей та ідей. В цьому сенсі можна сказати, що Е. Кант пропонує ще одну лінію розвитку людства, яка має привести до дійсної емансипації людського розуму.

Історичний досвід показав, що Просвітництво пішло альтернативним шляхом. Власне, відому працю М. Горкгаймера та Т. Адорно «Діалектика Просвітництва» [373] варто розглядати не як вердикт просвітницькому проекту, що, врешті, призвів до народження масового суспільства та тоталітаризму в якості свого підсумку, а як оцінку лише однієї версії

Просвітництва, яка виявилася трагічно хибною. Просвітництву так і не вдалося реалізувати поставлені цілі, саме виходячи з цього можна розглядати відому тезу Ю. Габермаса про те, що «модерн – незавершений проект» [369, с. 5].

Перехід людства до постіндустріального розвитку, а також комплекс проблем, перед якими воно постало, змусили інтелектуальні кола повернутись до іншої версії Просвітництва, запропонованої Е. Кантом, де на перше місце виходить людина як креативно мисляча особистість, чий творчий потенціал та нестандартний погляд на світ стає фундаментальним чинником суспільного поступу. Дослідженню пошуків людиноцентричних моделей суспільного розвитку ми присвяtimo свою увагу нижче.

2.2. Людиноцентристська модель суспільства як соціально-філософська проблема

Розглянувши проблему розуміння людини, а також її місця та ролі у філософсько-історичній ретроспективі, варто здійснити дослідження основних соціально-філософських концепцій людиноцентризму, які розробляються в зарубіжній літературі. Тут ми зупинимось на творчості таких дослідників як Дж. Ролз, Ю. Габермас, а також П. Розанвалон. Кожен з цих авторів підходить до розгляду даної проблеми із своїх концептуальних позицій, що дозволяє різнобічно дослідити проблему людиноцентризму як основу суспільного розвитку.

Справедливість у філософському підході американського філософа Джона Ролза розглядається як підґрунтя людиноцентристської моделі держави. У своїй творчій спадщині він продовжує традицію суспільного договору. Центральним поняттям, навколо якого розгортається його філософська концепція держави, є справедливість, яка постає фундаментальною умовою функціонування «добре організованої людської спільноти» [294, с. 29]. Він, як і Т. Гоббс, виходить із уявлення про суспільний контракт як вихідну умову суспільного стану, здійснюючи важливу модифікацію цього підходу шляхом включення в неї концепту завіси незнання. Індивіди, які мають необмежену свободу, прагнучи укласти суспільний договір, розробляють загальні принципи функціонування майбутнього суспільства ще у досуспільних умовах, коли достеменно невідомо, які саме функції виконуватиме кожен конкретний член майбутньої спільноти. Це дозволяє розробити максимально справедливі засади майбутнього суспільного співжиття, де всі ролі та функції є взаємоузгодженими, а також передбачають комплекс стримувань та противаг. Основна ціль завіси незнання – зберегти принципову рівність всіх громадян як фундаментальне природне право, якого має бути дотримано навіть за умов неминучої статусної диференціації. В цьому сенсі йдеться, передусім, про рівність перед законом.

Власне, принципи, вироблені в умовах завіси незнання, мають постати як базис функціонування майбутнього суспільства в якості суттєвої справедливості.

В основу будь-якого суспільства покладено певний звід норм, принципів та правил, які складають законодавчий каркас держави як необхідну умову суспільного стану. Він може бути досконало розроблений в сенсі регламентації основних конфліктних ситуацій в суспільстві, взаємоузгодженості норм права та принципів їх застосування в конкретних випадках, однак не забезпечуватиме при цьому реалізації суттєвої справедливості.

Позитивне право, орієнтуючись на загальну стрункість закону, його логічну узгодженість та дотримання процедури прийняття й реалізації здатне забезпечити лише формальний аспект вимоги щодо справедливості як фундаментального чинника свого обґрунтування. Жодне право не може функціонувати без, принаймні формального, визнання його справедливим, однак законодавча стрункість та несуперечливість далеко не завжди є умовою дійсної справедливості. У випадку позитивного права, яке концентрується на формальному аспекті питання, йдеться, швидше, про формальну, а не сутнісну справедливість. Навіть за умов забезпечення принципу неупередженості застосування позитивного права існують значні ризики ухвалення лише формально справедливого рішення. Більше того, правовий позитивізм приховує в собі можливість реалізації того явища, яке Г. Радбрух охарактеризував як законне безправ'я, в якості можливості прийняття рішення, коли «позитивне, уставом і владою гарантоване право, має перевагу й тоді, коли воно змістовно несправедливе та недоцільне» [281, с. 96]. В такому разі, як показує історичний досвід, формально справедливе право може бути інструментом вчинення злочину та порушення принципу рівності громадян. Визнання такої позитивної законодавчої бази ґрунтується не на тому, що ці закони є прийнятними для громадян в якості гарантії справедливого співжиття, а сприймаються ними під дією примусу. Це право не здатне до самообґрунтування, втрачаючи свою чинність в ту ж мить, коли загроза покарання за його порушення зникає чи його можна уникнути. Формальна справедливість призводить і до формального сприйняття закону як дечого зовнішнього та чужого, що стоїть поза внутрішньою згодою громадянина. Реалізація позитивного права безперервно потребує додаткових імперативних мотивацій.

Лише суттєва справедливість, вихідним пунктом вироблення якої є завіса незнання, здатна стати дійсним підґрунтям права, виходячи не із суто формальних його характеристик, а зосереджуючись на змістовній складовій як необхідності реалізації засад природного права. Сутнісне дотримання принципу справедливості забезпечує самообґрунтування закону, вшановуючись внутрішнім визнанням кожного члена суспільства, набуваючи, таким чином, не формальної, а реальної легітимації. Це забезпечує стабільність суспільства, яке безперервно перебуває в процесі самоорганізації, оскільки реальна легітимність права призводить до того, що

громадяни підтримують суспільні інституції, адже «набувають відповідного чуття справедливості й бажання робити свій внесок у їх підтримання» [294, с. 620-621]. Реальна справедливість є важливим антикризовим запобіжником системи, де органи примусу виконують лише другорядну роль.

Право, засноване на суттєвій справедливості, концентрується не на власній формальній стрункості, а на людині як найвищій цінності. В цьому відношенні фундаментального значення набуває правовий прецедент, коли суддя, виявляючи суперечність між правом та справедливістю, віддає перевагу останній.

Суттєва справедливість як фундаментальна основа суспільного співжиття визначає також і характер соціальної мобільності. Всі громадяни є рівними в сенсі реалізації своїх статусних прагнень, адже кожен, давши згоду на контракт, зробив рівноцінний внесок у становлення держави. Як зазначає в цьому відношенні відомий дослідник П. Сорокін, можна виокремити два типи мобільності: горизонтальну та вертикальну [315]. Якщо перша передбачає зміну статусних позицій в одній стратифікаційній площині, суттєво не впливаючи на зміну соціальної ролі індивіда, то другий тип мобільності забезпечує рух, що уможливорює зміну соціальних страт. В такому випадку індивід може не лише формально, але і реально змінити статусну позицію в суспільній ієрархії. Вертикальна мобільність відкриває перед людиною весь спектр можливостей, водночас забезпечуючи безперервну циркуляцію ідей та перспектив погляду на світ, що надає ширші можливості суспільству для вирішення проблемних ситуацій, в яких воно опиняється.

Таким чином, суттєва справедливість як умова реалізації природних прав людини є фундаментальним чинником стабільності системи суспільства, а також його самоорганізації.

Деліберативна демократія як людиноцентристська модель суспільства покладена в основу концепції Юргена Габермаса. Антропологічним тлом його соціально-філософської концепції є розуміння людини як діалогічної істоти, істинне розкриття сутнісних сил якої можливе лише в умовах справжньої комунікації. Вона постає в якості специфічної мовної гри, де «становище актора подвійне» [367, с. 202], він є її учасником, який здійснює комунікацію за певними правилами, а також творцем цих правил, долучаючись до процесів їх обговорення та удосконалення. В цьому відношенні комунікація ґрунтується на принциповій рівності учасників мовної гри, єдиною умовою долучення до якої є прагнення брати участь в діалозі шляхом раціональної аргументації. Власне, метою вільного діалогу є досягнення консенсусу як загальної згоди всіх членів комунікативної спільноти щодо теми обговорення та її результатів. Така спрямованість на консенсус як найвищу ціль комунікації дозволяє говорити про цю мовну гру як про специфічний тип дії, який орієнтовано лише на підтримання рівноправного діалогу та загальної згоди як кінцевої мети.

Комунікативна дія є принципово динамічним явищем, безперервно перебуваючи в процесі удосконалення принципів власної реалізації, які

корегуються «і встановлюються виключно акторами-виконавцями» [174, с. 424] через досягнення загальної згоди. Така виняткова роль учасників комунікації дозволяє їй зберігати принципову автономію від будь-яких зовнішніх зазіхань, спрямованих на імперативне втручання та викривлення діалогічних практик. Комунікація є цілком самодостатньою, оскільки її принципи та тематика визначаються лише її учасниками. При цьому слід зауважити, що будь-яке рішення, легітимоване печаткою консенсусу, позбавляється характеру вираження особистої волі конкретного учасника комунікативної дії, навіть якщо згоду було дано без суттєвих модифікацій запропонованої тези з боку інших учасників, воно все ж набуває загального характеру через добровільну згоду кожного актора мовної гри, який таким чином долучає і свою волю до погодженої тези. В цьому відношенні «лише комунікативна спільнота має бути зобов'язальною інстанцією» [105, с. 20], а не окремих її актор.

Автономія комунікативної дії зовсім не означає її замкнутості лише на самій собі та втрату зв'язку із зовнішнім світом. Навпаки, вона нерозривно пов'язана із світом як життєсвітом, який варто розглядати в якості «безсумнівного ґрунту усього наявного в моєму досвіді, а також очевидної основи, на якій всі проблеми, з якими я змушений мати справу, ґрунтуються» [400, с. 131]. В цьому відношенні життєсвіт є тлом комунікації, забезпечуючи ресурси для тематик, навколо яких розгортається діалог. Цей фон, будучи висококомплексним утворенням, вміщує нескінченну кількість проблем, виявлення яких і означає появу певної теми для реалізації дискурсу. Водночас, сам життєсвіт не є статичним феноменом, безперервно змінюючись і тим самим генеруючи нові тематизаційні блоки. Така динамічність фону комунікації є умовою нескінченності дискурсу, який безперервно здійснює переключення на нові теми обговорення.

Саме справжня комунікація забезпечує безпосередній зв'язок суспільства зі світом, дозволяючи оперативно реагувати на ті зміни, які в ньому відбулися, постаючи первинною інстанцією виявлення та ліквідації наявних загроз, мінімізуючи при цьому роль бюрократичного апарату як системного утворення. Водночас, лише в комунікативній дії, яка ґрунтується на суб'єкт-суб'єктних стосунках, людині вдається реалізуватися в якості значущого члена спільноти, який включений у процес безпосереднього формування принципів суспільного функціонування, тобто, говорячи мовою Г. Арндт, йому доступна сфера політичного, де він отримує можливість реалізуватися як особистість. Тут йдеться не лише про здатність громадянина реалізувати свою волю через участь у консенсуальному прийнятті рішень, про що вже йшлося вище, але і про здатність людини бути самою собою, висловлювати власні думки та позиції, не турбуючись, що у разі виявлення протиріччя між її ідеями та домінуючими уявленнями вона буде позбавлена участі в комунікації, адже «саморефлексія визначається емансипаторським пізнавальним інтересом» [368, с. 181], на якому ґрунтується дискурс. В такому сенсі комунікативна дія є умовою свободи не лише від об'єктивації в якості примусу до сприйняття чужої думки, але й свободи для самопізнання

та самовдосконалення.

Концепція комунікативної дії створює якісно новий ракурс для дослідження проблеми відповідальності, яка, за влучним висловом Г. Йонаса, «так само невіддільна від буття людини, як і здатність говорити» [139, с. 153], тобто завжди має бути іманентно присутньою в контексті реалізації справжнього діалогу, тобто дискурсу. Вільна комунікація, де лише актори-виконавці є творцями правил її реалізації, а також тільки їхня аргументована згода є підставою прийняття рішень, про що вже йшлося вище, означає, що тут тягар відповідальності лягає на кожного учасника комунікативної дії. Ніхто окрім людини, яка погодилася із прийняттям даного рішення, не може бути винним у наслідках, які були спричинені його реалізацією. Тут не вдається сховатись за спину бюрократичного органу, на плечі якого покладену місію реалізації проекту, чи уникнути відповідальності шляхом апеляції до недоступності обговорення проблеми. Кожен громадянин є відповідальним за негативні наслідки рішення, оскільки є потенційним учасником необмеженої комунікації, «для політики в сенсі практики громадянського самовизначення парадигмою є... діалог» [365, с. 388]. Навіть неучасть в обговоренні не може бути рятівним колом уникнення тягара відповідальності, оскільки ігнорація дискурсу за умови принципової можливості долучення до нього робить людину відповідальною за свою пасивність, що призвела до негативних наслідків. Громадянин не може бути інструментом реалізації чужих рішень, він стає активним членом суспільства, врешті, навіть готовність виконувати функцію засобу здійснення волі іншого є його власним вибором. У світлі комунікативного підходу «відповідальність будь-якого громадянина не має обмежуватись колом його друзів чи знайомих; у межах країни кожний громадянин... відповідальний і за ціле» [198, с. 75-76]. Така формула, висловлена німецьким філософом К.М. Маєр-Абіхом, дозволяє суспільству значно ефективніше вирішувати локальні проблеми, які постають перед спільнотою, а також має стати дієвим чинником у справі подолання глобальної екологічної кризи.

Власне, ідея деліберативної демократії як моделі, що ґрунтується на концепції вільного дискурсу, спрямована на становлення громадянського суспільства як того чинника, який здатен бути потужною альтернативою бюрократичному апарату держави як системному утворенню. Динамічний розвиток суспільства, його самоорганізація та ефективне вирішення ключових проблем можливі лише тоді, коли людина стане повнолітньою в Кантовому розумінні цього терміну. В цьому відношенні вона є не лише ресурсом суспільного розвитку, але і метою, однак «цієї цілі неможливо досягти безпосередньо через адміністративно-правову реалізацію політичних програм» [366, с. 101]. Бюрократичні утворення, навпаки, створюють лише імітацію діалогу, формуючи ієрархізовану картину світу, де індивід є тільки функціональною одиницею системи. Система дозволяє людині сховатись від відповідальності, уникнути вимоги бути зрілою, залишаючись у комфортному становищі неповноліття, більше того – вона унеможливорює постановку самого питання про зрілість. Примат системи робить суспільство

консервативним у прийнятті рішень, реакція на які відбувається завжди *post factum*, оскільки потребує значного часу для виявлення та усвідомлення зміни стандартної ситуації, а також вироблення шляхів її подолання. Лише дискурс дозволяє суспільству бути динамічним утворенням, швидко реагуючи та перебудовуючись відповідно до наявних викликів.

Не дивлячись на значну ідеалізацію означеного підходу, концепція необмеженої комунікативної спільноти є важливою основою становлення громадянського суспільства. Однак її реалізація як утопічної цілі (в Мангаймовому сенсі терміну) суспільного розвитку залежить від рівня самосвідомості громадян та їхньої готовності брати участь у суспільному житті, а також нести реальну відповідальність за власні дії.

Концепція наближеної легітимності як модель реалізації засад людиноцентризму розроблена французьким науковцем П'єром Розанваллоном . Як і Ю. Габермас, він досліджує проблему розбудови громадянського суспільства, однак, на відміну від німецького філософа, у своїй теоретичній моделі він виходить із примату інституційних утворень, розглядаючи підґрунтя забезпечення їх легітимності, яка постає не простою умовою довіри громадян до інституту, а способом «налагодження конструктивних зв'язків між владою та суспільством» [290, с. 21].

В історичній ретроспективі можна говорити, щонайменше, про два легітимаційні механізми. Перший стосується традиційного суспільства, де довіра населення до того чи іншого суспільного інституту забезпечувалася через його стосунок до сакрального. Процеси секуляризації, що розпочалися в добу Модерну, поступово нівелювали апеляцію до божественного в якості способу обґрунтування існування інституту, залишивши чинною її хіба-що для церкви. Модерн виробив новий спосіб визнання, виходячи з того, що суб'єктом історії є народ, новим механізмом легітимації стала підтримка інституту переважною більшістю громадян. Власне, цей принцип згоди більшості не втратив своєї актуальності і сьогодні, оформившись в якості системи виборів та референдумів, тобто плебісцитарного механізму. Не дивлячись на те, що він має тривалу історію та є одним із основних інструментів реалізації демократії як забезпечення волевиявлення громадян, тобто долучення їх до сфери політичного, цей механізм не позбавлений і низки недоліків, найфундаментальніший з яких полягає в тому, що людина після проведення виборів перетворюється на анонімну масу, яка є лише номінальним носієм влади, насправді перетворюючись на виконавця волі обраних. Її інтереси розглядаються як своєрідне статистичне резюме загальної маси населення, забезпечення якого є ознакою держави, орієнтованої на індивіда. Тривалий час такий погляд на легітимність цілковито виправдовував себе, тим більше, що індустріальне суспільство було орієнтоване саме на «середньостатистичного» індивіда як робітника та споживача. Однак перехід до постіндустріального типу розвитку ознаменувався і новими суспільними орієнтаціями, що звернені, перш за все, на творчу, креативну особистість, яка не бажає бути розчиненою в масі. Якщо в індустріальному виробництві ми мали справу з орієнтацією на

людину-масу в економіці, то постіндустріальне суспільство ознаменувалося появою такого явища, яке можна було б охарактеризувати як «економіка окремістості» [290, с. 82]. На перше місце тут виходять не середньостатистичні потреби, а унікальні запити, які стосуються не лише галузі споживання, але і політичної сфери в якості самореалізації людини як особистості, збереження її унікальності та неповторності. Тут важливим чинником постає не участь у виборах як одноразова акція долучення до сфери політичного, яка повторюється із певною періодичністю, але і відчуття щоденного включення в якості значущого суб'єкта в життя суспільства. Цілком зрозуміло, що в цьому контексті плебісцитарні механізми не можуть бути достатньою умовою легітимності, вони лише здатні, разом із реалізацією «середньостатистичних» інтересів, забезпечити необхідний мінімум визнання як готовності сприйняти отриманий результат плебісциту. Однак в такому випадку «визнання як готовності сприйняти» ми опиняємось в ситуації безперервної непримиренної боротьби системи та людини, яку фіксує Ю. Габермас в термінах антагонізму системи та життєсвіту, зрозуміло, що тут про конструктивний їх взаємостосунок не може йтися. Саме тому модерна концепція легітимності має бути доповнена ідеєю наближеної легітимності.

Власне, цей концепт, як і будь-яке інше поняття легітимності, концентрується навколо питання визнання, однак якщо попередні теорії розглядали його як одиничний та односторонній акт, себто як визнання громадянами влади, то особливість даного підходу полягає в тому, що визнання постає у вигляді безперервного взаємообумовлюючого процесу як визнання громадянами влади, так і визнання останньою за кожним членом суспільства права бути унікальною особистістю як самоцінністю, яка може претендувати на те, аби до неї ставилися із повагою та були готові чути.

Взаємне визнання системи та людини дозволяє подолати проблему однобічності соціально-філософського погляду, яка характерна для комунікативної теорії, де емансипація індивіда виявляється можливою лише у контексті неформальних організацій, які ґрунтуються на базі вільного дискурсу. В такому разі комунікація розгортається лише в площині життєсвіту, будучи принципово неможливою у вертикальному модусі співвідношення «система-життєсвіт». Єдиний спосіб взаємодії цих двох структур полягає у необхідності тиску одна на одну. Якщо в горизонтальному вимірі, тобто на рівні комунікативної дії, єдиним способом взаємодії є діалог, то у вертикальному зрізі таким засобом контакту постає конфлікт. У підході П. Розанвалона цієї проблеми вдається уникнути, оскільки умовою визнання влади є її безперервна взаємодія з громадянином. Причому тут йдеться не про «громадянина» як абстрактне збірне поняття чи відому особистість, чий авторитет не дозволяє проігнорувати цю його інтенцію на діалог, а про кожного конкретного члена суспільства, який виявив бажання бути почутим. Це є умовою забезпечення, з одного боку, вимоги збереження окремішності людини, а з іншого – безсторонності у стосунку системи та громадян, всі вони рівні і їхнє визнання важливе.

Така вертикальна комунікація дозволяє швидко виявляти нові запити та потреби суспільства, пізнаючи щораз нові його аспекти. Вона надає можливість уникнути однобічного бачення спільноти, яке є завжди поглядом з певної перспективи. Нескінченна кількість опцій свідчень, які спричинені через взаємодію «система-громадянин» дозволяє безперервно удосконалювати наявні норми та принципи функціонування системи, які перестають бути прокрустовим ложе для громадянина, перетворюючись на фактор забезпечення його комфортного життя. Фактично, система за таких умов діє в режимі самоорганізації, реагуючи на реакцію суспільства, це вже не сліпий механізм реалізації влади, а живий організм, який активно взаємодіє із суспільством як своїм довкіллям.

Наближена легітимність дозволяє акумулювати визнання громадян не лише в якості умови легітимації влади, але і постає ресурсом довіри до неї. Чим ближча влада до громадян, тим потужнішим є цей ресурс. Власне, його значущість у справі стабільного функціонування, модернізації та прогресивного розвитку країни настільки ж велика, як і наявність фінансових та природних ресурсів, тож її можна розглядати, в якості особливого роду капіталу, говорячи мовою П. Бурдьє, ми б сказали, що тут йдеться про символічний капітал [36]. Він дозволяє здійснювати необхідні для розвитку держави реформи навіть за тих умов, коли вони безпосередньо можуть у короткостроковій чи середньостроковій перспективі негативно позначитись на добробуті населення. Легітимність як символічний капітал дозволяє зберігати суспільну стабільність навіть в умовах кризових явищ, адже «гра завжди буде з позитивною сумою, якщо її формулювати в термінах поваги та ідентичності» [290, с. 210]. Визнання як довіра забезпечує потужний запас суспільної міцності.

Таким чином, концепція П. Розанвалона дозволяє вирішити проблему розбудови громадянського суспільства як важливої складової самоорганізації держави через доповнення модерного легітимаційного механізму принципом наближеної легітимності як умови налагодження безперервної взаємодії влади та громадянина. В такій моделі кожен громадянин є важливою інстанцією, що надає легітимаційні ресурси системі, долаючи, таким чином, опозицію системи та індивіда, вони є рівноправними чинниками розвитку суспільства.

Отже, розглянувши основні соціально-філософські концепції людиноцентризму, варто сказати, що орієнтація держави на людину є ключовим фактором її стабільного динамічного розвитку. Це є умовою її самоорганізації, виявлення нових викликів, а також адекватної реакції на них. Дослідження місця людини у процесах державотворення приводить до виявлення своєрідної діалектики людиноцентризму: будучи спрямованою на людину, держава, врешті, спрямована на себе. Відвертаючись від неї, вона тим самим ігнорує власний інтерес. В цьому відношенні деспотичне «держава – це я» набуває зовсім іншого сенсу, адже без Я як особистості, яка складає тіло цієї держави, остання надзвичайно швидко деградує, врешті, йдучи у небуття. Тут людина є не просто ресурсом розвитку, але і метою

держави, адже остання є залежною від наявності критичної маси освічених громадян, які не лише можуть, але і бажають реалізувати своє право на активну участь у суспільному житті, усвідомлюючи ту міру відповідальності, яка на них покладається разом із статусом громадянина. Погодимось в цьому відношенні з думкою М. Поповича про те, що «діагностичними ознаками занепаду і розкладу суспільства є різні прояви процесу деперсоналізації» [268, с. 158], адже через них втрачається творча енергія життя та саморозвитку держави.

2.3. Протиріччя людиноцентризму в Україні та шляхи їх подолання

Останнім кроком, який варто здійснити в даному розділі є дослідження вітчизняного контексту реалізації людиноцентризму. Україна майже чверть століття тому оголосила доктрину побудови демократичної, соціально-орієнтованої держави, однак сучасні реалії свідчать про те, що наша держава лише перебуває на шляху реалізації поставленої мети. Це означає, що цілий комплекс проблем так і не було вирішено. Загалом, чинники, що стримують побудову держави на засадах людиноцентризму, можна було б виокремити у дві величезні групи: економічні та світоглядні. Хоча вони нерозривно пов'язані одна з одною, однак саме світоглядна складова є базисом побудови держави, в той час як економічний чинник є лише його надбудовою, однак це зовсім не означає ігнорацію економічної складової, адже вона також чинить величезний вплив на формування світоглядних цінностей, оскільки належний рівень життя населення провокує перегляд ієрархії цінностей громадян, виводячи на перший план саме нематеріальні цінності, які стосуються визнання, самореалізації тощо. Людина, яка живе за межею бідності або є бідною, сконцентрована лише на задоволенні своїх найфундаментальніших потреб, ігноруючи вимоги реалізації своєї свободи, дотримання принципів громадянської рівності та потреби духовного зростання. Як ми показали вище, досліджуючи філософсько-антропологічну концепцію М. Шелера, людина – це єдність духу та пориву, тож коли опиняється під загрозою її природна, тілесна складова, дух виявляється міцно скованим, «пропонувати політичні права чи безпеку проти втручання з боку держави... напівголодним і хворим людям – це те саме, що глузувати з їхнього становища» [22, с. 61], адже ці проблеми за умов бідності є нерелевантними їм. Забезпечення належного рівня життя населення є мінімальною умовою людиноцентризму, це своєрідний нульова база на шляху побудови держави, яка, у свою чергу, є потужним каталізатором подальших реальних трансформацій.

Водночас, суперечності реалізації людиноцентризму як засади вітчизняного державотворення стосуються фундаментальним чином саме проблем світоглядного характеру, які своїм корінням сягають тривалого тоталітарного минулого країни.

Унікальність тоталітаризму полягає в тому, що цей тип панування принципово не орієнтується на людину як найвищу цінність власного функціонування. Він не просто ігнорує її у своїй політичній доктрині, а відкрито заявляє про свою жертву людиною заради вищих цілей. Вона перетворюється на засіб реалізації волі вождя чи системи, постаючи при цьому лише знаряддям суспільного руху, чеснота якого полягає у якомога точнішому виконанні поставлених цілей. Лише вождь чи уряд визначають цілі, принципи їх реалізації, а також несуть відповідальність за них. Людина настільки відмежована від політичної сфери, що відчуває свою приналежність до держави в якості раба цього Левіафана, будучи готовою навіть пожертвувати собою заради збереження свого господаря. Первинною є держава, людина тут не має жодного значення. Всі механізми суспільного життя від законодавства і до освіти спрямовані на забезпечення потреб системи. Суспільне життя реалізується ніби за специфічним договором між сюзереном та васалом, підписавши який сторони погодились, що громадянин зобов'язується виконувати будь-яку волю держави в обмін на збереження права на життя та мінімальних умов побуту.

За таких обставин ініціативність громадянина щодо участі в політичній сфері виявляється не лише безглуздою, оскільки безперервно зазнає «погашення» бюрократичним апаратом, але і ризикованою в тому сенсі, що виявляє небезпечну для системи окремішність людини, яка є свідченням неблагонадійності. Системи освіти та юстиції спрямовані на культивування одномірної людини як індивіда-конформіста, принципово ігноруючи та викорінюючи будь-які прояви індивідуальності, єдиною умовою належності до суспільства є відповідність нормі, все, що в неї не вписано, має бути перевихованим чи ізольованим. В цьому відношенні всі люди є рівними, рівними в сенсі своєї безликості та німоти.

Системоцентризм як світоглядний принцип тоталітаризму призводить до швидкого виснаження творчих сил держави, а також втрати зв'язку з реальними суспільними потребами. Система не може адекватним чином реагувати на виклики, оскільки не бачить їх, адже замкнута сама на собі. Безперервне накопичення невирішених проблем, врешті, призводить до системної кризи як такого її стану, коли більше не вдається жодним із відомих засобів підтримувати стабільність функціонування. Відтермінування колапсу залежить від потужності органів примусу, які є легітимаційним ресурсом влади, яка спирається на страх та примус. Відсутність фундаментального стрижня легітимності у формі довіри, врешті, призводить до краху системи, фактором якого є неминуче послаблення поліцейських органів держави. Це дуже нестійке утворення, у якого відсутні реальні механізми забезпечення внутрішньої міцності.

Перехід на демократичну платформу державотворення, яка іманентно передбачає реалізацію людиноцентризму, зіткнувся із фундаментальною світоглядною проблемою, яку можна охарактеризувати як посттоталітарний синдром. З'явилися формальні умови для розвитку свободи слова, виявлення власного бачення світу, відбулось проголошення рівності громадян та

орієнтації держави на створення максимально сприятливих умов їх реалізації як особистостей. Однак наповнення формального тексту реальним змістом не відбулося. Це пов'язано з двома важливими чинниками.

По-перше, держава опинилась в такій парадоксальній ситуації, коли свою орієнтацію на людину вона здійснює з позицій системоцентризму. Тобто розглядає означені права та свободи не як невід'ємну частину людської природи, а в якості дарунку, який система надала індивіду. Внаслідок цього не вдалося подолати провалля між системою та людиною. Надмірна забюрократизованість системи, тотальна неузгодженість взаємодії окремих її інститутів нівелюють отримані права, зберігаючи за собою функції тієї стіни, яка «гасить» зовнішні подразники, внаслідок такої системної афазії не вдається отримувати сигнали про нагальні суспільні потреби та виклики, безнадійно відстаючи у здійсненні реформ та проводячи їх «наосліп», що мінімізує ефективність цих трансформацій.

По-друге, самі люди опинились розгубленими та дезорієнтованими, отримавши право на свободу не лише в негативному, але і в позитивному сенсі. Вони не розуміють її цінності, оскільки не мають можливості та уявлення того, як її можна реалізувати. За багато десятиліть громадяни звикли до патерналістських стосунків з державою, яка забезпечувала їх всім необхідним, залишаючи за ними функцію виконавців. Більше того, вони готові пожертвувати отриманими правами, аби повернутися у стан безтурботного виконання завдань, не бажаючи брати на себе відповідальність за власне майбутнє та майбутнє спільноти, продовжуючи бути пасивними у очікуванні задоволення власних потреб. Свободу отримали неповнолітні в Кантовому розумінні слова, що дозволяє безпроблемно здійснювати маніпуляції нею, тим самим перетворюючи її на звичайну симуляцію.

Такі фундаментальні суперечності людиноцентризму у вітчизняному державотворенні несуть величезну кількість надзвичайно серйозних ризиків, подолання яких має бути першочерговим завданням суспільства, тобто як системи, так і громадян в якості рівноправних учасників. Варто зауважити, що воно принципово реалізоване завдяки наявності сприятливого культурного контексту.

Українська історія знає яскраві приклади козацької республіки на Січі та демократичні традиції Гетьманщини, де «поєднувались елементи як прямої, так і опосередкованої демократії» [67, с. 108]. Саме український гетьман П. Орлик був автором проекту першої в історії Європи конституції. Прогресивні демократичні ідеї, що ґрунтуються на засадах людиноцентризму, знаходимо в творчості таких видатних мислителів як І. Франко, В. Винниченко, М. Хвильовий та багатьох інших. Тобто ментально ідеї людиноцентризму для вітчизняного суспільства є близькими. Нагальним завданням є необхідність подолання посттоталітарного синдрому.

Важливого значення набуває реформа законодавства та органів юстиції шляхом залучення ідеї природного права як фундаменту їх функціонування, що дозволило б подолати правовий позитивізм як потенційну загрозу нерівності у застосуванні закону та вчиненні законного безправ'я. Такий

крок дозволить закласти принцип справедливості, в сенсі Дж. Ролза, в основу держави, забезпечуючи принципову рівність всіх громадян перед законом. Це є першим кроком у справі наближення системи до людини. Водночас, реформування держави на засадах справедливості дозволяє забезпечити динамічну вертикальну соціальну мобільність, уможливлуючи залучення свіжих інтелектуальних сил для вирішення нагальних суспільних проблем, а також закладаючи основи для можливості самореалізації людини як особистості, виявлення її унікальних здібностей.

Необхідним кроком реалізації людиноцентристської моделі є чітке узгодження взаємодії окремих інститутів, ліквідація дублюючих функцій між ними, а також розробка чітких, зрозумілих та несуперечливих норм, що регламентують їх діяльність. Це дозволить перетворити їх на важливу складову зворотного зв'язку системи із суспільством.

Забезпечення прозорості діяльності державного апарату, а також практика широких громадських обговорень під час вирішення ключових питань державного чи локального масштабів також можуть стати дієвим механізмом зворотного зв'язку, причому прозорість виступає гарантією врахування думки кожного громадянина, який взяв участь в обговоренні, а не ігнорації її на користь прийняття упередженого рішення, що перетворює такі інструменти наближення до людини на звичайну фікцію, результативність яких сумнівна. Наслідком таких кроків повинно стати формування легітимності не як формального визнання, а в якості згоди, що дозволить сформувати капітал довіри громадян до влади, стаючи важливим плацдармом для ключових економічних перетворень.

Водночас, модель людиноцентризму можливо реалізувати лише за умови одночасної уваги до зміни світогляду самого суспільства, сприяння його громадянській зрілості. В цьому відношенні ключова роль належить освіті. Тема освіти в контексті процесів демократизації мала б стати предметом окремого великого дослідження, хоча в межах даної дисертаційної роботи ми не маємо можливості приділити їй достатньо уваги, однак не можемо і проігнорувати цей важливий чинник, який є «тим соціальним інститутом, через який передаються і реалізуються базові культурні цінності та цілі розвитку суспільства» [178, с. 56]. Тож принаймні окреслити значення освіти в даному відношенні необхідно.

Власне, кардинальні зміни в освіті мають розпочатися, перш за все, у контексті проблеми співвідношення вчителя та учнів. В тоталітарній системі виховання навчальний процес постає в якості суб'єкт-об'єктних стосунків, де вчитель розглядається як носій знань, а учні мають статус своерідної сировини, пасивного матеріалу, обробивши який, викладач, у підсумку, має отримати продукт стандартної якості. Видатний представник філософії освіти П. Фрейре визначає такий підхід до організації навчального процесу як банківську систему освіти, де «учні є депозитаріями, а вчитель вкладником» [359, с. 54]. Банківська концепція освіти вже на етапі соціалізації, починаючи з перших класів, закладає уявлення про монологічний характер співвідношення системи та людини як норму, де

остання є лише реципієнтом та відтворювачем тої інформації, яку вона отримує від влади, уособленням якої є вчитель. Більше того, саме він постає в ролі своєрідної остаточної інстанції, яка своєю згодою єдина може легітимувати інтерпретацію інформації чи тексту, який прочитав учень, в термінах правильності чи хиби. Отримати хорошу оцінку означає не висловити власну думку, а відтворити бачення тексту вчителем чи автором критичної літератури як тих авторитетів, чю позицію не можна ігнорувати. Банківська система освіти вже із перших років навчання привчає до догматизму, перетворюючи власне мислення на зайву, а подекуди і шкідливу, в сенсі успішності, акцію.

Поступово навчання із цікавого процесу, який приносить задоволення, перетворюється на нудну рутину, єдиним стимулом долучення до якої є загроза санкцій з боку вчителя чи адміністрації навчального закладу. Вони перетворюються на уособлення системи, яка безперервно тисне на людину, прагнучи все більшого привласнення її часу та зусиль. Єдиним засобом виживання дитини в такому випадку є боротьба з адміністрацією, аби хитрістю чи підкупом зменшити її тиск. Саме навчання постає як цілком відчужений процес, в якому інтерес дитини мінімальний, а основна відповідальність за її успішність лежить не на ній самій, а перекладається на вчителя, який власною педагогічною майстерністю, примусом чи залякуванням має досягти необхідного для нього результату. Школа для маленького громадянина постає в якості моделі майбутнього дорослого життя, закладаючи основні уявлення про способи виживання в суспільстві. У підсумку ми маємо людину із певною добре чи погано засвоєною сумою знань, однак без жодного бажання бути активним свідомим громадянином. Він бажає лише пасивно існувати у заздалегідь визначених межах, всіяко уникаючи системи, зіткнення з якою завжди буде грою з від'ємним результатом. Тобто тут вже із самого початку присутня установка на "свободу від", в контексті якої емансипація індивіда та реалізація моделі людиноцентризму неможлива.

Школа – метафора суспільства, що відтворює нерівність, тож реалізувати в ній принцип діалогізму є важливим завданням у справі створення держави, що орієнтується на людину. В цьому відношенні необхідно змінювати самі засновки освітнього процесу, розробивши таку систему освіти, де учень та вчитель були б рівноправними учасниками навчального процесу. В цьому випадку у школі відбуватиметься формування дитини як самодостатньої особистості, яка включена у відносини із такою ж особистістю, що виходить із принципів поваги до учня. Тут важливо не лише почути вчителя, зрозуміти ту позицію, яку він має намір донести до аудиторії, але і висловити власне бачення проблеми, аргументовано погодившись із запропонованою до розгляду позицією чи заперечивши її. При цьому оцінка має стосуватись не лише знань, а й умінь дитини вести аргументовану дискусію. Тобто зусилля школи мають бути спрямовані не лише на засвоєння необхідної кількості інформації учнем, це лише мінімальна вимога, а орієнтуватись на розвиток мислення та бажання дискутувати.

Разом із становленням дитини як критично мислячої особистості зростає і усвідомлення власної відповідальності за своє майбутнє. Лише вона є творцем власної долі і на ній лежить вся відповідальність за свої злети та падіння.

В цьому контексті учень формується як повнолітній, свідомий громадянин, який готовий бути активним членом суспільства, ефективно використовуючи наявні у нього права та свободи, а також вимагаючи їх відновлення у разі утисків. Він готовий їх відстоювати, оскільки вони є найвищою цінністю для нього як особистості, є умовою збереження його унікальності як людини.

Політика людиноцентризму пов'язана не лише із структурними реформами, які надають максимальну свободу громадянину, але і просвітництвом як умовою його повноліття, становленням громадянина, який прагне свободи і розуміє її цінність.

Важливою складовою вітчизняного державотворення є необхідність здійснення докорінних економічних трансформацій, які стосуються не лише переходу до ринкової моделі господарювання, але і постіндустріального типу розвитку, який передбачає зміну пріоритетів в економічній діяльності, яка орієнтується на розвиток наукоємних виробництв та інтелектуальної продукції. В цьому відношенні ключовим фактором економічного розвитку стає людина.

Ще в 60-ті роки ХХ століття американські економісти Т. Шульц та Дж. Беккер висунули ідею людського капіталу як важливого чинника економічного зростання, зазначаючи, що «природні ресурси, фізичний капітал, а також груба робоча сила не є визначальними у розвитку високопродуктивної економіки» [403, с. 46]. На перший план виходить людина з її унікальними вміннями, здатністю нестандартно мислити та генерувати принципово нові ідеї. Саме людський капітал дозволяє отримувати такий рівень прибутків, який жоден інший вид капіталу забезпечувати неспроможний. Він є невичерпним ресурсом, який, водночас, не завдає шкоди довкіллю, що надзвичайно важливо в контексті реформування вітчизняної економіки, де частка шкідливого для довкілля виробництва є значною. Фундаментальним чинником економічного розвитку стають не природні ресурси, а сама людина як виробник інтелектуальної продукції. Орієнтація на неї дозволить вирішити складну екологічну ситуацію в країні, зменшуючи рівень забруднення ґрунтів, повітря та водних ресурсів. Останніх у нас хоча і достатня кількість, однак значна частка вже не придатна до споживання, а між тим саме воду фахівці-екологи вважають найбільш цінним ресурсом у ХХІ столітті. Крім того, інноваційний розвиток економіки, що пов'язаний з концепцією людиноцентризму, зумовить зменшення темпів споживання корисних копалин, наявних в Україні, що дозволить передати ці вичерпні національні багатства наступним поколінням.

Власне, така стратегія економічного розвитку надає можливості реалізувати концепцію сталого розвитку людства як моделі виживання та збереження цивілізації в умовах глобальної екологічної кризи. Її основна ідея

полягає в тому, аби здійснювати господарську діяльність, «не ставлячи при цьому під загрозу спроможність майбутніх поколінь задовольняти власні потреби» [187, с. 11].

Модель людиноцентризму дозволяє реалізувати весь комплекс необхідних реформ, спрямованих як на становлення громадянського суспільства, так і на здійснення докорінних економічних трансформацій, що є передумовою конкурентоспроможності країни у XXI столітті.

Висновки до другого розділу

Отже, предметом розгляду даного розділу було дослідження місця людини в українському державотворенні. Досліджуючи означене питання, ми зробили три кроки. Перший було присвячено дослідженню проблеми розуміння людини як індивіда та особистості. На другому етапі ми зосередилися на огляді сучасних концепцій людиноцентризму. Останнім кроком, який здійснено в даному розділі, було дослідження основних суперечностей людиноцентризму у вітчизняному державотворенні та шляхів їх подолання.

У першому пункті, аби дати якомога повнішу картину розуміння людини, ми зосередилися на антропологічних підходах таких дослідників як М. Шелер, Е. Фром, М. Бубер та Г. Арндт. Узагальнюючи антропологічні концепції означених авторів, можна сказати, що людину варто розглядати як гармонійне поєднання пориву та духу, принципово вільну істоту, реалізація якої в якості особистості передбачає не лише негативну, але і позитивну свободу. Водночас, важливою сутнісною характеристикою людини є її діалогічна природа, яка необхідним чином має бути реалізована не лише в межах приватної сфери, але і в контексті політичного (в тому сенсі як цей термін розуміє Г. Арндт).

В другому пункті розділу ми зосередилися на творчості таких авторів як Дж. Ролз, Ю. Габермас та П. Розанвалон. Кожен з них, виходячи із власних позицій, вирішує проблему людиноцентризму, розглядаючи її як фундаментальну умову суспільної самоорганізації та стабільного розвитку. Так, для Дж. Ролза модель людиноцентризму пов'язана із реалізацією в суспільстві принципу суттєвої справедливості. Ю. Габермас вирішує поставлену проблему, виходячи із примату комунікативної дії як основоположного принципу функціонування громадянського суспільства. П. Розанвалон намагається подолати проблему антагонізму системи та життєсвіту через концепцію наближеної легітимності як чинника, який здатен забезпечити безперервну взаємодію людини та влади.

І наостанок, розглядаючи питання вітчизняних проблем реалізації людиноцентризму, ми виокремили два їх ключових чинники: економічний та світоглядний. Саме вирішення останнього є фундаментальною умовою здійснення людиноцентристської моделі, оскільки це стосується наявності посттоталітарного синдрому, який переживає вітчизняне суспільство. Його

подолання залежить від докорінного реформування сфери державного управління та судової влади, де зміни мають ґрунтуватись на ідеї природного права та сутнісної справедливості. Другим аспектом вирішення посттоталітарного синдрому є необхідність реформування системи освіти на засадах діалогічного підходу, де основною метою є набуття учнем не лише комплексу знань та необхідних умінь, але і формування його як свідомої особистості, майбутнього активного та відповідального члена суспільства.

Економічні причини суперечностей людиноцентризму у вітчизняному державотворенні можуть бути вирішені також завдяки орієнтації на людину в господарській сфері, надання їй можливостей для розкриття власного потенціалу. Власне, такий підхід сьогодні і лежить в основі концепції сталого розвитку.

РОЗДІЛ 3

ТРУДОВИЙ СПОСІБ ЖИТТЯ ЯК ПРІОРИТЕТ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Історично і соціально доведена роль праці в становленні та розвитку людини та суспільства: Праця є тим унікальним і єдиним способом, яким Людина, перетворюючи Природу, утверджує Культуру, а вслід за нею і на її основі формує себе як Особистість. Здавалося б, все просто і ясно. Однак, далеко не завжди і не для всіх. Історично людина праці не завжди мала можливість користуватись результатами своєї праці. Здебільшого їх привласнювали інші. Звідси – глибоке відчуження людини від праці, її результатів, людини від суспільства і від самої себе. Звідси ж бере витоки процес «втєчі людини від праці», намагання самоствердитись поза межами праці, не трудовим способом.

Подолання відчуження й повернення людини до трудового способу життя є одним з головних завдань повернення людини і суспільства до загальноцивілізаційних засад суспільного розвитку. Актуальним це завдання є й для України. Утвердження трудового способу життя ми розглядаємо як один з головних пріоритетів українського державотворення. Зупинимось на цьому більш детально.

3.1. Основні класичні концепції щодо ролі праці у становленні та розвитку людини та суспільства

При огляді основних класичних концепцій щодо ролі праці у становленні та розвитку людини та суспільства доречно згадати, що обґрунтування її необхідної ролі для становлення гармонійного суспільства можна знайти у філософських концептах Стародавнього Китаю, Індії та античної Греції. Так, наприклад, теорія ідеального суспільства Платона базується на поділі людей за видами діяльності та сегментацією їхніх суспільних обов'язків на базі цього критерію. На думку Платона, у суспільстві є величезна кількість різноманітних потреб, задоволення яких навіть щодо окремої людини потребує застосування багатьох видів праці. Мислитель був переконаний, що суперечності між обмеженими індивідуальними можливостями людей та їх безмежними потребами вирішуються в результаті утворення держави. «Держава виникає із потреб людини, – писав Платон, – ніхто не в змозі сам задовольнити всі свої потреби ..., різноманітність потреб збирає людей у суспільство з метою взаємодопомоги, і ми називаємо це суспільство державою» [260, с. 96].

Аристотель одних з найперших висунув думку про прирівнювання й порівнянність «всіх ремесел і мистецтв», виходячи з неминучості обміну, який впливає із природи речей і полегшує задоволення потреб. Крім того він пропонував розрізняти працю як гідний спосіб забезпечення життєдіяльності людини та суспільства та хрематистику, яка є

протиприродною і безчесною, представляє собою «мистецтво наживати статок, з чим і пов'язане уявлення, нібито багатство і нажива не мають ніяких меж» [17, с. 103] – тобто надмірне прагнення до безмежного багатства, пов'язане з монопольною торгівлею, ростівництвом, загарбництвом, зазначаючи, що такі прагнення наносять шкоду розвитку та вихованню людини та суспільству в цілому.

В українській філософській спадщині також є оригінальна та актуальна досі концепція праці Г. Сковороди. Його великим досягненням було те, що він відкинув середньовічну ідею про працю як кару за першородний гріх і розглянув працю як внутрішню потребу людини, як, власне, спосіб її існування. Трудова діяльність за Г. Сковородою – універсальний спосіб людського буття, визначення людської сутності [155, с. 45]. Праця є основою щастя, на тлі якого перегукуються і концентруються особисті потреби з суспільними. Але, людина «свою роботу» знаходить не одразу, проходить тернистим шляхом пошуків і хвилювань. Цього не потрібно остерігатися, адже «...самый тесный, жесткий и крутой путь бывает легким, если сам Бог указывает дорогу к намерению и, конечно, указывает тому, кого родил к сему» [313, с. 441].

Дійсно продуктивною та ефективною соціально та етично є «чесна праця». Намагаючись віднайти передумови саме такої поведінки працюючих суб'єктів, Г. Сковорода торкається такого важливого питання сучасної економічної науки, як примус до праці. Економічна теорія змальовує довгий шлях, яким проходить потреба до втілення у діяльність. Так, конкретна потреба виводиться з положення людини у суспільстві, яке визначає її можливості, потім потреба модулюється наявними економічними відносинами в інтерес, який відбивається у свідомості як стимул, що породжує зацікавленість як рушійну силу діяльності. Приблизно таким був шлях роздумів Г. Сковороди, який писав: «Голова делу то, чтоб узнать, отсюду родится желание, от желания иск, потом получение; вот и благополучие ...» [313, с. 326].

Незадоволеність, прагнення багатств, на думку філософа, відволікають від головного – пошуку «сродної» праці. «Так вот сей же час видна бедности нашей причина: что мы, погрузив все наше сердце в приобретение мира и в море телесных надобностей, не имеем времени вникнуть внутрь себе, очистит и поврачевать... душу нашу». Справжня цінність людини визначається не багатством, походженням чи посадою, бо цінність у внутрішніх здібностях: чесності, справедливості, працелюбстві. Людина вільна робити вибір. А свобода від народження – найдорожче благо: «Что-то за вольность? Добро в ней какое? Ины говорят, будто золотое...» [313, с. 91].

Людина, створюючи матеріальні й духовні цінності, неодмінно повинна здобути те, чого прагне. Праця – життєутверджуюча основа, не тільки фізична, а й розумова (духовна) діяльність, сутність яких визначається природними ознаками. Вона – визначальна характеристика і показник добробуту кожної людини. Її результат – продукт споживання, але найбільша насолода – процес, протягом якого ми розкриваємося і самостверджуємося як

особистості. Досягнення пізнання повинно визначити правильний шлях в житті за допомогою праці, яка «всякому благу отец», реалізувати себе в суспільстві, приносячи йому дійсну користь. Бо виконуючи несродну працю людина суспільству лише шкодить: «Как не повредит, если худо несть должность? Как не худо, если нет упрямого рачения и неутомимого труда? Откуда... труд, если нет охоты... Охота, есть ражжение, склонность и движение» [313, с. 417-418].

Отже, сродна праця це процес духовнопрактичного освоєння світу; олюднена праця, що несе в собі позитивні, конструктивні сутнісні сили, допомагає людині здобути сутнісні сили та реалізувати їх; праця в якій стверджується спорідненість людини з усім суцим і водночас змінюються індивідуальність, неповторність, свобода та моральна суверенність особистості [186, с. 39]. Тому правильний вибір праці, за покликанням, є вираженням життєдіяльності і самоутвердження людини-особистості. Бо «... житие значит: родиться, кормиться, расти и умалются, а жизнь есть плодоприношение, прозябшее от зерна истины» [312, с. 7]. Ідеалом суспільства для Г. Сковороди було суспільство працівників, які пізнали радість творчої праці: «...пчела есть герб мудрого человека, в сродном деле трудящагося» [313, с. 126].

Отже, Г. Сковорода одним із перших вчених Нового часу висунув ідею перетворення праці із засобу до життя на найпершу життєву потребу та найвищу насолоду (концепція сродної праці). Сенс людського буття він вбачав у праці, а справжнє щастя – у вільній праці за покликанням. Думка про визначальну роль спорідненої праці у забезпеченні щасливого життя вперше набула рис загального принципу вирішення соціальних проблем [186, с. 41]. Як зазначає з цього приводу Я. Жаліло, зараз, коли наша країна знаходиться у скрутному становищі, філософія Г. Сковороди подає з глибини століть руку допомоги. Багато хто бачить у його теоріях заклик змиритися, відійти від світу, пасивно споглядати [113, с. 37]. Це – помилкове враження. Головне у філософії Г. Сковороди – активна діяльність суб'єкта, людини, яка шукає своє тверде місце у мінливому житті. Цей пошук, наголошує Г.

Сковорода, нерозривно пов'язаний з етикою людського співіснування: «если любишь прибыль, ищи ее приличным путем» [312, с. 445]. Філософ зневажав тих, хто грабує інших заради власного добробуту, змалювавши добре знайому нам сьогодні психологію «как не тронуть чужого, если само в глаза пльвет?» [113, с. 35].

Проте, яким би вагомим не був внесок філософів стародавнього світу та доби відродження, історично феномен праці та її роль у розвитку суспільства та особистості стають самостійним предметом вивчення для науки в той момент, коли рівень розвитку продуктивних сил вступає в різке протиріччя зі сформованою системою організації виробництва. Найбільш явно це виявилось у формуванні класичних концепцій праці в другій половині XIX – першій половині XX століть.

Найбільш історично значущою за політичними та ідеологічними наслідками виявилась концепція праці, запропонована марксизмом. В

марксизмі праця відіграє дуже важливу роль для розуміння становлення, історичного розвитку та функціонування суспільства. По-перше, праця є фундаментальною антропологічною характеристикою. Саме вона створила людину. Праця є також базисною умовою існування суспільства. У «Капіталі» К. Маркс говорить про те, що праця є загальною умовою обміну речовин між людиною та природою, вічна, природна умова людського життя. Згідно марксистській теорії, суть праці, її вирішальна роль полягає в тому, що вона є формою становлення і розвитку людини. Причому джерелом становлення і розвитку людини є не тільки споживання ним продуктів, виготовлених в процесі праці, але і сама праця, тобто сама її діяльність. Найбільша сила і потужність, невичерпна життєва енергія праці полягають в тому, що вона по суті є творцем, творцем людини, постійним джерелом її розвитку. Праця, маючи відношення до природи, виступає як «перша основна умова всього людського життя, і при цьому в такому ступені, – писав Ф. Енгельс, – що ми у відомому сенсі повинні сказати: праця створила саму людину» [392, с. 486].

По-друге, К. Маркс відводив праці роль механізму історичного генезису суспільства. Основу соціального життя утворює, за К. Марксом, система виробництва. В цьому полягає суть матеріалістичного розуміння історії і принцип визначальної ролі виробництва. В процесі праці людина змінює, переробляє речовину природи і пристосовує її до задоволення своїх потреб. Але, впливаючи «на зовнішню природу і змінюючи її, – відзначав К. Маркс, – вона в той же час змінює свою власну природу» [392, с. 488]. Звичайно, праця змінює і природу суспільства, є незамінною основою його розвитку. Без цієї глибинної суті праці неможливо зрозуміти ні її роль, ні її місце в закономірностях становлення і розвитку людини і людського суспільства.

Розглядаючи виробництво як основу суспільного життя, К. Маркс виділяє в ньому дві сторони: продуктивні сили та виробничі відносини. Під робочою силою, або здатністю до праці, К. Маркс розумів «сукупність фізичних і духовних здібностей, якими володіє організм, жива особистість людини, і які використовуються нею щоразу, коли вона виробляє певні споживчі вартості» [210, с. 178].

Через відносини власності (спосіб поєднання виробника з засобами виробництва) система виробничих відносин визначає все життя суспільства – його класову структуру, тип і характер соціальної взаємодії та конфлікту, надбудовні відносини, тобто всю систему соціальних інститутів і норм. К. Маркс писав, що «поділ праці усередині сучасного суспільства характеризується тим, що воно породжує спеціальності, відособлені професії» [210, с. 159].

По-третє, принцип визначальної ролі виробництва природним чином доповнюється в марксизмі законом відповідності виробничих відносин характеру та рівню розвитку продуктивних сил. Відповідно до цього закону, виробничі відносини складаються в залежності від характеру і рівня розвитку продуктивних сил як форма їхнього розвитку і функціонування. Вони впливають на їхній розвиток, сприяючи, чи, навпаки, гальмуючи його.

Діалектика взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин, закон їхньої відповідності розкривають і вказують на джерело суспільно-історичного розвитку, що лежить у системі виробництва. К. Маркс розробляє закон відповідності і розвиває концепцію суспільно-економічної формації як методологічний принцип історичного і соціологічного аналізу.

На основі концепції присвоєння людиною своєї родової сутності через плідну працю, К. Маркс створює грандіозне за гуманістичним пафосом вчення про суспільно-історичну, предметно-практичну сутність людини. В цьому вченні він прагне визначити людську діяльність як глобальний процес трудового олюднення світу, перетворюючого природу «за мірками будь-якого виду», тобто у відповідності з законами самої природи і, водночас, накладаючи на природу людські характеристики, без чого природа не змогла б стати фактором людського буття, піднятися до рівня людини.

Дещо протилежної позиції щодо ролі розподілу праці дотримується французький соціолог Еміль Дюркгейм. Вслід за К. Марксом Е. Дюркгейм піддав ретельному аналізу сам процес праці, визначив його найважливішу роль у життєдіяльності індивіда й суспільства, а також його безпосереднє ставлення до процесу формування професійної мобільності фахівців. «Спосіб групування людей за принципом поділу праці, – підкреслює Е. Дюркгейм, – суттєво відрізняється від того, який виражає розподіл населення у просторі. Професійне середовище так само не збігається з територіальним, як і з сімейним. Однак саме поділ праці найефективніше інтегрує сучасні суспільства і визначає основні риси їхньої структури» [100, с. 216].

Центральною соціологічною ідеєю, яка практично проходить через усю творчість Е. Дюркгейма, є ідея суспільної солідарності. Її вирішення пов'язане, перш за все, з відповіддю на питання: «Які ті зв'язки, які об'єднують людей один з одним?». Дана проблема розглядається Е. Дюркгеймом у роботі «Про поділ суспільної праці» (1893 р.). Так, розподіл праці – закон природи, і з цим погоджувався і Е. Дюркгейм, але він розглядає цей процес не взагалі, а з точки зору співвідношення особистості і суспільства. Він задається питанням: чи відповідає розподіл праці інтересам особистості, чи морально воно? А головне, як впливає розподіл праці на соціальну солідарність людей у суспільстві? Для Е. Дюркгейма соціальна солідарність рівнозначна суспільному стану, а її відсутність – соціальній патології. Більш того, Е. Дюркгейм вважає, що вивчення зміни соціальної солідарності в соціально-історичному часі дає змогу вирішити проблему «як можливе одночасне зростання автономності особи та міцності соціального зв'язку» [100, с. 42].

У поясненні цієї проблеми Е. Дюркгейм відштовхується від типової для соціології XIX століття ідеї двох моделей суспільства: традиційної та сучасної. Звідси він виділяє два типи соціальної солідарності. По-перше, механічну солідарність, яка була типовою для традиційного, архаїчного суспільства і ґрунтувалася на нерозвиненості та подібності складових суспільства людей. Індивід у такому суспільстві не належить сам собі, а колективна свідомість майже цілком покриває особистість, тобто відсутнє

власне Я – «Я це тільки Ми». Як відомо, соціальне примушення виражалось тут в суворих репресивних законах, що карали за найменші відхилення від норм колективної поведінки.

По-друге, органічну солідарність, яка породжується поділом суспільної праці і яка заснована не на схожості, а на різниці індивідів. І якщо механічна солідарність припускає поглинання індивіда колективом, то органічна солідарність, навпаки, передбачає розвиток особистості. Саме завдяки розподілу праці індивід усвідомлює свою залежність від суспільства, яка раніше підтримувалася репресивними заходами. Як підкреслював Е.

Дюркгейм, «тому що розподіл праці стає важливим джерелом соціальної солідарності, то вона (поділ праці) разом з цим стає підставою морального порядку» [100, с. 89]. Тому перехід від механічної солідарності до органічної він вважає не тільки історичним законом, а й головним показником прогресу.

Отже, структурна організація «механічних» і «органічних» суспільств принципово відмінна. Ось як описує Е. Дюркгейм структури суспільства органічної солідарності: «Вони будуються не шляхом повторення однорідних і подібних сегментів, а через систему різних органів, кожен з яких виконує спеціальну роль і які самі складаються з диференційованих частин. Соціальні елементи тут не однакової природи, і розташовані вони не однаково. Вони не вишикувані у лінійний ряд, як кільця у кільчатих, не вкладені одні в інші, а скоординовані і субординовані навколо одного центрального органу, що здійснює на інші частини організму стримуючий вплив. Сам цей орган не має вже того характеру, що у попередніх випадках, бо, якщо інші органи залежать від нього, то і він у свою чергу залежить від них. Безперечно, що він також перебуває в особливому, певною мірою привілейованому становищі, однак це становище зумовлено суттю тієї ролі, що воно виконує, а не якоюсь зовнішньою щодо нього причиною чи наданою йому ззовні силою» [100, с. 159]. У такому суспільстві статус індивідів визначається вже не їх походженням, а видом соціальної діяльності, професійною спеціалізацією, функціями їх як фахівців.

Розглядаючи солідарність як вищий моральний принцип, вищу універсальну цінність, Е. Дюркгейм визнавав моральним і розподіл праці. Однак не можна не помітити, що суспільство, в якому домінує органічна солідарність, створює умови для розквіту індивідуалізму. Сама мораль і колективна потреба припускають тут проявити себе. Разом з тим, у суспільстві, де шанується особистість, для підтримки мирного співіснування диференційованих індивідів необхідні спільні цінності. У суспільстві, найвищим законом якого є індивідуалізм, важливо надати колективній свідомості достатній авторитет і досить широкий зміст.

Тим не менш, будь-яке сучасне суспільство, в якому панує органічна солідарність, загрожує небезпекою роз'єднання і аномалії. Е. Дюркгейм, природно, бачить наявність соціальних проблем і конфліктів. Разом з тим, він вважав їх просто відхиленнями від норми, викликаними недостатньою відрегульованістю відносин між головними класами суспільства. Для оцінки еволюції відносин «людина–праця» та характеристики індивідуалізації

соціальної поведінки Е. Дюркгеймом було введено поняття «пластичність», що відображає здатність і можливість індивіда формувати свою працю, свої професійні орієнтації й перспективи. Характерною рисою «пластичного» працівника науковець називає постійне внутрішньо детерміноване підвищення рівня його конкурентоспроможності, виявлення нових можливостей своєї професії й нових форм професійної самореалізації.

Таким чином, еволюція ставлення до праці привела до актуалізації здатності індивіда формувати зміст професійної ролі відповідно до власних цілей і можливостей. У цьому плані Е. Дюркгейм розвивав ідею створення професійних корпорацій в якості нових органів суспільної солідарності. Вони повинні, за його задумом, виконувати широке коло суспільних функцій – від виробничих до морально-культурних, виробляти та впроваджувати в життя нові форми, які будуть регулювати відносини між людьми і сприяти розвитку особистості. Вирішальну роль у справі соціальної інтеграції Е. Дюркгейм відводив ідеалам і віруванням («колективним уявленням»), вбачаючи в них головні компоненти моралі і релігії.

Значення та першочерговість моральних та релігійних чинників для формування ставлення до праці окремої людини та суспільства в цілому підкреслює й інший класик суспільно-трудова теорій – Макс Вебер. Він висуває гіпотезу: лише розвиток «протестантської етики» створив соціальні та психологічні передумови, що виявилися особливо необхідними для виникнення західного типу капіталізму. Саме по собі прагнення до одержання максимально високого прибутку, вважає М. Вебер, взагалі має мало спільного з капіталізмом. Подібне прагнення, відзначає він, «неважко знайти в офіціантів, лікарів, кучерів, артистів, кокоток, корумпованих чиновників, у солдатів, у розбійників, відвідувачів ігорних будинків, у жебраків... можна сказати, знайти його у всіх епохах, у всіх країнах планети, де для цього існували або існують об'єктивні можливості. Безмежна жага наживи ні найменшою мірою не рівнозначна капіталізові, і ще менше вона тотожна його духу» [44, с. 38]. Тому М. Вебер висловив припущення про існування взаємозв'язку між релігійною етикою протестантизму і тими життєвими настановами, що сприяли появі «духу» капіталізму та забезпечили його розвиток з погляду особистісних мотивацій.

Намагаючись перевірити істинність своєї гіпотези, М. Вебер досліджує зв'язок конфесійної належності суб'єктів господарювання з величиною їхніх доходів. За його спостереженнями, у складі німецького населення протестанти серед власників капіталу, підприємців, висококваліфікованого технічного й торговельного персоналу далеко перевищують за кількістю католиків. Так, на землі Баден у 1900 році, за даними податкової служби, на кожні 1000 жителів протестантського віросповідання припадало 954 900 марок капіталу, а на 1000 католиків – усього лише 589 800 марок. Спираючись на результати аналогічних досліджень історичного минулого, М. Вебер сформулював своє припущення. Ці порівняння свідчать про наявний причинний зв'язок, «тому отримане особливе духовне виховання, релігійна атмосфера рідного дому визначили спрямованість усього виховання, вибір

професії та подальшу професійну долю» [44, с. 186].

Якщо звернутися до основ католицького віровчення Середньовіччя, то привертає увагу відсутність у ньому, насамперед, професійної та господарської етики. Прикладом може бути людина, що цілий день проводить не в праці, а в молитві, як пише М. Вебер «у всесвітній аскезі». Щодо прагнення до цього ідеалу в мирському житті, у повсякденній праці, католицька церква займає позицію нейтралітету. На зовсім інших підставах побудована етика протестантизму. Їй властиві два елементи, відсутні в католицизмі: а) методичність життєвого укладу; б) професійна етика або професійний обов'язок. Обидва вони відіграли величезну роль у розвитку західного раціоналізму. Професійний обов'язок і систематичність життєвого укладу складають основу нової соціальної етики, що виражає дух капіталізму

«Один із конститутивних компонентів сучасного капіталістичного духу, і не лише його, а всієї сучасної культури: раціональна життєва поведінка на основі ідеї професійного покликання, виник – і наша праця присвячена доведенню цього – із духу християнської аскези» – пише М. Вебер [44, с. 180]. Він зазначає, що «мирська протестантська аскеза з усією рішучістю відкидала безпосередню насолоду багатством і прагнула обмежити споживання, особливо, коли воно набирало надмірного характеру. Разом з тим вона звільняла придбання від психологічного гніту традиціоналістської етики, розбивала кайдани, які сковували прагнення до наживи, перетворюючи останнє на заняття не лише законне, а й бажане Богові» [44, с. 173].

Мартін Лютер був першим, хто порушив тему «богоугодності» професії. Але у вченні М. Лютера ще відсутні елементи раціоналізму, що стали необхідною складовою «духу капіталізму». Професія в М. Лютера – це осередок Божественного світового порядку, який відшукує і в який вбудовує себе людина в земному житті. Кальвінізм, на відміну від лютеранства, набагато більшого значення надає раціональній і «активізуючій» стороні нової професійної етики. Для реформаторської церкви головним стало не виконання професійного обов'язку саме по собі, а особистий, індивідуальний успіх; максимально високі трудові досягнення стають змістом і основою людського життя. Повсякденною вимогою стає сувора аскеза. «З чернечої келії вона переміщалася в професійне життя і здобувала панування над мирською моральністю». Ще більш важливим було інше – те, що релігійна оцінка невтомної, постійної, систематичної, мирської професійної праці як найбільш ефективного аскетичного засобу і водночас найбільш надійного і очевидного засобу утвердження відродженої людини й істинності її віри неминуче мусила стати могутнішим фактором у поширенні того світорозуміння, яке ми визначили як «дух» капіталізму [44, с. 174].

Стиль життя протестантів визначається безмежною відданістю професії, невтомною професійною працею. Моральному осуду піддавалися ледарство, небажання працювати примножити вже нажите. Протестантська етика – цілий каталог обов'язкових норм повсякденного життя: хто не працює, той не їсть;

праця – охоронець від спокус «нечестивого» життя; спати більше шести годин на добу – неприпустима витрата часу; марне проведення часу – це один із найбільш тяжких гріхів» [44, с. 130].

М. Вебер наголошує на ще одній важливій особливості протестантизму, що мала значний вплив на розвиток «капіталістичного духу». Протестантизм став першою світовою релігією, що виступила проти схвалення бідності й прославляння відсутності інтересу до матеріальних благ. Закликає католицизму до покірності та смиренності, до готовності непохитно і безмовно переносити на життєвому шляху випробування бідністю, хворобами, оскільки всі ці випробування послані Всевишнім, кальвінізм протиставив інше трактування євангельських заповідей – обов'язок прагнути до поліпшення обставин, що склалися, знову ж таки ціною самовідданої праці. Отже, на думку М. Вебера, саме ці орієнтації щодо праці та моралі стають найвизначальнішими у розвитку успішного капіталізму в тих країнах, які зараз є прикладом стандартів праці, споживання та соціальних гарантій трудової людини.

Також значний внесок у вивчення проблеми праці зробили такі представники класичної науки, як Л. Brentano, Т. Веблен, Д. Врум, А. Маслоу, А. Маршалл, Д. Мілль, А. Сміт, М. Туган-Барановський, Х. Хекхаузен та ін. Провідне місце у теорії мотивації праці належить роботам західних вчених С. Адамса, К. Альдерфера, Ф. Герцберга, Е. Лока, Е. Лоулера, Д. МакГрегора, Д. МакКлеланда, Е. Мейо, Л. Портера, Т. Раєна, Б. Скінера, Ф. Тейлора, У. Оучі.

Особливого значення в наш час набуває грамотне дослідження всіх, а надто – соціально-економічних аспектів процесу праці у зв'язку з докорінною перебудовою системи суспільних відносин. Найсуттєвіші перетворення відбуваються чи мають відбуватися саме в соціально-трудої сфері, зачіпаючи інтереси мільйонів людей і викликаючи закономірне протистояння суб'єктів цих відносин (передусім роботодавців та найманих працівників). Значних досягнень у розвитку сучасних теорій праці здобули українські вчені Д. Богиня, А. Гальчинський, О. Грішнова, Ю. Зайцев, М. Карлін, А. Колот, Т. Костишина, Л. Кривенко, Г. Куліков, В. Лагутін, В. Липов, В. Мандибура, В. Новіков, О. Павловська, І. Петрова, М. Семикіна, А. Чухно, а також російські науковці: Л. Абалкін, В. Автономов, О. Зінов'єв, В. Іноземцев та ін. [308, с. 7]. Окремі аспекти концепції гідної праці розглядалися у дослідженнях фахівців у галузі трудового права К. Теличко, М. Маковецької [201], Л. Костіна [168] та ін. Обґрунтування концептуальних основ розвитку національного ринку праці здійснено у публікаціях Т. Заяця, В. Жаховської, Б. Данилишина, В. Гриньової, В. Самойленко, А. Рофе, Б. Збишка, В. Ішина, Т. Буди, М. Шаленко, Є. Попова, В. Васильченка, Е. Лібанової, А. Баланди та багатьох інших вітчизняних та зарубіжних авторів.

3.2. Доцільна і цілеспрямована діяльність людей як неодмінна умова існування і розвитку суспільства

Як ми бачимо, складність і багатоаспектність процесу праці, з одного боку, і ні з чим не зрівнянне соціально-економічне значення праці, з іншого, зумовили активний інтерес до неї різних наук. В найзагальнішому розумінні, праця – це діяльність людини, спрямована на досягнення певного результату. Праця як доцільна і цілеспрямована діяльність людей є неодмінною умовою існування і розвитку суспільства. Вона виступає як засіб перетворення природи та створення культури. Особливості праці як об'єкта дослідження полягають в тому, що, по-перше, праця – це доцільна діяльність людей зі створення благ та послуг, яка має бути ефективною, раціонально організованою; по-друге, праця є однією з головних умов життєдіяльності не лише окремої особи, але і будь-якого підприємства чи організації, а також суспільства в цілому; по-третє, в процесі праці формується система соціально-трудова відносин, які утворюють стрижень суспільних відносин на рівні культури в цілому, регіону, підприємства і мікроколективу.

Надзвичайно важливою проблемою є осмислення глибинної суті праці як такої. У літературі, як правило, дослідження концентрується на розкритті тієї сторони праці, яка ближче до поверхні явища. І в той же час без належної уваги залишається інша, глибинна її сторона. На наш погляд, праці властиві два рівні суті. Суть першого порядку відносно проста і більш-менш легко пізнавана. Вона полягає в тому, що праця виступає як доцільна діяльність по виготовленню матеріальних благ і послуг. Суть другого порядку або глибинна її суть полягає в тому, що праця одночасно є процесом саморозвитку доцільної діяльності, розвитку самої людини. В процесі праці людина змінює, переробляє речовину природи і пристосовує її до задоволення своїх потреб.

Праця є основою і неодмінною умовою життєдіяльності людей. Впливаючи на навколишнє природне середовище, змінюючи і пристосовуючи його до своїх потреб, люди не тільки забезпечують своє існування, але і створюють умови для розвитку і прогресу суспільства. Процес праці – явище складне і багатоаспектне. Основні форми його прояву – це витрати людської енергії, взаємодія працівника з засобами виробництва і виробничу взаємодію працівників один з одним. Роль праці у розвитку людини і суспільства полягає в тому, що в процесі праці створюються не тільки матеріальні і духовні цінності, призначені для задоволення потреб людей, а й розвиваються самі працівники, які здобувають навички, розкривають свої здібності, поповнюють і збагачують знання. У процесі праці, виконуючи ті чи інші трудові функції, люди взаємодіють, вступають одне з одним у різні відносини. Історичний розподіл праці по різних галузях і видах діяльності (розділення на професії) розглядається як умова прогресу, оскільки в результаті підвищується якість виробництва. Розподіл праці (особливо на працю «фізичну» і «розумову») розглядається також як основна умова виникнення соціальної нерівності і класів, оскільки виділяються ті, хто управляє, і ті, хто підкоряються [61, с. 236]. Отже, вплив на суспільство праця здійснює завдяки сукупності соціальних характеристик: соціально-природної, суб'єктно-об'єктної двоякості; багаторівневості; структурної

упорядкованості; суб'єктоцентризму, динамічності (рухливості), цілеспрямованості [326, с. 417]. Двоїстість праці полягає в органічній єдності її предметно-речовинних, природних, технологічних і функціональних факторів у поєднанні із соціальними, соціально-суб'єктивними, людськими чинниками. Ця двоякість відбивається в поняттях змісту і характеру праці. Багаторівневість праці відбиває її прояв на суспільному, груповому та особистісному рівнях. У першому випадку мова йде про поділ, спеціалізацію та обмін праці. В другому – про специфіку праці в різних спільнотах (колективах, кооперації, корпорації, організації). На особистісному рівні – аналіз конкретного виду занять на конкретному робочому місці конкретного працівника.

Структурна упорядкованість фіксує типологічні ознаки і прояви праці, відбиті в таких поняттях, як: форма, вид, організація праці, управління процесами праці чи трудовою діяльністю. При цьому працю слід відрізнити від інших видів людської діяльності, критеріями в чому можуть виступати:

- продуктивна включеність цієї діяльності в сукупну суспільну працю, що забезпечує зростання матеріальних і духовних благ суспільства;
- екзотеризація (набуття незалежного від суб'єкта праці існування) виду діяльності;
- потенційна чи актуальна цінність для суспільства наслідків екзотеризації діяльності.

Наявність цих трьох ознак і їхня органічна єдність відрізняють працю від інших форм діяльності, що складають істотну частину соціального життя суспільства. Праця є мовби первинною категорією, у якій відображається різноманітність конкретних суспільних явищ, процесів і відносин. Характер праці відображає в основному її соціальну сутність, за якою праця завжди є суспільною. Однак суспільна праця складається з праці індивідів, а в різних суспільно економічних формаціях зв'язок між індивідуальним і суспільною працею різна, що і визначає характер праці. Вона відбиває соціально-економічний спосіб з'єднання працівників із засобами праці, тобто процес взаємодії людини з суспільством і залежить від того, як і на кого людина працює. Характер праці визначається особливостями виробничих відносин, за яких праця відбувається, і виражає ступінь їх розвиненості. Вона відображає соціально-економічне становище трудящих у громадському виробництві, відношення між працею всього товариства і працею кожного окремого працівника.

Як самостійній категорії праці притаманні кількісні й якісні характеристики. Кількісна характеристика праці полягає у тому, що вона є витратою певного обсягу енергії. З економічної точки зору кількісна характеристика праці проявляється в таких поняттях, як чисельність зайнятих, тривалість робочого дня, трудомісткість, інтенсивність праці тощо. Якісна характеристика праці проявляється в таких поняттях і категоріях, як складність роботи, професійна специфіка, якість кінцевих результатів праці (продукції, послуг), ефективність витраченої праці, відповідальність за трудову діяльність тощо. Поняття змісту праці висловлює виробничо-

технічну сторону з'єднання працівника з засобами праці, характеризує процес праці як взаємодію людини з природою (знаряддями і предметами праці). Зміст праці є сукупністю виконуваних працівником дій та їх співвідношенням, складом конкретних трудових функцій [61, с. 236]. Змістовність праці – це насиченість його розумовою діяльністю, вираз складності, різноманітності виконуваних трудових функцій, інтелектуально-психологічна характеристика праці. Головним фактором, що впливає на зміну структури трудових функцій, виступає науково-технічний прогрес. Під його впливом змінюються зміст і змістовність праці. Умови праці – це сукупність соціально-економічних, техніко-організаційних, соціально-гігієнічних та соціально-психологічних умов, що впливають на здоров'я і працездатність людини, її ставлення до праці, ступінь задоволеності працею, на ефективність виробництва, рівень життя та розвиток особистості.

Слід особливо підкреслити, що сучасні соціальна, політична, психологічна, а також економічна наука відійшли від вузького, суто виробничого погляду на працю (що проявлявся за радянських часів, передусім, ідеологізовано-штучним поділом праці на так звану «продуктивну» та «непродуктивну»). Ми визначаємо працю як свідому цілеспрямовану створюючу діяльність; прикладання людиною розумових та фізичних зусиль для одержання корисного результату у задоволенні своїх матеріальних та духовних потреб; як процес перетворення ресурсів природи в цінності і блага, що здійснюється і керується людиною під дією як зовнішніх стимулів (економічних та адміністративних), так і внутрішніх спонукань; як вияв людської особистості. В такому визначенні праця включає в себе, окрім традиційних видів людської діяльності, також творчі, новаційні її види, зокрема підприємництво. Метою творчих видів діяльності є створення нових ідей, образів, методів, уявлень, технологій. Результати творчості вчених, винахідників, підприємців, художників, письменників, артистів складають в розвинених країнах вагомую частину національного багатства, їхня частка в національному доході невпинно зростає.

В системі людської життєдіяльності праця синтезує не тільки економічні, але й соціальні функції, оскільки вона узагальнює достатньо складний спектр економічних і соціальних відносин. Серед завдань, що реалізуються цією категорією, – стан виробничо-технічних умов праці, матеріального і культурного рівня життя трудящих, підвищення їхнього загальноосвітнього і професійного рівня, територіальний і галузевий розподіл трудового потенціалу тощо. Іншою, не менш важливою, практичною функцією праці є її роль у формуванні системи соціально-трудової діяльності, а саме: дотримання виробничої і громадської дисципліни, відповідальність за якісне та своєчасне виконання завдань та ін. Ще однією практичною функцією праці виступає синтез факторів соціального, економічного, соціально-політичного та суто психологічного характеру, реалізація яких в практиці роботи підприємств у ринкових умовах господарювання зростає. Це, перш за все, колективність, організованість, ступінь врахування потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій працівників. Ігнорування або недооцінка цих передумов

у процесі трудової діяльності суттєво обмежує і знижує потенційні можливості праці.

Отже, значення праці в житті людини і суспільства виявляється у багатьох різноманітних її функціях. О. Гришанова, узагальнюючи багатоманіття функцій, наголошує, що основні з них такі:

- праця є основним, природним, суспільно визнаним, моральним способом задоволення всіх матеріальних і дуже багатьох духовних потреб як окремої людини, так і людства в цілому;
- праця створює суспільне багатство, пристосовує природні умови для зручності людей, опосередковує, регулює, контролює одержання людиною природних благ;
- праця формує спільноти людей, суспільство загалом і визначає суспільний прогрес. Праця та її результати визнаються суспільством як природна основа соціальної диференціації, вони є серцевиною всіх соціальних відносин;
- праця та підготовка до неї стає основною рушійною силою розвитку людини. Створюючи та вдосконалюючи матеріальні й духовні блага, людина набуває знань, трудових навичок, вміння ефективно взаємодіяти з іншими людьми. Праця – це визначальна сфера соціалізації людини в суспільстві;
- в праці і завдяки праці люди пізнають як закони свого розвитку, так і закони природи [75, с. 50–51].

Отже, праці притаманна функція створення матеріальних і духовних благ, суспільного та культурного багатства. Вона полягає у створенні в результаті праці благ і можливостей для задоволення людських потреб. За допомогою праці людина взаємодіє з природою, тим самим своєю діяльністю опосередковує, регулює і контролює обмін речовин між собою і природою. Ця функція праці характеризує її загальну природу, що проявляється як вічна природна умова життя незалежно від форм соціальної організації цього життя.

Інша місія праці – складати основу суспільства і суспільного ладу. Вона впливає з двоїстої природи праці як конкретної трудової діяльності та як концентрованого вияву суспільних зв'язків та відносин, що виникають у процесі праці, без яких не існує взаємодії людей і природи. Праця набуває суспільної форми, стає основою суспільних відносин і, насамперед, відносин власності. Залежно від цього розрізняють суспільства, засновані на суспільній, приватній і змішаній власності на засоби виробництва. Реалізація цієї функції в нашому суспільстві мала неоднозначний і суперечливий характер. Будівництво соціалізму припускало організацію життя суспільства цілком на основі суспільної власності, зокрема на суспільній формі праці. Однак у результаті командно-адміністративного управління економікою і країною відбулося одержавлення власності, що в результаті призвело до деформації суспільного ладу, заміні соціалізму на тоталітаризм.

Крім того, функціонально, праця виступає в якості міри розподілу суспільного багатства, міри споживання. Узаконена в основному принцип соціалізму «...кожному – за працею», що передбачає справедливий розподіл

загального результату трудової діяльності відповідно до кількості і якості праці, ця функція також в реаліях радянського та пострадянського типів суспільств зазнала серйозних деформацій. Розподіл виробничих продуктів і доходів від імені, але без участі трудящих здійснювався відомствами з домінуванням своїх, відомчих інтересів. Високопродуктивна, ефективна праця не компенсувалася відповідною зарплатою. Принцип «зрівнялівки» дозволяв відомствам перерозподіляти доходи для забезпечення планових показників по галузі. Тим самим знижувалася роль оплати праці як стимулу підвищення її ефективності, порушувався принцип справедливої оплати і соціальної справедливості в цілому, створювалися можливості для зловживань у сфері виробництва й розподілу.

І найважливіша, на нашу думку, з культурологічної та педагогічної точок зору, функціональна складова праці – як сфери самовираження, самоствердження і розвитку людини. Вона реалізується у створенні умов праці, за яких виробництво благ перестає бути самоціллю, а виробництво людини в процесі праці набуває дедалі більшого значення. Тим самим праця стає не тільки засобом задоволення потреб людини, а й сама перетворюється у важливу життєву потребу, засіб самовираження, розкриття і реалізації творчих можливостей працівника. Цій функції праці також не вдалося уникнути деформацій. У реальному житті людини праця не була метою суспільного прогресу, як це стверджувалося в партійних документах. Творча енергія, ініціатива, самодіяльність трудящих сковувалися, падав рівень трудової активності, соціальних змагань. І хоча елементи прагнення творчо працювати виявлялися в ряді ініціатив, рухів, у конкретному господарському підході керівників і окремих трудових колективів до організації виробництва, однак у цілому на пострадянському просторі відбувався процес гальмування, стримування, деформації такої найважливішої функції праці, як самореалізація, самовираження особистості. Працівники чимраз менше відчували себе співвласниками виробництва, дедалі більшою мірою віддаляючись і від власності, і від результатів праці.

Російська дослідниця соціальної структури та трудової мобільності, Т. Заславська виділяє значення праці в розвитку людського потенціалу, характеризуючи суспільство такими системними характеристиками, як соціальні інститути, соціальна структура, людський потенціал [130, с. 4]. Саме людський потенціал є узагальненим показником особистісного фактора розвитку суспільства. Факторами його динаміки, активності є трансформація суспільних інститутів, особливо соціального-трудоного профілю й перетворення соціальної структури суспільства через трудову діяльність. Людський потенціал – сукупність фізичних і духовних сил громадян даної спільноти, які можуть використовуватись для виконання певних індивідуальних і суспільних цілей, розширення можливостей людини й суспільства для активного саморозвитку. Він є інтегральною характеристикою життєздатності суспільства (країни, держави), свідчить про потужність даної країни, відображає рівень соціально-гуманітарного й цивілізованого розвитку. Основними компонентами людського потенціалу є:

1) соціально-демографічний (стан фізичного і психологічного здоров'я, якість національного генофонду, середня тривалість життя, співвідношення народжуваності й смерті, шлюбів і розлучень, доля самотніх дітей, структура населення за поколіннями і гендерами);

2) соціально-економічний (рівень кваліфікації й професіоналізму, затребуваність суспільством їх праці, структура зайнятості, ступінь реалізації трудових, ділових та інтелектуальних ресурсів, рівень запитів громадян щодо прав і свобод, ступінь соціальної захищеності, шанси на життєвий успіх, потреби й платоспроможний попит на матеріальні та соціальні блага);

3) соціокультурний (особливості менталітету громадян, нормативно-ціннісної свідомості, вірувань, рівень моралі й правопослушності, структура мотивацій, тип поведінки);

4) діяльнісний (рівень ділових якостей, енергії, ініціативи, форми активності, співвідношення інновацій і традицій) [130, с. 7].

Концепція розвитку людського потенціалу з 1990 року розробляється ООН. Сенс і мета соціально-економічного розвитку полягає в розширенні можливостей кожної людини реалізувати свої потенції, вести здорове й повноцінне творче життя. Матеріально забезпечений, здоровий, душевно й духовно розвинений, суспільно активний індивід розглядається як критерій суспільного розвитку, суспільного прогресу. Таким чином, роль та важливість праці в розвитку людини та суспільства проявляється в тому, що в процесі праці створюються не лише матеріальні та духовні цінності, призначені задовольняти потреби людей, але і розвиваються самі працівники, набуваючи нових навичок, розкриваючи власні здібності, доповнюючи та збагачуючи знання. Творча праця сприяє продукуванню нових ідей, вдосконаленню засобів праці, появі прогресивних технологій, нової продукції, матеріалів, енергії, котрі, в свою чергу, створюють нові потреби. Тобто внаслідок трудової діяльності задовольняються потреби людей та відбувається прогрес виробництва, виникають нові потреби та подальше їх задоволення, що надалі впливає на відтворення населення, сприяє підвищенню матеріального та культурного рівня його життя.

Як ми бачимо, вчені, наряду із функціями виділяють продуктивність трудового способу життя в суспільному та особистісному плані. На думку Д. Ядранського, у такому разі варто говорити про внутрішню та зовнішню соціальну продуктивність або ефективність праці. При цьому відповідний внутрішній (зовнішній) соціально орієнтований характер може бути визначений щодо конкретного працівника [395, с. 43]. Проблема ефективності праці традиційно розглядається в економічному аспекті, вимагає більш поглибленого системного вивчення. Як відомо, у найзагальнішому розумінні, ефективність – це відношення результатів до витрат, здійснених для їх досягнення. Не вдаючись у теоретичний дискурс щодо розуміння соціальної ефективності, можна в цілому прийняти підхід, запропонований вітчизняною дослідницею Н. Касьяною, яка визначила соціальну ефективність як «ступінь досягнення поставлених цілей, певного соціального ефекту у відсотковому або абсолютному виразі (як конкретний

результат відносно персоналу або споживачів та оточення підприємства, що отримали вигоду)» [149]. При цьому, на її думку, на перший план висувається питання: як при обмежених ресурсах якнайповніше задовольнити потреби працівника (мікрорівень) та всіх членів суспільства (макрорівень). Тим самим підкреслюється «джерело» такої ефективності – дія соціально-виробничих чинників, які мають не тільки економічний, але й соціальний вплив [149]. При цьому, як зазначає Д. Ядранський, ступінь досягнення поставлених цілей у соціальному підході та максимальна віддача у підході економічному – характеристики, засновані на різних методологічних засадах [395, с. 40].

С. Мочерний розглядає соціальну ефективність праці як відповідність результатів господарської діяльності основним соціальним потребам і цілям суспільства. Інтегруючим показником соціальної ефективності, на його думку, виступає виробництво товарів народного споживання у загальному обсязі виробництва за певний період часу, як правило, за один рік. У розвинених країнах світу частка народного споживання у валовому внутрішньому продукті становить приблизно 70%, а виробництво засобів виробництва – близько 30% [102, с. 103].

Основним загальним соціальним ефектом, який може бути визначений для суб'єкта праці (працівника), на наш погляд, може бути соціальне задоволення (соціальне самопочуття), що отримує працівник від безпосереднього трудового процесу та його результатів і наслідків. При цьому в ході трудового процесу працівник отримує, у першу чергу, соціально-психологічні відчуття, за результатами – матеріальний дохід та соціальні гарантії, як наслідок – екологічні характеристики впливу на організм працівника. Безумовно можуть бути використані також і інші показники, однак перелічені бачаться нам основними. Відповідно до запропонованої логіки, у перебігу трудового процесу можуть бути визначені певні змістовні характеристики, які лишаються відносно постійними щодо конкретного трудового процесу (конкретної праці). До таких показників можна віднести: соціальну необхідність трудового процесу та участі конкретного працівника в ньому, соціальну корисність від конкретного трудового процесу та конкретного працівника в цьому та соціальну привабливість як самого трудового процесу, так і соціального працівника (в плані залучення такого працівника до виконання даного трудового процесу).

Для спроби розуміння особистісної продуктивності трудового способу життя, варто згадати ієрархічну теорію потреб А. Маслоу. Американський психолог виділяв п'ять рівнів потреб, які притаманні будь-якій людині: фізіологічні; безпеки й самозбереження; спілкування й любові; самоствердження й визнання; самоактуалізації. Потреби одночасно є й цілями людини, тобто вони динамічні. Фізіологічні потреби (голод, спрага й т.д.) необхідні для функціонування організму. Потреба в самозбереженні, безпеці, згоді також найважливіша умова людського існування на рівні індивіда, спільності, людства в цілому. Всі люди прагнуть до самоствердження, визнання. А. Маслоу підрозділяв цей рівень потреб на два

види: бажання самоствердитися, досягти в обраній сфері діяльності свободи й незалежності; прагнення до досягнення престижу, визнання в очах оточення. За А. Маслоу, потреби нижчого рівня домінують, тобто повинні задовольнятися найпершими. «Людина може жити хлібом єдиним – коли їй бракує хліба. Але що відбувається з бажаннями людини, коли хліба досить, якщо її шлунок ситий? Відразу ж з'являються інші ширші потреби і починають домінувати...» [214, с. 38]. Нарешті, вищою потребою А. Маслоу вважав самоактуалізацію – бажання самовираження, реалізації своїх потенційних здатностей і безперервне вдосконалювання їх. Це потреба в праці, для людей зникає поділ «праця – радість». Самоактуалізація – це «праця заради того, щоб зробити добре те, що людина хоче зробити... Одним з моментів самоактуалізації є вищі переживання – здатність побачити світ з дитячою безпосередністю. Це радість творчості, що поєднує вченого, художника, винахідника, – «миті екстазу, які не можна купити...» [214, с. 54]. Отже більшість потреб людини вона задовольняє шляхом праці – отримуючи матеріальну винагороду за неї (фізіологічні, безпекові та соціально-культурні потреби), а також отримуючи задоволення від процесу та результатів трудового способу життя (потреби в соціальному визнанні, самоствердженні та самоактуалізації).

Природним продовженням і логічним доповненням представляється застосування принципів теорії А. Маслоу до керування й організації виробництва. Це відобразилось як у фундаментальних дослідженнях з теорії організації трудового процесу, так і в практичній діяльності ряду провідних фірм США, таких, як «Кодак», «Леві Страус» і інших, які прагнуть максимально використовувати потенційні здатності працівників. На думку ряду вчених, у тому числі автора післямови до книги А. Маслоу «Мотивація й особистість» Р. Коха, теорія А. Маслоу багато в чому стала фундаментом для концепції економічного розвитку Японії в 70–80-ті роки минулого століття.

Вивчаючи вплив різних чинників (умови і організація праці, заробітна плата, міжособові стосунки та стиль керівництва) на підвищення продуктивності праці на промисловому підприємстві, інший американський соціолог Е. Мейо зробив висновок про особливу роль у виробництві людського чинника [384, с. 30]. Він підкреслює, що саме у трудових колективах людина знаходить спілкування, задовольняє свою потребу у визнанні, набутті ідентичності, сприймає нормативну структуру формальних та неформальних правил. Тобто продуктивність трудового способу життя, на думку означених вчених, впливає не лише на задоволення матеріальних потреб, а й на соціальну та емоційну актуалізацію людини.

Отже, продуктивна праця у сфері матеріального і нематеріального виробництва – основа економічного зростання, добробуту населення, розвитку конкретної людини та прогресу суспільства в цілому. Саме це визначає нагальну необхідність створення технічних, організаційних, соціальних, економічних умов для такої праці та забезпечення нормальних збалансованих соціально-трудова відносини між учасниками виробничого

процесу (державою, роботодавцями; працівниками; їх об'єднаннями та організаціями).

3.3. Проблеми відчуження праці та можливості подолання її негативних наслідків

Як було показано вище, праця існує в двох основних формах: «жива праця» (як можливість створення благ і багатства – це сам процес праці, сама трудова діяльність) і абстрактна праця, яка виражена у вартості продукованих благ (хоча вартість визначається часто не якістю, корисністю товару, а його оцінкою покупцями). При цьому часто існує невідповідність між витраченою працею («живою працею») та її вартістю (працівник не завжди одержує відповідну винагороду). Це, у свою чергу, дозволяє несправедливо перерозподіляти абстрактну працю (наприклад, той, хто взагалі не працює, може мати багато грошей; це проблема, поставлена ще Платоном). В результаті відбувається «відчуження праці від капіталу», тобто знецінення живої людської праці [61, с. 237]. Термін «відчуження» вперше знайшов відбиття у класичній філософії Стародавньої Греції, і в якості філософсько-духовної категорії застосовувався в середні віки у богослов'ї та теології. В подальшому проблема духовного відчуження висвітлювалась в работах Г. Гегеля та Л. Феєрбаха.

Але найзначущим і для теми нашого дослідження, і для експлікацій проблем праці у ХХ сторіччі стало трактування відчуження К. Марксом, яке досі справляє великий вплив на пострадянському просторі. К. Маркс на прикладі праці показав багатоаспектну сутність відчуження людини, насамперед, у «Економічно-філософських рукописах 1844 р.». Згідно з його тезою: «праця продукує не лише товари: вона продукує і саму себе, і робітника як товар, причому в тій самій пропорції, в якій вона виготовляє товари загалом. Цей факт говорить про наступне: предмет, що виготовлений працею, її продукт, протистоїть праці як чужій істоті, як сила, не залежна від виробника. Продуктом праці є праця, закріплена за деяким предметом, опредмечена в ньому, це є опредмечування праці... що є виключення робітника з дійсності, опредмечення є втратою предмета і закабалювання предметом, – освоєння предмета, як відчуження» [210, с. 560–561].

Отже, основний аспект аналізу теорії К. Маркса – відчуженість предметів, що створила людина по відношенню до її самої. Це один з основних елементів теорії, яка ґрунтується на відчуженні реального виробника від результатів праці. Працівник, що працює, вкладає у виробництво частку себе, і як суб'єкт, що творить себе, самореалізовує себе у своїй праці, створює нові предмети, що за умов приватної власності йому вже не належать. «Приватна власність, – пише К. Маркс, – зробила нас настільки безглуздими й однобічними, що ми вважаємо річ нашою, коли ми нею володіємо, або споживаємо. Тому ми на місце усіх фізичних і духовних почуттів ставимо просте відчуження всіх цих почуттів – почуття володіння» [

210, с. 591]. Таким чином, частина людей, що працює, вже їм не належить, і, як наслідок, чим більше робітник працює, тим більше він втрачає себе.

Другий аспект відчуження – акт виробництва і засоби виробництва. Якщо праця людини відчужується і об'єктивується в предметах, то відчуження повинно бути закладено в самій праці, яка сама стає чужою для людини. Отже, саме виробництво є зовнішнім для робітника, чужим для нього, воно є не добровільною працею для самореалізації, а насильницькою працею. Цей аспект відчуження свідчить про те, що виробництво, так само, як інші види людського існування, як релігія, зокрема, напряду не залежачи від веління людини, вже ввібрали в себе певну родову сутність, що передається в рамках суспільства. Ця сутність належить іншому і в іншому вона себе розвиває.

Третій аспект відчуження – відчуження людської природи самого робітника. В основі цього відчуження лежить видова і, як зазначалось вище, універсальна сутність людини. Розподіл праці, на який не може впливати робітник, навіть у визначенні, що він є робітником, суперечить його універсальності, його індивідуальній сутності, що була успадкована від родової універсальності. Цим закладається певна форма автономії особи. Виходячи саме з цієї автономії, К. Маркс визначає розподіл праці, як негативний аспект відчуження людини, оскільки він здійснюється, з одного боку, поза волею робітника, з іншого боку, він суперечить його універсальній сутності, втягуючи його лише в частину суспільної діяльності. Родова сутність з її універсальністю стає робітникові чужою, вона суперечить його існуванню [376].

Четвертий аспект відчуження, що виділяє К. Маркс, – наслідок попередніх відчужень – відчуження людини від людини. Людина, виконуючи відчужену працю не має відчуття єдності з її результатами, а отже, відчужена праця відриває її від реальної об'єктивності, від її родового життя, що є частиною реальності. П. Рікер підкреслює, що четвертий вид відчуження означає те, що «людина відчужується від іншої людини, а всі разом – від сутності людської природи» [289, с. 72].

Серед дослідників наукового доробку К. Маркса точиться дискусія про ієрархію відповідних проблем. Загальноновизнаним є погляд на економічний детермінізм, проте аналіз «Економічно-філософських рукописів 1844 р.» показує, що К. Маркс починає розглядати проблему відчуження людини з релігійного відчуження, практично використовуючи доробок Л. Фейєрбаха і за аналогією переносить це відчуження на сферу виробництва. Такої позиції дотримується А. Шафф, і це дає йому змогу здійснити розподіл на суб'єктивне та об'єктивне відчуження людини. Він пояснює, що К. Маркс ніколи не обмежувався розглядом лише економічного відчуження, використовуючи інші види відчуження за аналогією до економічного, що, в свою чергу, дало йому змогу більш повно розглянути це суспільні явище. На основі цього, стверджує А. Шафф, К. Маркс не намагався звести всі процеси до економічної сфери, а виробництво розглядав як діяльність людини загалом, а не лише як діяльність у сфері економіки, а дискурс відчуження

залишається в К. Маркса як методологічна основа для розуміння економічних процесів, глибоко ним розкритих, інші ж форми відчуження ним розглянуті не достатньою мірою [402, с. 54]. П. Рікер наголошує на тому, що критики К. Маркса неправильно трактували німецький термін *Production*, який вони редукують лише до економічного, зауважуючи, що в німецькій мові значеннєве поле цього терміну набагато ширше і значно виходить за виробництво в економічному значенні. Сюди ж він включає всі інші види суспільного виробництва, такі як духовне, культурне, політичне тощо.

Радянський дослідник І. Нарський навпаки, стверджує, що К. Маркс ставить у пряму залежність будь-яке інше відчуження від економічного відчуження, не лише в формі механізмів, при яких відбувається відчуження, але і в самій суті відчуження. Тим самим творіння людини в рамках відчуження стають чужими для людини, протиставляються її волі, перекреслюють її плани, загрожують її існуванню і домінують над нею [232, с. 72]. Попри вказані розходження, всі дослідники сходяться на тому, що відчуження за К. Марксом – явище багатоаспектне, дослідження якого спрямоване на осмислення відносин суб'єкта (робітничого класу, тобто групи людей, що безпосередньо пов'язані з виробництвом) з об'єктом (тобто самим виробництвом).

Зворотній відчуженню процес К. Маркс називає процесом присвоєння людиною своєї дійсної родової сутності, в ході якого корінним чином змінюється ставлення людини до природи та до інших людей. Завдання полягає в тому, щоб звільнити всі людські почуття від гніту почуття володіння. А це можливо, якщо головною метою буде саме життя, а не виробництво засобів до життя. А для цього необхідно, на думку К. Маркса, звільнити людину не тільки від економічного гноблення, а й від духовного збіднення, до якого вона приречена через відчуження у праці.

Проте, із розвитком суспільних та гуманітарних наук вчені відзначають нові виміри відчуження, які притаманні сучасному світові в цілому та ситуації, що склалася в пост-радянських країнах та в Україні зокрема. Через призму сучасної психології у словнику під редакцію А. Петровського та М. Ярошевського наводиться таке тлумачення даного терміна: «Відчуження (у психології) – прояв таких життєвих відносин суб'єкта зі світом, за яких продукти його діяльності, він сам, а також інші індивіди і соціальні групи, будучи носіями певних норм, настанов і цінностей, усвідомлюються ними як протилежні йому самому (від несхожості до неприйняття і ворожості). Це виявляється у відповідних переживаннях суб'єкта: почуттях відособленості, самотності, відторгнення, втрати Я» [279, с. 260]. Соціологічний словник тлумачить поняття відчуження дещо по іншому, розповсюджуючи даний феномен на різні аспекти соціального буття людини: «Відчуження – відчуття індивідом відчуженості від ситуації, групи, культури» [30, с. 539].

Деякі зарубіжні соціологи та соціальні психологи намагаються поняття «відчуження праці» застосовувати емпірично. Це стосується, наприклад, книги американського соціолога Р. Блаунера «Відчуження і свобода», де він розглядає існуючі концепції та доходить висновку, що «відчуження» часто

спрацьовує в умовах безвладдя, відсутності моральних цінностей та норм. Прискоренню процесів відчуження праці сприяв, на його думку, перехід від традиційного ремісничого виробництва до фабричного, тобто обмеження участі працівника у створенні кінцевого продукту праці [27, с. 125]. Основними причинами, що вели до відчуження працівника, Р. Блаунер вважав безвладність, безглуздість, ізоляцію і самовідсторонення. Безвладність означає стан, за якого індивіди не можуть контролювати власні дії чи умови існування. Р. Блаунер розрізняв три способи позбавлення влади: відділення від власності на засоби виробництва і від кінцевого продукту; неможливість впливати на прийняття управлінських рішень та адміністративну політику; відсутність контролю над умовами найму і безпосереднім процесом праці.

Безглуздість буває там, де вузька спеціалізація і бюрократизація руйнують або послаблюють органічний зв'язок між працівником, процесом праці і його трудовим внеском, коли начальство не цінує трудовий внесок підлеглого, наприклад приховує цінну рацпропозицію. Це спостерігається також на конвеєрі, коли працівник не бачить кінцевих плодів своєї праці за низкою нескінченних вузько спеціалізованих операцій. Ізоляція виникає тоді, коли робітники втрачають почуття належності до групи чи корпорації, не можуть чи не бажають ідентифікувати себе з організацією та її цілями.

Самовідсторонення базується на суб'єктивній складовій відчуження. Цим концепція Р. Блаунера відрізняється від концепції К. Маркса, у якого відчуження описувалося тільки об'єктивним процесом. Самовідсторонення виникає в тому разі, коли монотонна, одноманітна праця не дає внутрішнього задоволення. Наслідком стає невтягненість у трудову діяльність – самовідсторонення.

Дійсно, суперечність між безпосереднім виробником і власником засобів виробництва залишається вагомою, об'єктивною, але не єдиною причиною «новітнього відчуження» людини від праці в сучасній Україні. Чимало науковців, порушуючи проблему відчуження з економічних позицій, намагаються побачити в ній першоджерело сучасної кризи. Зокрема, на це вказує В. Юрчишин. Розглядаючи відчуження, він має на увазі, насамперед, «повне відчуження працівників від засобів виробництва і результатів своєї праці, а по відношенню до селян – і від землі» [394, с. 24]. Інші дослідники, зокрема Г. Дмитренко, пов'язують зниження мотивації до праці, насамперед, з відчуженням працівника від результатів праці [93, с. 50].

Стосовно останнього вбачається доцільним зупинитись на позиції російських вчених І. Беляєвої, Г. Буличкіної, І. Молоканової. На їх погляд, саме відчуження працівників від трудового процесу обумовило кризу праці, яка на поверхні явища проявляє себе як масова втрата інтересу до продуктивної праці. Автори наголошують: «Відчуження людини від процесу праці, всупереч поширеному стереотипу, не тотожне, і, більш того, не може бути зведене до її відчуження від засобів виробництва і результату (продукту) її праці... Причини, які зумовлюють кризу, можуть бути найрізноманітнішими, а вихід з неї зовсім не обов'язково пов'язаний із

зміною відносин власності» [21, с. 9].

Адже, навіть ідея «розпорошення» приватної власності на засоби виробництва між усіма працівниками підприємства у вигляді володіння акціями або правом на часткову приватизацію не змінило ситуації на початку 90-х рр. після розпаду СРСР та колапса соціалістичної економіки. Як справедливо зазначає В. Іноземцев, «ставлення до деяких засобів виробництва, як не до чужих, не є тотожним ставленню до них, як до своїх» [138, с. 69]. Основною причиною фактичного відчуження працівників від засобів виробництва протягом останніх 20-ти років було те, що трудові колективи, незважаючи на формально задекларовані конституційні права, реально були повністю усунуті від управління навіть тією частиною державної власності, яка закріплювалась за даним підприємством, а також від участі в розподілі одержаного доходу (фактично – це та ознака безвласності, яку виділив Р. Блаунер). Саме на цій основі трудящі, зайняті на державних підприємствах, реально перетворились в найманих працівників держави і вимушені були продавати їй свою робочу силу. В цьому зв'язку теоретичні конструкції, які пов'язували величину заробітної плати виключно з обсягом національного доходу суспільства і пропорціями його розподілу, лише приховували факт нееквівалентного обміну робочої сили, зайнятої на державних підприємствах, на грошову заробітну плату, занадто низьку порівняно не тільки з розвинутими, але навіть і з багатьма слаборозвинутими країнами.

Свого часу на це, зокрема, справедливо звертав увагу російський економіст Є. Торкановський, вважаючи, що відчуження працівника від інтересів підприємства поглиблюється не стільки відсутністю у нього власності на засоби виробництва, скільки такими чинниками, як: втрата чіткої системи нормування праці та оцінки трудових показників і результатів праці, системи стимулювання за досягнення найкращих показників роботи; недосконалість системи розподільчих відносин; відсторонення працівника від участі в управлінському процесі; збіднення змістовності праці, її монотонність, одноманітність; несприятливий психологічний клімат на підприємстві, існування несправедливої (на погляд працівника) системи пільг, конфронтація у відносинах між трудовим колективом та адміністрацією та ін. [334, с. 59].

Інтегруючи ці тенденції деякі вітчизняні дослідники, наприклад, К. Кривенко і В. Чернишук формулюють сутність поняття відчуження праці, розглядаючи відносини власності у поєднанні з трудовими відносинами:

- 1) відокремлення від виробника об'єктивних моментів праці – засобів виробництва і землі;
- 2) з'єднання праці з засобами виробництва через систему найму або іншу форму економічного або позаекономічного примусу;
- 3) примусове витіснення виробника з процесу праці як єдиного джерела до життя, проявом якого є безробіття;
- 4) потворний вплив поділу праці на розвиток особи;
- 5) відчужене ставлення виробника до праці та її продукту;

б) відокремлення від виробника продукту його праці, втрата права власності на цей продукт [179, с. 29].

Але справедливо згадати також соціальні, мотиваційні, орієнтаційні аспекти відчуження від праці. Соціолог О. Пахомова трактує відчуження від праці як стан суб'єкта, при якому трудова діяльність в тій чи іншій мірі втрачає для нього можливість задовольняти його потреби. Д. Богиня намагається визначити цей феномен з дещо схожої точки зору: «відчуження працівника від праці – на його думку – це, обумовлена певними об'єктивними соціально-економічними умовами, втрата працівником інтересу до трудової діяльності, яка перестала бути ефективним засобом задоволення його потреб» [27, с. 127].

Слід звернути увагу на те, що рівень доходів більшості навіть працюючих громадян в Україні дійсно не задовольняє усіх базових потреб і провокує не лише відчуження від праці, а й соціальне виключення – категорії, якій присвячено річну доповідь Програми розвитку ООН 2011 року «Україна на шляху до соціального залучення». В ній вказується: «Бідність домогосподарств (особливо в яких є хоча б одна безробітна особа) не тільки провокує виключення з економічної сфери життя, а й перешкоджає задоволенню потреб у харчуванні, підвищенні кваліфікації чи зміні професії, культурного розвитку, відпочинку, користуванні туристичними послугами, отриманні необхідної профілактичної або медичної допомоги тощо. Мешканці сіл через низькі доходи (основним джерелом яких є дохід від особистого підсобного господарства та від самозаготівель) є відторгнутими від багатьох сфер суспільного життя. Більше половини домогосподарств країни відчувають себе позбавленими нормальних житлових умов, більше третини з них є бідними. Головними проявами відторгнення є брак грошей на купівлю окремого житла, проведення термінового ремонту житла, відсутність у будинку елементарних зручностей, нестача коштів для оплати комунальних послуг і підтримування нормальної температури у житлі в опалювальний сезон» [343, с. 76].

Той факт, що праця лежить в основі усіх економічних явищ, робить очевидним те, що кризові явища, які виникли в українському суспільстві були зумовлені саме кризою праці: зниження її престижу; незацікавленість у кінцевих результатах; поглиблення відчуження працівників від праці й управління; зниження трудової дисципліни і активності. З огляду на це, зазначає Н. Кравченко, провідною складовою трансформаційних процесів мали б стати заходи як на мікро-, так і на макрорівні щодо реформування сфери праці у контексті з іншими складовими механізми господарювання [172, с. 289]. Натомість, сфера праці і соціально-трудова відносин на вітчизняних підприємствах залишилися на узбіччі ринкових перетворень і знаходиться у тому ж кризовому стані, що є результатом відчуження і не сприяє забезпеченню стабільності функціонування, а отже і розвитку людського капіталу. В сучасних умовах можна виділити три аспекти кризи сфери праці:

ресурсний, пов'язаний з деградацією трудового потенціалу, погіршенням системи підготовки людини до продуктивної діяльності;
 соціально-економічний, пов'язаний з погіршенням економічних, демографічних, технологічних та інших умов самореалізації особистості, умов виховання людини думуючої і активно діючої;
 соціоекологічний – погіршення умов відтворення соціальних зв'язків, соціалізації особистості, формування соціального і людського капіталу [172, с. 290].

Ми приєднуємося до позиції Н. Кравченко, що задля подолання цих факторів відчуження від праці у контексті українського державотворення пріоритетними завданнями мають стати:

- формування правових основ взаємодії суб'єктів соціально-трудоких відносин на принципах соціального партнерства;
- розробка та впровадження інноваційних стратегій розвитку організації, її людського капіталу та відносин між працею і капіталом;
- подолання управлінських патологій та затвердження нових стилів управління, заснованих на діалоговоадаптивних технологіях;
- забезпечення справедливої та гідної винагороди за працю;
- розробка і реалізація заходів із вдосконалення професійно-кваліфікаційної структури трудового колективу;
- створення необхідних умов для розвитку самоорганізації і самоврядування в трудовому колективі;
- забезпечення реального соціального захисту кожного працівника [172, с. 291].

Противагою відчуженню праці, на думку Д. Богині, має стати, насамперед, розвиток інтересу працівників до ефективної трудової діяльності та розвитку конкурентоспроможності робочої сили [27, с. 130]. Виходячи з цього, виникає логічне питання: як забезпечити такий інтерес за сучасних умов? Практика перехідного періоду наочно свідчить, що передусім це стосується, по-перше, проблеми співвідношення економічного та позаекономічного примусу до праці, а по-друге – проблеми зміни ціннісних орієнтирів, якісної трансформації трудового менталітету для мобілізації всіх творчих потенцій особистості та реалізації їх у праці. Позаекономічний примус створює для роботодавця можливість підтримувати якість трудового життя працівників лише на мінімально прийнятному рівні. Розвиток особистості приймається у розрахунок лише в тій мірі, в якій це зацікавляє власника засобів виробництва (звідси виходять знайомі державні концепції дешевої робочої сили). Саме домінування позаекономічного примусу в праці стає, на нашу думку, передумовою розвитку відчуження від трудового процесу. Ця ж причина, як уявляється, зумовлює обмеженість потреб та ціннісних орієнтацій ментальності працівника у сфері праці [27, с. 131].

Як ми бачимо, в перелічених аспектах відчуження українців від праці особливо небезпечне місце займає розповсюдження нетрудового способу життя та його злоякісних проявів. Задля методологічної точності варто зазначити, що категорія «нетрудовий спосіб життя» може включати не лише

стилі та моделі поведінки, які пов'язані не лише з безробіттям та злидарством, а й з багатством та вседозвільним стилем життя. На цю обставину на початку ХХ ст. звернув увагу Т. Веблен, розглядаючи особливості «дозвільного класу» та демонстративного споживання. Проте, у контексті нашого дослідження та сучасних українських реалій, набагато доречнішим буде розглядати нетрудовий спосіб життя, пов'язаний із економічними негараздами, бідністю та безробіттям.

Проблема безробіття – одна з найактуальніших проблем, які виникають на ринку праці. Не винятком є та Україна, де трансформаційні зміни спричинили істотні зміни у сфері зайнятості. В усіх країнах соціалізму, до початку економічних реформ зайнятість розглядалась як загальна, повна та обов'язкова, офіційне безробіття було відсутнім, проте добре відомо, що безробіття у прихованій формі існувало. Надлишкова робоча сила в умовах командно-адміністративної економіки була результатом низької інтенсивності і продуктивності праці. На думку українського економіста М. Шаленка, у кінці 80-х років надлишкова робоча сила в Україні становила 20% [383, с. 26].

У першій половині 1990-х років національний ринок праці формувався за умови перевищення пропозиції праці над попитом. Проте офіційний рівень безробіття був близьким до радянських часів, не здійснювалась реструктуризація прихованого безробіття у відкрите. На противагу, у країнах Східної Європи офіційний рівень безробіття був дуже високий. Так, на кінець 1993 р. у Польщі, Словенії, Словаччині та Угорщині частка безробітних у складі економічно активного населення становила 12,6-16,4% [57, с. 122]. У цих країнах розвиток ділової активності, підприємництва, малого і середнього бізнесу з 1994 р. забезпечує зростання виробництва і зниження рівня безробіття. У 1995 р. рівень безробіття в Чехії становив 2,8%, Угорщині – 10,5%, Польщі – 14,5%, Словенії – 13,7%, Словаччині – 13,5%.

Це може вказувати не лише на застійні кризові явища, а й на те, що високий рівень офіційного безробіття є фактором виходу економіки з кризи, економічного зростання, тобто створення сприятливої конкуренції як на ринку праці, так і в національній економіці загалом. Приховане безробіття існувало в усіх країнах СНД. Так, згідно з даними програми «Російський економічний барометр», в цих країнах у 1995-1996 рр. приховане безробіття спостерігалось приблизно на 60% промислових підприємств, а середній рівень завантаженості персоналу не досягав 80% [254, с. 23]. В Україні рівень безробіття населення працездатного віку (за методологією Міжнародної організації праці) у 3,4 рази перевищував рівень зареєстрованого безробіття, розрахованого по відношенню до економічно активного населення працездатного віку (у жінок – у 2,5 рази, чоловіків – у 4,6 рази).

При цьому О. Белоусова вважає, що існує багато проблем щодо статистики безробіття в Україні, які не дозволяють об'єктивно оцінювати його реалії:

- неможливо врахувати осіб, які втратили «надію на працю» в Україні, які не стоять на обліку в службі зайнятості;

- статистика не враховує часткову зайнятість. Ті, хто примусово знаходяться у відпустках з ініціативи адміністрації, вважаються зайнятими;
- неправдива інформація з боку безробітних. Велика кількість працівників працюють без офіційного оформлення, тому майже неможливо перевірити тих, хто отримує виплати по безробіттю, й задіяний в тіньовій економіці [23].

При цьому статистика не враховує, що саме через відсутність роботи 7 мільйонів наших співвітчизників виїхали за кордон на заробітки. Не включається до складу безробітних ні 2 мільйони селян, які живуть лише із присадибного господарства, ні ті, котрі працюють на «чверть ставки», ні ті, що мають тимчасові підробітки. Значна частина населення зараз перебуває в умовах вимушеної неповної зайнятості. Лише чисельність працюючих в режимі неповного робочого тижня (дня) перевищує 2 млн. чоловік [56, с. 111].

Крім того існує багато перепон до присвоєння безробітному статусу безробітного, які пов'язані із бюрократизмом процедури та незацікавленістю державних органів влади до збільшення офіційної кількості безробітних. Визначення безробітних у національному законодавстві є жорсткішим порівняно зі стандартним визначенням Міжнародної організації праці (МОП) через обмеження віку тільки працездатними особами (з 16 до 55 років для жінок і з 16 до 60 років для чоловіків), необхідність підтвердження відсутності особистих доходів та факту реєстрації в державній службі зайнятості [343, с. 60]. При цьому чітко спостерігається тенденція не до вирішення проблеми безробіття, а до зменшення офіційної кількості безробітних в країні. У більшості країн світу, безробітними вважаються всі, хто хоче працювати й не може знайти роботу. У Росії таких – 9,2%, у Польщі – 19,2%, у Чехії – 7,8%, в Італії – 8,2%, у Португалії – 8,7% [56, с. 113]. В Україні декларується рівень безробіття у 3,6%, тобто відбувається небачене в Європі «економічне диво» [23].

Дійсно, офіційна статистика не завжди відображає глибину реальних проблем, але може показати тренди у розвитку трудової сфери. Тяжким випробуванням для трудових та соціальних аспектів державотворення в Україні стала глобальна економічна криза 2008-2010 років. На тлі фінансової кризи з вересня 2008 р. в нашій країні почало зростати безробіття. Зокрема, кількість безробітних досягла 513,4 тис. осіб, що було на 4,1 тис. більше порівняно з серпнем 2008 р. Кількість незайнятих громадян, які шукають роботу за сприяння державної служби зайнятості, на 1 січня 2009 р. становила 876,2 тис. осіб (на перше січня 2008 р. – 660,3 тис. осіб). Фахівці очікували масових звільнень вже на початку 2009 р. і вважали, що вони стосуватимуться, насамперед, гірничодобувної, металургійної, машинобудівної та хімічної галузей економіки, і за прогнозними оцінками кількість безробітних протягом 2009–2011 років мала зрости в 4 рази – до 3–3,5 млн. осіб [242, с. 128].

За даними Річного звіту для ООН «Україна на шляху до соціального залучення» за 2011 р. рівень безробіття за стандартами МОП сягнув 8,1% економічно активного населення віком 15–70 років і 8,8% населення

працевдатного віку: це означало, що майже кожен десятий учасник ринку праці не мав змоги реалізувати свої наміри щодо роботи [343, с. 60].

При цьому існують певні гендерні, вікові та освітні особливості безробіття та нетрудового способу життя. Рівень безробіття жінок віком 15–70 років (а також 15–64 років) дещо нижчий, ніж чоловіків. За національним визначенням працевдатного віку, рівень безробіття взагалі не має істотних гендерних відмінностей. У молодих вікових групах (15–29 років) і у групі 40–49 років рівень жіночого безробіття зазвичай вище відповідних показників серед чоловіків, проте в інших вікових групах вищим є безробіття чоловіків. З цього випливає, що дискримінації при прийомі на роботу зазнають, в основному, жінки активного дітородного та передпенсійного віку. Нижчий пенсійний вік, встановлений для жінок, робить їх уже в 40-річному віці «неперспективними» для потенційних роботодавців [343, с. 61].

Ступінь відторгнення на ринку праці значною мірою залежить від наявності освіти. Найменше воно поширене серед осіб з повною вищою освітою, незалежно від статі та місця проживання; найбільше – серед осіб із базовою вищою освітою (особливо серед жінок і міських жителів). Освітній рівень «базова вища освіта» було введено зовсім недавно, переважно до цієї групи входять молоді люди, які отримали ступінь бакалавра і, швидше за все, продовжують вчитися далі, одночасно підшуковуючи собі роботу з метою як одержання додаткових доходів, так і набуття досвіду роботи, що стане в нагоді після закінчення навчання. Більше половини безробітних має повну загальну середню освіту. Відсутність повної вищої освіти зумовлює збільшення ризику соціального відторгнення від сфери праці.

Найбільш вразливими є звільнені за економічними причинами (раптова втрата роботи з незалежних від людини обставин) і непрацевлаштовані після закінчення навчання (переважно внаслідок відсутності досвіду). За період економічного зростання в Україні звільнення за економічними причинами перестало бути головною причиною безробіття – відповідна частка скоротилася з 40,2% у 2000 році до 28,1% у 2008 році. Однак економічна криза внесла свої корективи: за підсумками 2010 року 39% працівників стали безробітними саме з цієї причини. Частіше втрачають роботу з економічних причин жінки (у 2010 році – 39,2% проти 38,9% серед чоловіків) і сільські жителі (39,6% проти 38,8% по місту) [343, с. 57].

У сільській місцевості населення, яке з певних причин не може знайти оплачувану роботу, має можливість працювати в особистих селянських господарствах. Це хоча і не зовсім адекватна, однак альтернатива безробіттю, оскільки приносить дохід. У найгіршій ситуації знаходяться жителі малих міст, які мають найменше можливостей зайнятості: з одного боку, через обмежену ємність локального ринку праці, а з іншого – через відсутність, у більшості випадків, альтернативної зайнятості в особистому селянському господарстві. Тому ризик соціального відторгнення через хронічне безробіття хоча б одного з членів домогосподарства становить для мешканців малих міст 152,7%, що майже вдвічі перевищує ризик для мешканців великих міст та сіл [343, с. 59].

Окремо слід виділити групу домогосподарств, жоден із працездатних членів яких не має роботи, тобто всі живуть за рахунок інших джерел доходів (державної соціальної допомоги, допомоги родичів, накопичених раніше коштів). Таких домогосподарств в Україні – 420 тис., або 2,4% загальної кількості. Відсутність постійного джерела доходу у вигляді заробітної плати є одним із найбільших ризиків бідності та відповідно, соціального відторгнення (до 70% бідних домогосподарств є соціально відторгнутими). Найчастіше це сільські домогосподарства (44,1% загального числа домогосподарств, жоден із працездатних членів яких не має роботи), домогосподарства великих і малих міст представлені майже нарівно (27–29%) [343, с. 61-62].

В цьому сенсі дуже тривожною є тенденція безробіття серед молоді, що набирає поширення в сучасній Україні. Традиційно молодь належить до найуразливіших категорій населення на ринку праці. Головними обмеженнями конкурентоспроможності цієї категорії населення є відсутність або недостатність досвіду роботи чи відсутність навичок її пошуку. В Україні рівень безробіття молоді 15–19 років у 2,7 рази, а осіб віком 20–24 років – удвічі вищий за середній показник по населенню в цілому (відповідно, 21,8% і 16,5%). Молодь 15–24 років становить майже 26% загальної чисельності безробітних. Найбільше ризикують бути соціально відторгнутими через неможливість працевлаштування молоді люди, які не мали раніше роботи, тобто ті, хто шукає своє перше робоче місце. Питома вага випускників навчальних закладів серед безробітних упродовж 2000–2010 років була доволі стабільною (16–18%). Будучи новачками на ринку праці, такі особи ще не мають досвіду роботи, тому для них збільшується ризик затягування періоду безробіття і соціального відторгнення. Частка цієї групи в складі безробітних залишається досить стабільною і корелює з питомою вагою випускників навчальних закладів у складі робочої сили – близько 22%. Більшість цієї групи становлять чоловіки (близько 55–60%), а розподіл за типом поселення виявляє домінування міських мешканців – 70 відсотків [343, с. 59].

Ураховуючи важливість працевлаштування молодих людей на перше робоче місце для їх успішної соціалізації, національне законодавство передбачає деякі додаткові заходи щодо створення робочих місць для молоді, проте вони мають переважно формально-адміністративний характер.

Як зазначає Н. Отрощенко, більшість випускників не мають чіткої життєвої перспективи, більш ніж 30% перебувають у стані стресу, одна з причин якого – почуття соціальної незахищеності. Більша частина випускників вищих і середніх спеціальних навчальних закладів останніми роками стають спеціалістами професій, на які немає попиту на підприємствах та в організаціях, тому вони змушені працювати не за фахом [248].

На жаль, молодь найменш підготовлена до сучасних вимог політичної, соціально-економічної та кадрової ситуації. У результаті, на думку Н. Жемери, відбувається поширення таких негативних тенденцій, як бездуховність, максималізм, конформізм, агресивність, користолюбство, нещирість.

Серйозному перекручуванню піддалася система уявлень молоді про престижність освіти, праці. Знижуються уявлення нових поколінь про рівень професіоналізму та культури праці. Переоцінюються такі негативні явища, як спекуляція, рекет [115, с. 28]. Крім того, кардинальне реформування українського суспільства закономірно супроводжується змінами традиційних цінностей, ідеалів, взаємовідносин. Утрачено минулі зв'язки між професійною освітою й професійною працею. Зникла налагоджена система просвітницько-виховної роботи школи щодо трудового напрямку виховання. У здійсненні профорієнтаційної роботи спостерігається заміна постійної цілеспрямованої роботи епізодичним проведенням взаємно неузгоджених заходів, особливо на завершальному етапі навчання.

Якщо проаналізувати ціннісно-нормативні орієнтації, то серед життєвих цінностей сучасної молоді України перше місце посідає сім'я (щодо важливості родинних цінностей 47,5% респондентів відповіли «дуже важливі» і 39,5% – «скоріше важливі»). Важливе місце в ієрархії цінностей молодих людей займають стосунки з друзями (дуже важливі – 48% і скоріше важливі – 35%) і матеріальний добробут (дуже важливий – 43%, і скоріше важливий – 48,5%), а також різні аспекти трудової діяльності. За рівнем важливості серед цінностей трудової діяльності на перше місце вийшов чинник оплати праці (52,5% респондентів). Важливими також є ознака «цікава, змістовна робота» (31%), «перспективність» (23,5%), «можливість зробити кар'єру» (9%). Прагматичну орієнтованість сучасної молоді зумовлює те, що суспільна значимість праці відходить на другий план. Крім того, власні інтереси (47,5%) виявились важливішими за інтереси спільноти (17,5%) та держави (11%). Слід зазначити, що, незважаючи на високу пріоритетність дозвілля для переважної більшості опитаних, все ж половина з них (48,5%) визнала, що готова жертвувати дозвіллям заради роботи [288, с. 159-160].

Безробіття становить загрозу стабільному національному розвитку та національній безпеці, оскільки може виступати головною причиною соціально-економічної дестабілізації серед працівників великих промислових та ключових у життєзабезпеченні країни підприємств (особливо військово-промислового комплексу) або ж добре організованих професійних груп (вчителі, лікарі, шахтарі, енергетики тощо). Безробіття стає фактором дестабілізації і у тому випадку, коли суттєво зростає кількість осіб, які упродовж тривалого часу шукають роботу – люди знаходяться у відчаї, погано контролюють свою поведінку і здатні на будь-які неадекватні вчинки, у тому числі й антиурядові акції. Доступність до праці, умови праці, організація праці, оплата праці визначає ставлення до неї, моральну й політичну атмосферу в суспільстві. Із працею, її формами, характером і розподілом результатів пов'язана соціальна справедливість. Бідними стали навіть працюючі (працюючі бідні), люди з вищою освітою та висококваліфіковані. Хвороба надбагатства панує у всіх країнах світу. Збагачення одних за рахунок інших – найбільш негативний принцип соціальної ентропії, який породжує бунти, протести, революції [360, с. 63].

Дискримінація цінностей праці, її мотивації, незайнятість людей, безробіття, зниження вартості праці веде до деформації моралі в суспільстві, криміналізації, хабарництва, корупції, нетрудових доходів, неправових практик. Зростає соціальна ентропія, суспільство деградує. Науково-дослідні інститути ООН доводять, що оплата праці нижче трьох доларів за годину призводить до зменшення трудової мотивації, робить працю рабською, тобто з оплатою тільки за їжу. Низьке матеріальне становище сприяє аморалізму, злочинності, смертності, що веде також до ентропії суспільства в цілому [360, с. 64].

Найбільші ризики відторгнення від сфери праці та зайнятості як в Україні, так і в інших країнах існують для таких категорій населення як безробітні, особливо в разі тривалого періоду безробіття деяких категорій економічно неактивного населення, зокрема осіб, які припинили пошуки роботи, оскільки втратили надію її знайти (зневірені); а також зайнятих з нестандартними умовами трудових контрактів або особливим характером роботи, що зумовлюють їх уразливість.

Всупереч поширеним стереотипам щодо вразливості жінок, саме представники «сильної статі» в 2,7 рази частіше ризикують потрапити до категорії зневідених і дезорієнтованих. Цікаво, що і серед безробітних з тривалою (понад 1 рік) перервою в роботі спостерігаються приблизно такі пропорції: 58% з них – чоловіки, 73% – міське населення. До того ж найчастіше зневіденими себе називають молоді чоловіки (25–34 років), які зазвичай є найбільш конкурентоспроможними. Може існувати ряд причин, що сприяють цьому явищу, і одна з них – завищені очікування щодо розміру заробітної плати. Серед жінок зневідених найчастіше зустрічаються у віковій групі 40–49 років, що у черговий раз підтверджує особливу вразливість жінок передпенсійного віку стосовно ризиків соціального відторгнення [343, с. 59].

Важливим є тривалість повернення до трудового життя. Найбільша частка безробітних осіб обох статей шукає роботу від 1 до 3 місяців. Проте, у 2008-2010 рр. спостерігались масові явища по затягуванню періоду безробіття (до 8-12 місяців). Показник середньої тривалості безробіття населення у віці 15-70 років (за методологією МОП) знизився з 7 місяців у 2010 р. до 6 місяців у 2011 р. Наразі найбільш ефективним способом пошуку роботи жінки вважають звернення до державної служби зайнятості, чоловіки – особисті зв'язки. Проте великою залишається частка тих, хто втратив надію знайти роботу. До них належать ті, хто не може знайти роботу більше, ніж рік або припинив її шукати. Сукупна чисельність зневідених та дезорієнтованих становила у 2010 році 283,2 тис. осіб, або 2,3% загальної чисельності економічно неактивного населення. Однак значною є цифра тих, хто вже зневірився у власних можливостях знайти роботу. Вважаємо доцільним наголосити, що значний час відсутності роботи, зневіра знайти роботу призводять до того, що деякі люди по суті втрачають кваліфікацію і навіть бажання регулярно працювати. Як зазначають автори звіту «Україна на шляху до соціального залучення», ризик потрапити у цю категорію для сільських мешканців у 2,5 рази вищий, ніж для жителів міст [343, с. 66].

Спостерігається досить закономірна зміна джерел прибутків впродовж ситуації безробіття: спочатку основною є допомога родичів, потім – самопомога (присадибне господарство, випадкові заробітки), і все більшого значення набувають соціальні виплати, а надія на заощадження заміщається надією на можливість взяти гроші в борг [288, с. 172].

Однак матеріально незабезпечені особи не завжди відчують себе відторгнутими, оскільки в їх системі цінностей наявні позбавлення визначені як необхідність та нормальні умови існування. Відчуття відторгнення з'являється тоді, коли людина, відчуючи свою нереалізованість, піддає сумніву характерні для неї норми та цінності, переосмислює свої прагнення та переоцінює наявні потреби.

Ступінь залучення людини до економічного, культурного, політичного та соціального життя значною мірою пов'язана з рівнем її доходів. Часто реальні можливості матеріального забезпечення та наявні очікування людини вступають у протиріччя, що може спричинити формування різних моральних та психологічних відхилень у поведінці та діяльності, а у гіршому випадку – зумовити появу та розростання асоціальних груп населення. Врешті-решт це може призвести до появи та загострення соціальної напруги в суспільстві [343, с. 66].

Зміна джерел існування безробітних, що здається цілком об'єктивно зумовленою і не пов'язаною із психічним життям, з психологічної точки зору свідчить про зміну стратегій поведінки (поступове домінування пристосовницьких стратегій), а враховуючи інші зміни психологічних властивостей безробітних, можна констатувати і зміну системи сприйняття безробітним власної ситуації. Із часом (у середньому через півроку) виникає специфічна система сприйняття та виникають специфічні риси, характерні для людини у ситуації кризи, як-от: зменшення адекватності відображення, фокусування на негативі, небачення позитивних можливостей, втрата віри в майбутнє. Образ бажаного майбутнього перестає виконувати координуючу роль в активності особистості, а натомість виникає переживання невизначеності, відмова від активної життєвої позиції, при цьому об'єктивність сприйняття стосується тільки негативу, із тенденцією трансформації переживання негативу у погіршення ставлення до себе із зменшенням здатності до саморегуляції [288, с. 173].

У результаті резервування робочої сили формується певний рівень безробіття, зростання якого лише на 1% призводить, за оцінкою вчених, до зростання смертності населення на 2%, збільшення числа самогубств на 4,1%, убивств – на 5,7%. Деяка частина представників застійного безробіття поповнює кримінальні верстви населення, а також ряди так званих люмпенів і осіб без певного місця проживання. Нарешті, високе безробіття, як показує історичний досвід, може породжувати серйозні політичні катаклізми [257, с. 36]. Резюмуючи злякисні прояви нетрудового способу життя, ми повинні сказати, що найчастіше у будь-якій соціальній системі виникнення безробіття тягне за собою такі наслідки:

посилення соціальної напруги;

зростання кількості психічних захворювань;
 посилення соціальної диференціації;
 загострення криміногенної ситуації;
 падіння трудової активності;
 скорочення податкових надходжень;
 зменшення валового внутрішнього продукту;
 падіння життєвого рівня населення;
 зростання витрат на допомоги безробітним.

Відторнення від економічного життя є одним з найбільш критичних, оскільки воно пов'язане з іншими видами відторгнення. Економічне відторгнення має місце, коли людина не може стати рівноправним учасником ринку праці та здійснювати господарську діяльність для отримання доходу. Відторгнення через житлові умови є прямим наслідком економічної відторгнення. Серед груп населення найбільший ризик безробіття мають: молоді люди, особливо випускники навчальних закладів, які шукають перше робоче місце; жінки активного дітородного (20–29 років) або передпенсійного (після 40 років) віку; особи, які втратили роботу з економічних причин (структурне безробіття); особи, які мали тривалу перерву в роботі. Ризик соціального відторгнення істотно зростає для сільських жителів та мешканців малих монофункціональних міст; осіб без вищої освіти; представників практично всіх маргінальних груп (працівників-мігрантів, колишніх ув'язнених, безпритульних тощо). Зневірені та дезорієнтовані є найбільш вразливими до економічного відторгнення. Ризик соціального відторгнення, пов'язаний із гендерною нерівністю у сфері зайнятості, проявляється переважно у професійній сегрегації жінок у низькооплачуваних видах економічної діяльності.

Крім того, найбільш ризикованими до соціального відторгнення є так звані нестандартні форми зайнятості – зайнятість неповний робочий час та за тимчасовими трудовими угодами, самостійна зайнятість. 26,4% населення країни, які живуть за межею бідності, можна вважати відторгнутим через низькі доходи. Основні групи ризику щодо відторгнення через низькі доходи складають: домогосподарства з дітьми, особливо багатодітні та з дітьми віком до 3-х років (незалежно від їх кількості та наявності дітей старшого віку); домогосподарства, які складаються лише з осіб пенсійного віку (особливо 75 років і старше); домогосподарства з безробітними; домогосподарства, в яких немає осіб з вищою освітою [343, с. 75].

Бідність домогосподарств, в яких є хоча б одна безробітна особа, не тільки провокує виключення від економічної сфери життя, а й перешкоджає задоволенню потреб у харчуванні, підвищенні кваліфікації чи зміні професії, культурного розвитку, відпочинку, користуванні туристичними послугами, отриманні необхідної профілактичної або медичної допомоги тощо. Мешканці сіл через низькі доходи (основним джерелом яких є дохід від особистого підсобного господарства та від самозаготівель) є відторгнутими від багатьох сфер суспільного життя. Більше половини домогосподарств країни відчувають себе позбавленими нормальних житлових умов, більше

третини з них є бідними. Головними проявами відторгнення є брак грошей на купівлю окремого житла, проведення ремонту, відсутність у будинку елементарних зручностей, нестача коштів для оплати комунальних послуг і підтримування нормальної температури у житлі в опалювальний сезон [343, с. 76].

Отже, основними ознаками сучасної кризи трудової сфери є: високий рівень безробіття, низький рівень оплати праці, обмеження основних прав працівників – права на працю, своєчасну виплату заробітної плати, на компенсацію за несприятливі умови, на гідний відпочинок. Особливо слід звернути увагу на дефіцит висококваліфікованих кадрів і технологічних спеціалістів [172, с. 291]. Головна причина – декваліфікація в період хронічної незатребуваності, депопуляризація технологічних спеціальностей, недостатні можливості якісної професійної підготовки, особливо молодих кадрів робітничих спеціальностей (скоротилась кількість закладів професійної освіти, кількість підготовлених спеціалістів). Так, за останні роки частка фахівців у загальній чисельності працюючих знизилась з 15% до 11,1%, проте істотно зросла частка представників, так званих, найпростіших професій з 16,9% до 24,7%. Це в той час, коли в розвинутих країнах знання і їх технологічне застосування забезпечують до 90 % економічного зростання [76, с. 129]. Експерти Міжнародної організації праці вважають, що найближчими роками в середньому в світі рівень безробіття досягне 10% і повністю ліквідувати його не зможе жодна країна. Стан ринку праці й тенденція до зростання числа безробітних свідчать про потребу вжиття термінових і радикальних заходів, необхідних для вирішення проблеми зайнятості та створення робочих місць. Наявна система допомоги безробітним не відповідає ситуації, яка склалася, а потребує докорінного реформування [120, с. 7].

Зважаючи на тривожні статистичні показники та показники моральної свідомості, зауважимо, що гармонізація інтересів держави, роботодавця і працівника повинна здійснюватися на підставі оновлених державних соціально-трудовак стандартів, розробка яких має здійснюватися з урахуванням розробленої у 1999 році Міжнародною організацією праці концепції гідної праці, основні положення якої було сформульовано у створеній за сприяння МОП і реалізованій впродовж 2006–2007 рр. першій Програмі гідної праці, а також Програмі гідної праці на 2008–2011 рр. [219], основною метою якої є сприяння гідній праці як чиннику продуктивності та ключовому елементу розвитку соціальної та трудової сфер в Україні.

В Конституції України життя та здоров'я людини визнано найвищою соціальною цінністю, що об'єктивно зумовлює визнання пріоритетності життя і здоров'я працівника порівняно з результатами виробничої діяльності [161]. Закріплюючи у ст. 2 Кодексу законів про працю України право на безпечні і нешкідливі умови праці, держава зобов'язується забезпечити захист здоров'я і життя громадян у процесі трудової діяльності [159]. Державна політика у галузі трудових відносин має бути спрямована на забезпечення належних умов праці, запобігання нещасним випадкам і професійним

захворюванням.

Як стверджують автори доповіді «Жінки та чоловіки на ринку праці України. / Порівняльне дослідження України та ЄС», на відміну від ЄС Україні бракує чіткої стратегії розвитку сучасного ринку праці, який стане конкурентним і захищатиме робочу силу. Особливо нам бракує стратегії, яка б забезпечила кращі можливості поєднання роботи і сімейного життя [116, с. 5]. «Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 р.» [164] також зосереджується на тому, що подолання кризових явищ у сфері праці, забезпечення її ефективності, реалізація концепту «гідна праця» є одним з базових пріоритетів в українському державотворенні.

Створення умов для гідної результативної праці є провідним важелем забезпечення практичної реалізації людського потенціалу нації. Реалізація права людини на працю відіграє визначальну роль у процесі її соціалізації, створює мотивацію для самовдосконалення та розвитку творчого потенціалу нації. Оптимізація структури зайнятості, трансформація системи оплати праці та удосконалення регулювання ринку праці не лише дозволять досягти суттєвого підвищення рівня життя широких верств населення, але й сприятимуть наближенню соціальної структури до європейських зразків: подоланню масштабної бідності, створенню чисельного середнього класу, зменшенню рівня соціального розшарування. В цьому контексті основними завданнями державної політики на ринку праці є:

- забезпечення формування єдиної національної ціни праці, здатної забезпечити нормальне відтворення сучасного висококваліфікованого працівника, приведення диференціації оплати праці у відповідність з її кількістю і якістю;
- впровадження гнучких форм зайнятості з метою вирішення проблем безробіття та пошуку шляхів оптимізації використання робочої сили;
- впровадження новітніх соціально-правових механізмів регулювання поведінки особи в сфері трудових відносин, через розвиток колективно- та індивідуально-договірного врегулювання питань у сфері праці та соціального захисту;
- підвищення мобільності робочої сили шляхом поширення інформації про стан на регіональних ринках праці, стимулювання попиту на робочу силу, розробка економічних механізмів заохочення роботодавців до створення нових робочих місць, насамперед – у регіонах з надлишковими трудовими ресурсами, розвиток вахтових методів тимчасового працевлаштування, демократизація ринку житла тощо;
- мінімізація негативних наслідків зовнішньої трудової міграції, здійснення заходів щодо заохочення повернення трудових мігрантів на Батьківщину та забезпечення їхньої адаптації, в тому числі шляхом стимулювання підприємництва і самозайнятості;
- реалізація принципів соціального партнерства на ринку праці, забезпечення прозорості трудових відносин, відкритості ринку праці для справедливої конкуренції, поступове витіснення його тіньових сегментів;

- розвиток інструментарію заохочення населення України до самозайнятості та здійснення підприємницької діяльності [164, с. 16-17].

Забезпечення громадянам належного рівня доходів є концентрованим виразом спроможності суспільства захищати право людини на гідне життя, а вирішення завдань підвищення життєвого рівня населення, подолання бідності, зменшення майнового та соціального розшарування створює підґрунтя для ефективного збереження і відтворення трудового потенціалу, розвитку охорони здоров'я, освіти, культури, інших галузей соціальної інфраструктури [164, с. 17].

Першим кроком у подоланні негативних проявів нетрудового способу життя та відчуження трудової людини від праці має стати підвищення ціни робочої сили, далі – зміна методів управління людьми і виробництвом у напрямі від «технократичних» поглядів на працівника до гуманізації праці, посилення тенденцій «людських відносин» через участь персоналу в управлінні, власності, прибутках (нагадаємо, останнє визнається в теорії і практиці зарубіжного менеджменту основними напрямками ліквідації відчуження працівника від інтересів фірми). Дослідження багатьох українських вчених-економістів та статистичний аналіз на прикладі регіонів України показують, що чим вищий рівень заробітної плати у регіоні, тим вищий інтегральний показник зайнятості населення. Таким чином, необхідною умовою підвищення рівня зайнятості населення України є підвищення рівня заробітної плати.

Дійсно, в умовах сучасного надто низького рівня життя в Україні значна частина працівників орієнтується, безперечно, на матеріальні стимули, що не можна не враховувати, але при цьому не слід забувати, що матеріальні стимули є лише складовою загальної зацікавленості в ефективній праці. На думку Д. Богині, ставлення до трудової діяльності, позитивна орієнтація ментальності на конкурентоспроможність породжується не лише матеріальними потребами, а цілою ієрархією різноманітних потреб та традицій, що обумовлюють особливості української ментальності з усіма їх відтінками у різних регіонах України [27, с. 133].

Крім того, в конкретизації цих стратегічних завдань українського державотворення щодо подолання безробіття важливим є не стільки забезпечення прямої фінансової допомоги безробітним, а й спрямування зусиль на впровадження ефективних інструментів повернення людини до трудового життя та економічної активності. Щедра допомога по безробіттю може підривати мотивацію населення до зайнятості та зумовити додатковий тиск на бюджет країни, проте введення все більш жорстких вимог створює додаткові ризики соціального відторгнення для фактично безробітних громадян. Співвідношення між чисельністю зареєстрованих і фактично безробітних осіб у роки економічного підйому становило близько 50%, але знизилось у 2010 році, коли близько однієї третини безробітних мали відповідний офіційний статус і могли скористатися державною підтримкою [343, с. 60]. Отже, на нашу думку, важливим є також диверсифікація організаційної, психологічної, тренінгової або освітньої допомоги

громадянам в поверненні до праці. Зафіксовано, що безробітні громадяни користуються різними послугами для пошуку роботи. У 2010 році найбільш поширеною в Україні була практика звернень до державної служби зайнятості (31,3% безробітних) і пошук роботи через неформальні соціальні мережі – родичів та друзів (38,3%). Меншою мірою використовувались звернення через пресу, оголошення (18,2%) і прямі контакти з роботодавцями (10,2%). І зовсім мало поширені послуги приватних агенцій зайнятості (1,2%). Жінки та сільські жителі у пошуках роботи частіше звертаються до державної служби зайнятості (41,0 та 37,5% безробітних відповідно). Чоловіки вважають за краще використовувати особисті зв'язки (44,4% з них шукали роботу саме таким чином). Міські й сільські жителі майже рівною мірою мобілізують особисті зв'язки (38,0 та 39,0%), що значною мірою пов'язано зі слабким розвитком комунікацій, обмеженим доступом до інформації, низькою якістю соціальних мереж [343, с. 98].

Однією з дієвих форм матеріальної підтримки безробітних, надання можливості постійного закріплення на робочому місці є організація оплачуваних громадських робіт. Такі суспільно корисні роботи сприяють тимчасовій зайнятості населення, пом'якшенню соціальної напруженості на ринку праці, а головне – сприяють мотивації людини до праці, зміні її уявлень про підходящу роботу і є засобом переходу до постійної зайнятості [288, с. 9].

На сьогоднішній день безробіття є не лише економічною, а й соціально-психологічною проблемою, що потребує детального розгляду через призму розширення спектра власне психологічних послуг для незайнятого населення. У системі служби зайнятості цей напрям роботи має впроваджуватися, насамперед, у рамках психологічної підтримки безробітних у центрах зайнятості [288, с. 160].

Серед визнаних методів роботи з безробітними (семінари, тренінги, клуби з техніки пошуку роботи, що спрямовані на підвищення активності безробітних у власному працевлаштуванні та сприяння зростанню їхньої конкурентоспроможності на ринку праці за рахунок відпрацювання навичок самопрезентації) власне психодіагностика не є пріоритетною. Так, за даними соціологічного дослідження, проведеного в 2009–2010 рр. співробітниками науково-дослідної лабораторії з профорієнтації незайнятого населення Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України, 43,2% фахівців, спеціалістів з профорієнтації служби зайнятості відмітили психологічну допомогу серед послуг, яких найчастіше потребують довготривалі безробітні. Однак серед найбільш ефективних методів психологічного впливу для збільшення активності довготривалих безробітних тільки 14,3% назвали психологічну діагностику, для порівняння – психологічну консультацію назвали 39,4%, психологічний тренінг із підвищення мотивації до праці – 57,3%, психологічний тренінг із підвищення самооцінки – 31,98%, надання психологічної інформації під час семінарів – 38,4% фахівців). Відповідно, при відповіді на запитання, за якими напрямами професійної орієнтації і надання психологічної допомоги є

потреба в першочерговому підвищенні кваліфікації працівників служби зайнятості, професійну інформацію відзначили 15,3% спеціалістів з профорієнтації служби зайнятості, професійне консультування – 30,6%, психологічну освіту – 31,5%, надання психологічної інформації під час семінарів – 23,15%, психологічну консультацію – 29,8%, психологічний тренінг – 45,1%, і тільки 15,27% назвали психологічну діагностику [256, с. 173]. У 2011р. кількість працівників, яких було навчено новим професіям, становила 230 тис., або 2,1% середньооблікової кількості штатних працівників, три чверті з яких становили чоловіки.

Яу зазначається у Доповіді Програми Розвитку ООН 2011 р. «Україна на шляху до соціального залучення», найбільш значущим фактором соціального залучення в сучасній Україні є вища освіта. Так, наявність вищої освіти хоча б у одного дорослого знижує ризик гострого відторгнення в 2,7 рази (порівняно з середнім – більш, ніж удвічі), а наявність вищої освіти у всіх дорослих – в 3,7 рази порівняно з домогосподарствами, де ніхто не має вищої освіти (порівняно з середнім – втричі). І дійсно, лише 11,8% домогосподарств, які потерпають від гострого соціального відторгнення, мають у своєму складі осіб з вищою освітою. Натомість 88,2% таких домогосподарств освічених людей не мають. Безробіття, навпаки, спричиняє гостре багатоаспектне відторгнення – наявність хоча б одного безробітного – на 52,2%, а безробіття всіх дорослих – в 2,2 рази збільшує ризик порівняно із домогосподарствами без безробітних і на 39,4 і 97,4% відповідно порівняно з середнім. З огляду на те, що 17,6% домогосподарств, які потерпають від 5-ти та більше ознак відторгнення, мають у своєму складі хоча б одного безробітного, політика соціального залучення має концентруватися на освіті, перекваліфікації та працевлаштуванні [343, с. 100].

Отже, саме освіта може розглядатися як засіб долучення людини до трудового життя або повернення до нього. Зважаючи на викладені вище статистичні дані щодо молоді, а також стану ціннісних орієнтацій у молодіжному середовищі, мусимо визнати, що для сучасної освітньої системи проблема трудового виховання та трудової орієнтації є болючою.

До речі, саме вітчизняні класики педагогіки наголошували на необхідності підвищення як трудового так і творчого потенціалу особистості засобами освіти. К. Ушинський наголошував: «Політико-економічне значення праці цілком з'ясоване наукою, і праці давно відведено почесне місце між природою й капіталом... Без праці природні багатства і чисельність капіталів згубно впливають не тільки на моральний та розумовий розвиток людей, а навіть і на їхній матеріальний добробут» [346, с. 104]. Виділяючи працю з широкого поняття діяльності, К. Ушинський підкреслював її особливості, що мають вирішальне значення для виховання. Не можна не звернути увагу ще на одне важливе зауваження К. Ушинського щодо місця і ролі праці в соціальному розвитку не лише окремої особистості а й суспільства в цілому. Особливо цінними для сучасної педагогіки є оригінальні ідеї К. Ушинського стосовно провідної ролі праці у формуванні моральних якостей людини. Працю він розглядає як основу такого виховання

, підкреслюючи, що паразитизм чи то в громадському, чи в особистому житті неминуче пов'язаний з аморальністю. Той, хто стає на шлях паразитичного життя, закономірно втрачає разом з тим і моральні якості людини. Цілі класи, стани, що ведуть паразитичне життя, одночасно характеризуються станом морального розладу» [346, с. 106].

Розглядаючи теоретичні і практичні надбання А. Макаренка, його успіхи у вихованні складних дітей та молоді, можемо зазначити, що головним важелем у розв'язанні цього складного завдання було включення усіх вихованців у посильну продуктивно творчу працю. «Трудова підготовка, виховання трудової якості людини, – писав А. Макаренко, – це підготовка і виховання не тільки майбутнього хорошого чи поганого громадянина, але й виховання його майбутнього життєвого рівня, його добробуту» [199, с. 387].

Питання трудового виховання було в центрі уваги В. Сухомлинського. Уже на новому етапі соціально-економічного розвитку суспільства в умовах науково-технічної революції талановитий вчений-педагог не мислив становлення повноцінної особистості поза працю. «Одна з «таємниць» виховання всебічно розвиненої особистості – наголошував В.

Сухомлинський – полягає в тому, що пізнання дитиною навколишнього світу з перших кроків її шкільного життя було разом з тим пізнанням праці як дуже розумної, дуже складної справи, щоб на основі цього пізнання утверджувалось почуття людської гідності маленького трудівника. Смісл цієї «таємниці» полягає в тому, щоб трудове життя людини, яке почалося з дитинства, стало найважливішим елементом її духовного життя» [328, с. 81].

Навчання через творчість також стоїть у центрі теорії самоактуалізації А. Маслоу, значення якої для філософського розуміння праці ми розглядали вище. «Навчання через творчість, – пише А. Маслоу, – може бути надзвичайно корисним не стільки для підготовки людей до творчих професій або до створення творів мистецтва, скільки для створення хорошої людини» [213, с. 69]. Дане положення надзвичайно актуальне для нашої освіти, оскільки труднощі, які вона долає сьогодні, зумовлені як переходом від традиційного навчання до гуманістично орієнтованого, так і пошуком способів і засобів їх оптимального поєднання при провідній ролі гуманістичної освіти, одним із завдань якої, як підкреслює А. Маслоу, є виховання кращої людини або, кажучи психологічною мовою, розвиток здатності студентів до самоактуалізації [213, с. 192].

Можемо сказати, що і у вищій і у середній школі сьогодення проблемі трудового та професійного самовизначення має бути приділено значно більшу увагу. Для теорії розвитку творчого потенціалу майбутнього фахівця одним із значущих є методологічний принцип діяльності. Освітня діяльність – це форма прояву активності і самостійності особи, соціальної мобільності, породжуваних потребами і направлених на пізнання і перетворення життєдіяльності. В освітній діяльності людина освоює наочний світ, осягає діалектику його розвитку, успадковує досвід минулого; «добудовує» цей наочний світ, переробляє природу, збагачує суспільне життя; знаходить себе; виступає як суб'єкт, активний і самостійний носій

соціальної суті, творець, «діяч».

Професійно-трудове виховання полягає в тому, щоб його суб'єкт – учень, студент усвідомив свою пізнавальну діяльність як специфічний вид праці, а творче, відповідальне ставлення до оволодіння професією розглядав як найважливішу соціально-моральну задачу, чітку продуману систему організації навчального процесу. Уся розмаїтість діючих форм суспільно корисної праці в роки навчання повинна бути зорієнтована на виховання у майбутніх фахівців поваги до праці, вироблення уміння творчо застосовувати в праці отримані у вузі теоретичні і професійні знання. Професійна підготовка поза світоглядною, моральною основою може обернутися для майбутнього фахівця пересічним технократизмом та безпринципністю.

Професійне самовизначення особистості – довготривалий і складний процес співвідношення потенціалу особистості з реальними вимогами суспільства, базований на принципах поетапності та наступності. Етапи зазначеного процесу у сучасних освітніх системах (зокрема, згідно аналізу С. Гришпуна британської системи трудового та професійного виховання) передбачають: 1) усвідомлення особистістю суті професійної діяльності та ознайомлення зі світом професій, 2) пошук особистістю перспектив її подальшого існування через навчальну, трудову, спортивну діяльність, 3) чітке усвідомлення мети професійної діяльності та значущості власного місця у соціумі, 4) практичну реалізацію особистістю сформованих життєвих установок, конкретних цінностей, формування нею активної життєвої позиції, що передбачає поглиблене вивчення старшокласниками окремих навчальних дисциплін, пов'язаних із майбутньою професійною діяльністю [74, с. 103].

На думку А. Нікуліна, процес професійного самовизначення включає в себе розвиток самосвідомості, формування системи ціннісних орієнтацій, моделювання учнями власного майбутнього, побудову еталонів ідеального образу професіонала [240, с. 12]. Відомий дослідник Є. Пряжников професійним самовизначенням вважає «багатомірний і багатоступінчастий процес, який можна розглядати під різними кутами. По-перше, як серію завдань, які суспільство ставить перед особистістю і які ця особистість повинна послідовно вирішити протягом певного періоду часу. По-друге, як процес поетапного прийняття рішень, за допомогою яких індивід формує баланс між своїми вподобаннями, схильностями з одного боку, та потребами системи суспільного поділу праці – з іншого. По-третє, як процес формування індивідуального стилю життя, частиною якого є професійна діяльність [278, с. 94].

Джерела розвитку творчої активності особистості, що характеризується конструктивно-творчим типом діяльності, лежать у вузівському педагогічному процесі, у якому інтегруються всі принципи, методи і форми навчання, виховання й організації наукових досліджень. Сама організація педагогічного процесу може виховувати в студентів творчий підхід до оволодіння знаннями і поверхнєве ставлення до досліджуваних наук, здатність до активної різнобічної діяльності й індиферентну пасивність. Тип

організації педагогічного процесу має принципове значення у вихованні і розвитку творчої активності. Тому комплексний підхід до її розвитку нерозривно пов'язаний із забезпеченням єдності методологічних і організаційно-методичних основ педагогічного процесу [282, с. 21-22].

Керуючись вищевикладеним та підводячи підсумок, слід зазначити, що для формування творчої діяльності студентів та впливу на неї, для досягнення більш успішних результатів необхідне застосування педагогічними працівниками відповідних засобів стимулювання.

Ми повинні розуміти, що активізація творчого потенціалу людини, розвиток висококваліфікованої робочої сили є найефективнішим способом досягнення економічного зростання. Людський капітал становить собою найцінніший ресурс, набагато важливіший, ніж природні ресурси або накопичення багатства. О. Грішнова, аналізуючи сучасні реалії розвитку сфери праці в Україні зазначає, що саме «людський капітал, а не промислові підприємства, їх обладнання й виробничі запаси є наріжним каменем конкурентоспроможності, економічного зростання, розвитку й ефективності виробництва» [76, с. 7].

Найважливішим результатом праці є не вироблюваний товар, а сама людина в її суспільних відносинах. Чи може ідеалом виступати гармонійно розвинений індивід, що як працівник постійно змінює різні види діяльності, освоює їх і стає різносторонньою людиною, і в такий спосіб краще усвідомлює своє місце в світі? ХХІ століття заперечує ідею «покликання», яка закріплює за людиною на все життя певну робочу функцію. І поява феномена «безперервної професійної освіти» підтверджує це. В праці людина перетворюється з «окремо взятого індивіда» в справжню особистість, причетну суспільним ідеалам.

Висновки до третього розділу

По-перше, історично і соціально доведена роль праці в становленні та розвитку людини та суспільства. Праця є тим унікальним і єдиним способом, яким Людина, перетворюючи Природу, утверджує Культуру, а вслід за нею і на її основі формує себе як Особистість.

По-друге, продуктивна праця у сфері матеріального і нематеріального виробництва – основа економічного зростання, добробуту населення, розвитку конкретної людини та прогресу суспільства в цілому. Саме це визначає нагальну необхідність створення технічних, організаційних, соціальних, економічних умов для такої праці та забезпечення нормальних збалансованих соціально-трудова відносини між учасниками виробничого процесу (державою, роботодавцями; працівниками; їх об'єднаннями та організаціями).

По-третє, основними ознаками сучасної кризи трудової сфери є: високий рівень безробіття, низький рівень оплати праці, обмеження основних прав працівників – права на працю, своєчасну виплату заробітної плати, на

компенсацію за несприятливі умови, на гідний відпочинок.

По-четверте, історично людина праці не завжди мала можливість користуватись результатами своєї праці. Здебільшого їх привласнювали інші. Звідси – глибоке відчуження людини від праці, її результатів, людини від суспільства і від самої себе. Звідси ж бере витоки процес «втечі людини від праці», намагання самоутвердитися поза межами праці, не трудовим способом.

Подолання відчуження й повернення людини до трудового способу життя є одним з головних завдань повернення людини і суспільства до загальноцивілізаційних засад суспільного розвитку. Актуальним це завдання є й для України. Утвердження трудового способу життя ми розглядаємо як один з головних пріоритетів українського державотворення.

РОЗДІЛ 4

КЛЮЧОВІ ЗАВДАННЯ ГУМАНІТАРНОЇ СТРЕТЕГІЇ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ

4.1. Пріоритет інтелекту, освіти і культури в структурі українського державотворення

Інтелект, розум завжди розглядалися як могутній засіб пізнання та перетворення природи, створення світу культури. «Ідеї правлять світом», вважали французькі просвітники та їх послідовники. «Все розумне є дійсним; все дійсне – є розумним», писав свого часу Г. Гегель. І хоча марксизм намагався внести у ці формули відомі поправки («буття визначає свідомість, а не навпаки»; «все, що існує, потребує руйнації»), розуміння продуктивної ролі ідей, ширше – розуму, інформації, інтелекту – все більш потужно оволодівало все більш широкими пластами мислячої і правлячої еліти суспільства. З особливим пієтетом ця роль поширюється в наші дні.

Епоха глобалізації та інформаційної революції визначає інтелект як головний ресурс розвитку сучасної цивілізації. Історично ця роль належала послідовно таким чинникам, як природа (географічні умови існування), знаряддя праці, техніка та технології тощо. Глобальне накопичення знань та інформації внесло в історію свої суттєві зміни. Майже загально визнаною є теза: «той, хто володіє інформацією, володіє світом». А це означає, що інтелект, розум, пізнання, інформація є провідними чинниками розвитку цивілізації. Зупинимось на розгляді цієї проблематики стосовно України більш детально.

Передусім варто з'ясувати сутність поняття «інтелект» та його роль в історії розвитку цивілізації. Інтелект (від лат. *intellectus* – розуміння, пізнання) є багатозначним поняттям. У широкому значенні – це сукупність усіх пізнавальних функцій індивіда: від відчуттів та сприйняття до мислення й уяви; а у вузькому значенні – мислення, здатність мислення, раціонального пізнання.

Поняття «інтелект» як об'єкт наукового дослідження було впроваджене у психологію англійським антропологом Ф. Гальтоном наприкінці XIX ст. Вчений уявляв інтелект як спадково зумовлену здатність. Послідовники Ф. Гальтона визначали інтелект у декількох аспектах:

- як здатність до навчання;
- як здатність оперувати абстрактними символами та відношеннями;
- як здатність адаптуватися до навколишнього світу.

На початку XX ст. вчені розглядали інтелект як досягнутий до певного віку рівень психічного розвитку, що виявляється у сформованості пізнавальних функцій, а також у ступені засвоєння розумових умінь і навичок. Французький психолог А. Біне запропонував визначати ступінь розумової обдарованості за допомогою спеціальних тестів, прагматично

трактуючи інтелект як здатність виконувати певні завдання, ефективно включатися в соціокультурне життя, успішно пристосовуватися до нього. А. Біне розглядає інтелект як найзагальнішу здатність до пізнання. Дослідник вважає, що основою людського інтелекту є поняттєві (концептуальні) психічні структури, тип побудови яких відповідає специфічному типу організації знань, представлених у творчому освітньо-виховному середовищі. Він зазначає: «Інтелект у вузькому значенні слова включає дві речі: по-перше, сприйняття зовнішнього світу, а потім розміщення цих сприймань у пам'яті, обробку їх та роздуми над ними» [229, с. 49]. Ж. Піаже вважає, що інтелект є вищим універсальним способом урівноваження суб'єкта із середовищем, здатністю індивіда доцільно поводитися, раціонально мислити, синтезувати й узагальнювати [272].

На початку 70-х рр. ХХ ст. з'явилися уявлення про інтелект як про комп'ютерну програму. Прибічниками такого підходу були Г. Гарднер, А. Дженсен, Г. Саймон, Е. Хант, Р. Стернберг. Останній вперше зробив спробу визначити інтелект на рівні опису поведінки, виділивши три її форми:

- вербальний інтелект (запас слів, ерудиція, вміння розуміти прочитане);
- властивість вирішувати проблеми (будувати плани, застосовувати знання тощо);
- практичний інтелект (вміння досягати поставлених цілей).

Р. Стернберг розглядає інтелект як вид розумової саморегуляції (самоуправління), що складається з трьох основних елементів:

- адаптації до навколишнього простору (пристосування людини до середовища);
- селекції нових впливів навколишнього світу (вибір середовища, сумісного з певним індивідом);
- формування навколишнього середовища (пристосування середовища до людини) [272].

Отже, запропонована Р. Стернбергом модель інтелекту охоплює три взаємопов'язані складові, кожна з яких може бути описана власною «субтеорією». Субтеорія компонентів пояснює процеси управління інтелектуальною діяльністю, перетворення інформації і формування реакцій, засвоєння і використання знань. Субтеорія досвіду показує можливості інтелекту у вирішенні нових та стереотипних завдань. Субтеорія контексту трактує співвідношення інтелекту і соціокультурних чинників. Однак, як зазначає Ю. Черножук, у концепції Р. Стернберга відсутні чіткі критерії відбору параметрів інтелекту; у цій моделі також недостатньо враховані індивідуальні відмінності в інтелектуальних здібностях досліджуваних [378].

М. Холодна здійснює спробу впорядкувати інформацію, накопичену у сфері експериментально-психологічних теорій і досліджень інтелекту. Дослідниця визначає основні підходи, кожному з яких притаманна певна концептуальна лінія в трактуванні природи інтелекту:

- соціокультурний – інтелект розглядається як результат процесу соціалізації й впливу культури;
- генетичний – інтелект визначається як наслідок адаптації, що ускладнюється, до вимог навколишнього середовища в природних умовах взаємодії людини з навколишнім світом;
- процесуально-діяльнісний – інтелект розглядається як особлива форма людської діяльності;
- освітній – інтелект постає продуктом цілеспрямованого навчання;
- інформаційний – інтелект визначається як сукупність елементарних процесів переробки інформації;
- феноменологічний – інтелект є особливою формою змісту свідомості;
- структурно-рівневий – інтелект тлумачиться як система різнорівневих пізнавальних процесів.
- регуляційний – інтелект визначається як форма саморегуляції психічної активності [371, с. 58].

На думку М. Холодної, питання про природу інтелекту вимагає принципового переформулювання. Відповідати треба не на питання: «Що таке інтелект?» (з подальшим перерахуванням його властивостей), а на питання: «Що являє собою інтелект як носій певних властивостей?». Як базові властивості інтелекту авторка визначає:

- рівневі властивості, що характеризують досягнутий рівень розвитку окремих пізнавальних функцій (як вербальних, так і невербальних), перебувають в основі процесів презентації дійсності (сенсорне розрізнення, оперативна й довгострокова пам'ять, обсяг, розподіл уваги, поінформованість у певній змістовній сфері);
- комбінаторні властивості, що характеризують здатність до виявлення й формування різного роду зв'язків і відносин, здатність комбінувати в різних сполученнях компоненти досвіду;
- процесуальні властивості, що характеризують операційний склад, прийоми й стратегії інтелектуальної діяльності аж до рівня елементарних інформаційних процесів;
- регуляторні властивості, що характеризують забезпечувані інтелектом ефекти координації, керування й контролю психічної активності. Властивості цього типу виявляють себе в організації поведінки, в регуляції ефективних станів, а також в ефектах саморегуляції інтелектуальної активності [295].

Слушними виглядають міркування В. Большакова і Ю. Дуброва щодо причин відсутності єдиного визначення поняття інтелекту. На думку дослідників, така ситуація, можливо, зумовлена тим, що подібне визначення повинне відбивати всі стани індивіда, які співвідносяться з інтелектуальним розвитком, а це практично складно реалізувати через їхню велику кількість. Зокрема, у психологічній діагностиці налічують понад 500 тестів інтелекту. Кожен із них спрямований на оцінювання якоїсь однієї або декількох його

характеристик. Уявлення про інтелект як про величезну кількість конструктивно та функціонально різних елементів перешкоджає осмисленню його цілісності. Для більшості наявних визначень інтелекту спільною є характеристика його передусім як здатності індивіда до розв'язання завдань, які потребують реалізації акту логічного висновку. При цьому, зазначають дослідники, часто забувають, що обов'язковими для інтелекту є також духовна та емоційна складові [29, с. 22].

Саме з урахуванням цих складових, на нашу думку, слід оцінювати роль інтелекту в історії розвитку цивілізації. Вона є вагомою протягом усього цивілізаційного поступу, однак її зміст на кожному етапі історичного розвитку людства зазнає певних змін. Ми вважаємо за доцільне конкретизувати визначення впливу інтелекту на розвиток цивілізації за допомогою поняття «соціальний інтелект».

Поняття соціального інтелекту було введено до наукового обігу Е. Торндайком у 1920 р. Дослідник розкриває його як специфічну пізнавальну здатність, що дозволяє людині розуміти інших людей; основною її функцією є прогнозування людської поведінки [216, с. 137]. У першій половині ХХ ст. соціальний інтелект найчастіше визначали як адаптованість індивіда до людського буття, що забезпечує «гладкість» у відносинах з людьми, як соціальне пристосування, а не глибину розуміння (Д. Векслер, Р. Олпорт). Дж. Гілфорд розглядав соціальний інтелект як інтегральну інтелектуальну характеристику, що визначає успішність соціального спілкування й адаптації, об'єднує й регулює пізнавальні процеси, пов'язані з відображенням соціальних об'єктів. У другій половині ХХ ст. соціальний інтелект інтерпретували як частину загального інтелекту, що виявляє себе в спілкуванні між людьми (Г. Айзенк, Р. Стернберг). Сучасні автори поглиблюють концепцію соціального інтелекту, виділяючи три групи критеріїв, що описують його зміст:

- когнітивні (соціальні знання, соціальна пам'ять, соціальна інтуїція, соціальне прогнозування);
- емоційні (емоційна виразність, емпатія, встановлення емоційних зв'язків з іншими);
- поведінкові (соціальне сприйняття, соціальна взаємодія, соціальна адаптація, здатність до саморегуляції, здатність ефективно працювати в умовах стресу) [347].

Зазначені характеристики соціального інтелекту зазнають суттєвих змін на кожному етапі історичного розвитку цивілізації. Так, у традиційному суспільстві, на нашу думку, емоційні та поведінкові критерії переважають над когнітивними, впливаючи на зміст останніх. Зміст знання передусім визначається потребами спільноти (роду, племені, громади), до якої належить людина. За таких умов соціальний інтелект передусім виконує адаптаційну функцію, забезпечуючи соціалізацію людини відповідно до певних стандартів (традицій, звичаїв). Провідну роль у розвитку традиційної цивілізації на початковому (первісному) етапі її існування відігравали географічні умови існування. Зміна природних умов буття людини за

допомогою знарядь праці потребувала розвитку інтелекту, однак він ще не перетворився на головний ресурс цивілізації.

Становлення індустріальної цивілізації викликало необхідність якісних змін у змісті соціального інтелекту. У Новий час він, передусім, забезпечував пізнання навколишнього світу, на основі чого стає можливим прискорення розвитку суспільства. Інтелект постає ознакою людини як творчого суб'єкта діяльності і пізнання. Відповідно інтелектуальна діяльність перетворюється на особливу складову розвитку суспільства, що зумовлює становлення науки як соціального інституту, вдосконалення технологій, прискорення науково-технічного прогресу. Як зазначає А. Горц, в умовах індустріальної цивілізації інтелект, уява і живе емпіричне знання в сукупності утворюють поняття «людський капітал». Інтелект як складова людського капіталу охоплює цілий спектр якостей: від здатності судження й розрізнення до душевної відкритості, здатності навчатись новому, пов'язуючи його з уже наявним емпіричним знанням [68, с. 23].

Постіндустріальна цивілізація актуалізує проблему соціального інтелекту, який постає наріжним каменем розвитку інформаційного суспільства. Л. Рибак і В. Кіптик наголошують на тій обставині, що рівень знань протягом розвитку цивілізації постійно зростає, що призводить до різкого розширення інфраструктури цивілізації. Остання для нормального функціонування повинна бути керованою і потребує, щоб суб'єкти цивілізації володіли максимальним рівнем інтелектуального розвитку, який визначається відношенням всієї кількості знань, що ними володіє суб'єкт цивілізації, до всієї кількості знань, здобутих цивілізацією на даний момент. Оскільки обсяг знань та рівень розвитку інфраструктури цивілізації постійно зростають, рівень інтелектуального розвитку є змінною величиною. Залежно від того, чи працює суб'єкт цивілізації над здобуттям нових знань, рівень інтелектуального розвитку може збільшуватись, зменшуватись чи навіть бути від'ємною величиною (коли суб'єкт цивілізації не тільки сам не здобуває нових знань, а й перешкоджає робити це іншим) [284, с. 47].

Найважливішими компонентами інтелекту сучасного людства є наука, що здійснює накопичення й систематизацію знань, і технологія, що забезпечує практичне використання цих знань. Говорячи про знання як основу інтелекту, слід враховувати, що усі вони отримані шляхом аналізу дій на органи чуття людини, їх усвідомлення (тобто моделювання в мозку людини) і представлення результатів усвідомлення засобами природної мови людини. Це поширюється і на знання, що набувалися опосередковано, за допомогою створених людьми інструментів (роботів, комп'ютерів, космічних апаратів), а також на знання, що отримуються за участю цілих наукових колективів. Отримані первинні знання або ідеї, що виникли в головах їх авторів, надійшовши на суд суспільства, можуть зливатися, модифікуватися, а з комбінацій, що утворилися, зберігаються лише ті, які найбільш відповідають рівню і потребам розвитку суспільства. Цей універсальний механізм дозволяє науці обробляти величезний потік первинних знань, систематизувати ці знання і представляти їх у компактному вигляді,

доступному для сприйняття іншими членами суспільства [283, с. 31].

У постіндустріальній цивілізації визначальною ролі набуває проблема співвідношення інформаційної революції та інтелекту. Масштабні зрушення, що відбуваються в усіх сферах життя суспільства на сучасному етапі, визначаються передусім постійним зростанням інформаційного простору. Це поняття охоплює сферу виробництва, передачі, засвоєння і використання інформації. Інформаційні потоки переміщуються як у просторі (передача інформації), так і в часі (зберігання інформації) [148, с. 72]. Ці процеси, які здійснюють безпосередній вплив на весь світ, у сукупності характеризуються як вияви інформаційної революції.

Поняття інформаційної революції у сучасній науці визначається у межах двох основних підходів:

- інформаційна революція – це науково-технічна революція, пов'язана з інформатизацією всього суспільства, в основі якої перебувають інформаційні технології;
- у своєму розвитку людство пережило декілька інформаційних революцій.

На думку В. Пожуєва, поняття інформаційної революції позначає сучасний етап розвитку людства, пов'язаний з появою нових інформаційних систем, інформаційних технологій і глобальних комунікацій. Цьому процесу немає аналогів в історії людства щодо інформаційної насиченості, темпів розповсюдження і глобального охоплення інформацією усіх сфер суспільного життя [263, с. 7].

Інформатизація постає необхідною складовою розвитку сучасного суспільства. Дослідники звертають увагу на такі основні характеристики цього процесу:

- інформатизація суспільства стимулює широке використання наукових знань та інформаційних ресурсів суспільства, яке може і повинно бути використано з метою економії та більш раціонального використання інших видів ресурсів (природних, матеріальних, енергетичних, людських);
- інформатизація суспільства істотним чином прискорює процеси інформаційної взаємодії між людьми. Це дає надію на те, що вже в найближчі роки буде знайдена адекватна інформаційна відповідь на динамічний виклик XXI століття, що полягає в безпрецедентному прискоренні розвитку багатьох цивілізаційних процесів;
- самоорганізація у складі інформаційного суспільства мережних співтовариств, які є віртуальними соціальними структурами принципово нового типу, орієнтованими на колективне вирішення актуальних проблем розвитку суспільства: економічних, політичних, наукових, освітніх і культурних [398, с. 5].

Інформаційна революція зумовлює утвердження інтелекту у якості провідного ресурсу (чинника) розвитку суспільства, забезпечуючи умови для створення економіки знань. Під економікою знань дослідники розуміють

сферу виробництва товарів та послуг як сферу практичної реалізації людського інтелекту. Домінуючим, пріоритетним ресурсом цього економічного типу є знання, котрі стають новою актуальною основою конкурентоспроможної діяльності економічних суб'єктів у сучасному глобальному господарстві. До економіки знань належать передусім наукомісткі та високотехнологічні галузі. Саме вони визначають обличчя сучасної економіки, постають полем інтелектуально-розумової, аналітично-логічної діяльності людини, котра спирається на знання та на інноваційну й інформаційну складові, забезпечує постійний пошук нового знання і швидке його впровадження у виробничий процес. Оскільки економіка є товарно-грошовим господарством, економіка знань пов'язана з грошовими відносинами, тому її формування опосередковується ринковими відносинами, що супроводжується поширенням платності знань, хоча вони як такі не є чистим приватним благом [114].

Відокремлення економіки знань від традиційної індустріальної економіки здійснюється на основі:

- ресурсного підходу – знання й інформація набувають значення вирішальних чинників (ресурсів) у сучасному виробництві;
- технологічного підходу – серед технологій починають панувати ті, що дозволяють швидко в аспекті реального часу обробляти інформацію, знання та передавати їх на великі відстані, тобто інформаційно-комунікаційні технології.

Водночас, необхідно враховувати: існуючі технології забезпечення життєдіяльності людини у разі їх неналежного використання можуть призвести до знищення умов життя людини і самої людини. Ця суперечність не може бути подолана за короткий час без якісного підвищення інтелекту людини. Для цього необхідне значне посилення інтелектуальних можливостей людини, що передбачає створення належного інформаційного простору. У процесі інформатизації відбувається швидке зростання інформаційного простору людини. При цьому інформаційний простір особистості досягає розмірів інформаційного простору суспільства, а останнє стає єдиним інформаційним простором з могутньою високорозвиненою інфраструктурою і єдиним інформаційним фондом [148, с. 72].

Отже, успішність інформаційної революції нерозривно пов'язана з інтелектуалізацією суспільства. Інтелектуалізація людського капіталу охоплює процес підвищення інтелектуального рівня людського капіталу на основі синтезу інформації, загальних і професійних знань, умінь, навичок окремого індивіда, що відбувається задля забезпечення відповідності сучасним умовам господарювання та отримання соціально-економічного ефекту. Результатом процесу інтелектуалізації праці постають створення, формування і нагромадження людського й інтелектуального капіталу, що визначають ефективність будь-якої діяльності [209, с. 5].

Інтелектуальний капітал розглядається у соціальній філософії та педагогіці як здатність до мислення, пізнання, особливо до його вищих теоретичних рівнів, що є сутнісною ознакою інтелекту. Ця категорія

розкриває процес накопичення наукових, теоретичних і практичних знань людства, суспільства про відповідні дії, процеси, проблеми їх вирішення. Інтелектуальний капітал характеризує знання, інтелектуальний потенціал організації, охоплюючи такі складові: людський капітал, організаційний (структурний) капітал, споживчий капітал. Інтелектуальний капітал можна розглядати і як систему знань, яка базується на системному характері людського мислення, з метою оперувати ними (знаннями) діалектично, тобто як взаємопов'язаними, рухливими, суперечливими, такими, що переходять одне в інше або узагальнюються, викристалізуються, стверджуються [342, с. 267].

У цьому процесі носій інтелекту – людина, яка удосконалює й узагальнює, – є винахідником. Вона шукає нові рішення, розв'язує завдання і розглядається як носій ідеї, розробник інтелектуального продукту. Але цей продукт не є ще людським капіталом, хоча їй (людині) притаманні сукупність знань, навичок, творчих здібностей. Людський ресурс повинен себе реалізувати як інтелектуальний продукт, чого можливо досягти в процесі розробки, пошуку, узагальнення за наявності певних соціально-економічних умов (мотивація, концентрація розумових зусиль, споживча зацікавленість, корисність для суспільства) [91]. Інформаційна революція має створити саме такі умови для подальшого розвитку інтелекту й забезпечити їх збереження.

Із здійсненням інформаційної революції зростає усвідомлення, що власний добробут залежить від інтелекту самих індивідів, їх прагнень до знань. Водночас, попитом на ринку праці користується високо спеціалізоване знання, що вимагає тривалого і самовідданого навчання. До того ж технології швидко змінюються і потребують постійного оновлення знань, перекваліфікації, вміння вчитись самостійно [60, с. 28]. Ця потреба зумовлює утвердження інтелекту у якості провідного ресурсу (чинника) розвитку суспільства, що знаходить втілення в інтелектуалізації суспільства як перспективному напрямі цивілізаційного поступу.

Інтелектуалізація сучасного суспільства охоплює такі основні напрями:

- інтелектуалізація техніки (створення електронно-обчислювальних машин з елементами штучного інтелекту);
- інтелектуалізація людського чинника (удосконалення національної освіти, науки, підвищення професіоналізму й інформаційної культури);
- інтелектуалізація суспільного середовища (формування соціального замовлення, ефективність суспільних комунікацій, розвиток соціальної інформатизації) [53, с. 51].

У межах останнього напрямку заслуговує на особливу увагу визначення ролі інтелекту в державотворчих процесах: адже інтелектуалізація суспільного середовища передбачає й інтелектуальний розвиток усіх складових соціальної системи, до яких належить і держава. Одним з головних стратегічних ресурсів будь-якої держави (зокрема – України) є інтелект. Цей ресурс охоплює:

- діяльність щодо створення, реалізації і впровадження інтелектуального продукту;
- інтелектуальний потенціал – інтелектуальні продукти, здатні стати товаром (бути включеними у відтворювальний оборот суб'єктів), культурна, організаційна, технологічна, технічна база для виробництва, впровадження і реалізації інтелектуального продукту;
- люди – носії, власники, виробники інтелектуального продукту та інтелектуального потенціалу: учені, фахівці, педагоги, науково-технічний персонал, організатори й управлінці науки;
- інтелектуальна власність – система економіко-правових відносин [54].

Інтелектуальний ресурс безпосередньо опредмечує (реалізує) відтворення суб'єктів (держави та суспільства). Тому порівняно з іншими ресурсами державотворення він є найбільш перспективним і пристосованим для реалізації відтворювальних функцій та механізмів. Крім того, він є невичерпним у виробництві, удосконаленні, тиражуванні, адаптації і самовідтворюванні. Його рентабельність принципово не обмежена. Він одночасно працює у декількох планах: економічному, креативному, культурному, комунікативному, тобто в усіх планах, у яких відтворюються суб'єкти. Тому сам стан обороту інтелектуального ресурсу як діяльності можна назвати стратегічним інтелектуальним капіталом нації.

А. Гайдабрус звертає увагу на те, що держава як суб'єкт управління й активний чинник соціального розвитку безпосередньо задіяна в обороті стратегічного інтелектуального капіталу – своїми функціями, формами, технологіями і механізмами. Саме у відтворенні стратегічного інтелектуального капіталу держава реалізує себе як суб'єкт. Тому діалектика розвитку держави, особливо в аспекті партнерства з суспільством, відображена й обумовлена оборотом стратегічного інтелектуального капіталу і діяльності з управління та регулювання цього обороту [54].

Формування економіки знань стає своєрідним імперативом глобального розвитку всього світу. Якщо держава цього не зрозуміє і не надасть розвитку освіти та науки пріоритетного значення, вона автоматично буде виключена з процесу розвитку і почне швидко деградувати в усіх відношеннях. Розвинені країни стали такими саме завдяки тому, що першими не лише зрозуміли значення інтелекту людини, але й практично створили умови для його розвитку і реалізації [114]. Ця обставина засвідчує провідну роль інтелекту в державотворчих процесах.

Як зазначає М. Пірен, суспільними інституціями, спроможними своїм інтелектом та мисленням забезпечити високу громадянську культуру, що може консолідувати суспільство на прогресивний розвиток, насамперед, є університети. Світовий досвід вчить, що народи процвітають саме завдяки університетам, мислячим науковцям, справжній інтелектуальній еліті, відповідальній та високодуховній. Науково-просвітницький чинник постає джерелом розвитку усіх сфер соціуму, сприяє розвитку соціальної,

політичної та управлінської культури громадян, тим самим консолідує суспільство на вирішення епохальних викликів [258, с. 104].

Незаперечним є значення інтелекту як провідного чинника для підготовки кваліфікованих кадрів державного управління. У цьому аспекті особливого значення набуває методологія продуктивного (випереджаючого) навчання, що є синонімічним до поняття «продуктивність інтелекту». Інститут продуктивного навчання в Європі, фундаторами якого стали німецькі вчені й педагоги І. Бьом та Й. Шнайдер, є головним координаційним центром проектів, які реалізують зазначену методологію в усьому світі. Її сутність можна визначити як процес, що реалізується за допомогою індивідуальних маршрутів, структурованих у вигляді послідовності кроків з чіткими певними результатами, які є продуктивно орієнтованими діями, що сприяють вирішенню конкретної державно-управлінської проблеми. У сфері підготовки державних службовців В.Сороко пропонує використовувати такі технології інтелектуального розвитку:

- технології дослідницької діяльності;
- інформаційні технології;
- технологію розвитку критичного мислення;
- проблемне навчання.

Практичний характер зазначених технологій має підготувати державних службовців до управління змінами, оперування прийомами професійної підготовки, забезпечення адаптації державних службовців до управлінської діяльності в умовах впровадження змін у системі державної служби [316].

Активне використання інтелектуального ресурсу в державотворенні зумовлює посилення уваги дослідників до інноваційного напрямку розвитку української держави. Поняття інновацій у державотворчих процесах позначає один із напрямів стратегічного управління, що здійснюється на вищому рівні державою, а також сукупність певних організаційно-економічних методів і форм управління всіма стадіями й видами науково-технічної та виробничої діяльності з максимальною ефективністю. Мета інноваційного управління полягає у визначенні основних напрямів розвитку науково-технічної та виробничої функцій держави. Управління інноваційними ресурсами позначає управління науковим і науково-технічним результатом інтелектуальної діяльності, тобто продуктом, який має авторські права і відповідно оформлені документи. Поняття життєвого циклу інновації позначає систему індивідуального розвитку виважених, здійснюваних державними структурами заходів, спрямованих на контроль і стимулювання новаторів для досягнення відповідного результату. Державний виважений підхід, розумне використання інтелектуального ресурсу можуть забезпечити сильну владу і добробут держави [103, с. 205]. Останнє завдання зберігає актуальність у процесах державотворення на теренах України.

Водночас дослідники вимушені приділяти все більшу увагу деінтелектуалізації – відстороненню інтелекту від державотворення в

сучасній Україні. Характерною ознакою українського сьогодення, на жаль, є поступова втрата освітнього потенціалу, деінтелектуалізація праці, що виявляється у пониженні статусу інтелектуальної праці (насамперед творчої й гуманітарної), еміграції кращих спеціалістів, руйнації наукових шкіл, зниженні рівня освіченості населення, трудової та навчальної мотивації, кризі трудової етики, деформованій структурі зайнятості населення, зниженні моральності [144, с. 24]. Як зазначає М. Чікарькова, «...в сучасній Україні володарює культ посередності, панують поверхневі життєві орієнтації, низька моральна культура, девальвуються вироблені століттями духовні цінності... У нашій країні, як не сумно це констатувати, діє система усередненого вибору, і духовно вище тут найчастіше гине або деградує» [379, с. 45].

Україна отримала у спадщину від СРСР могутній науково-технічний комплекс, що включав численні науково-дослідні інститути, вищі навчальні заклади, конструкторські бюро, науково-технічні підрозділи підприємств, об'єднання винахідників та раціоналізаторів. За різними оцінками, Україні належало близько 15% загального науково-технічного потенціалу Радянського Союзу і близько 20% експериментального обладнання СРСР [101, с. 35]. У низці галузей науково-технічного розвитку українські науково-дослідні установи займали провідні позиції. Це стосується, насамперед, електрозварювання, створення нових матеріалів, космічних технологій, транспортної авіації, розробки спеціалізованого програмного забезпечення [250].

Роки розбудови в Україні після отримання незалежності, ринкової економіки довели, що держава не має достатніх матеріальних ресурсів для збереження науки у тому вигляді, в якому вона була створена за часів радянської влади. В епоху формування ринкових відносин відбулося катастрофічне зменшення фінансування наукових досліджень, у тому числі виділення коштів на наукове обладнання, спостерігалось зниження статусу вчених та інженерів. В Україні поступово склалася система, здебільшого орієнтована на імпорт науково-технічних результатів, а не на створення власної науково-технічної продукції. Цьому сприяли і негативні зміни, що сталися в економіці країни внаслідок тривалої економічної кризи й відсутності теоретичних розробок з питань переходу від соціалістичної моделі господарювання до ринкової. За даними Всесвітнього банку, Україна була єдиною пострадянською країною, в якій за період 1990–1999 рр. жодного разу не спостерігалось економічне зростання. Офіційний ВВП знизився за цей час більше ніж на 60%. Зазначимо, що протягом цього періоду фінансування науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт скоротилося майже втричі [233, с. 57].

Політична нестабільність та кризові негаразди в економіці протягом 2005–2009 рр. погіршили ситуацію щодо інноваційного розвитку нашої країни. Для України економічна функція науки може бути істотною лише після того, як рівень загальних витрат на наукові дослідження і розробки перевищить 1,7% офіційно врахованого ВВП. У той же час загальний обсяг

фінансування наукової діяльності за рахунок всіх джерел протягом останніх років становив близько 1% ВВП, у тому числі за рахунок державного бюджету – 0,38–0,40% ВВП. Щорічні фактичні потреби на здійснення науково-технічної та інноваційної діяльності задовольнялися на рівні не більше ніж на 16% [110, с. 27]. Для країн ЄС вважається нормальним фінансування наукової діяльності на рівні не менш 3% ВВП, у тому числі за рахунок державних засобів – не менш 1% ВВП [250].

Інтелектуальна власність, за світовим досвідом, виконує роль стратегічного ресурсу в системі формування національного багатства і має суттєво впливати на рівень її конкурентоспроможності. При середньому показнику в країнах ЄС, де обсяги нематеріальних активів досягають від 30 до 80% від балансової вартості основних засобів, в Україні вони не перевищують 1,5-2% вартості основних засобів, у той час, як за підрахунками експертів реальна вартість таких активів становить не менше 15 млрд. грн., а потенційно можливі обсяги таких активів досягають цифри 200 млрд. доларів США [24, с. 31–32].

Чинником деінтелектуалізації є також неадекватне оцінювання інтелектуальної діяльності. Зокрема, В. Близнюк наголошує на тому, що оцінка наукової і педагогічної праці в Україні відбувається переважно на суб'єктивній, застарілій основі. Розмір оплати праці залежить лише від посади, яка, у свою чергу, визначається наявністю декількох формальних ознак (наукових регалій, тощо). Інститут експертів щодо наукової результативності у нас поки що практично відсутній, власних індикаторів ефективності наукової праці не розроблено, відсутня обґрунтована система оцінки науково-освітньої діяльності. Відповідно, відсутній зв'язок результатів цієї діяльності з її оплатою. Така система не мотивує до плідної праці, зумовлює пасивність працівників через відсутність або слабкість діючих систем стимулювання. Тому потрібне не тільки підвищення, але й комплексне реформування системи оплати праці у науково-освітній сфері, що є назрілою проблемою. Відсутність адекватних механізмів регулювання наукової праці виявляє себе у зниженні ролі науки в розвитку економіки, падінні престижу професії вченого, масовому від'їзді кращих фахівців за кордон, деінтелектуалізації суспільства [26, с. 479].

М. Пірен із сумом констатує: на прикладі сучасної України спостерігаємо, як політико-управлінська еліта, що ідентифікує себе з розумом, відкидає людську мораль, релігію, традиції свого народу, перетворюється на глитаїв, які весь свій капітал вкладають в іноземні банки. Це чужа народова еліта, бо капітал, який набутий в Україні, має слугувати народу України. Інтелектуальна еліта виголошує: сучасний світ є «не моїм світом», бо зі словом «мій» пов'язане почуття моральної відповідальності, духовності, порядку, власності – тобто не відтворює тотожності (конгруентності) як стану природно-спокійного сприйняття суспільства, його цінностей у поєднанні зі сприйняттям себе як органічної складової цього суспільства. Дослідниця звертає увагу на ту обставину, що близько 8 млн. громадян України (передусім – освічена молодь та люди середнього віку)

працюють в інших країнах світу. Складне життя, створене в багатій природними та інтелектуальними ресурсами Україні політико-владною елітою є реальним фактом для роздумів не тільки політикам, а й всього народу, найперше, інтелектуальній та духовній еліті української нації. М. Пірен доходить висновку: там, де спрацьовують сила й холодна логіка, відходять на задній план інтелект, духовність, відповідальність. Інтелект і сила – антагоністичні функції: вони гальмують одна одну [258, с. 106].

Зазначимо, що певні кроки в напрямі усвідомлення потреби повернення інтелекту в процеси державотворення в Україні вже зроблені. Підвищення інтересу до інтелектуальної власності в Україні пов'язане з кардинальним переглядом ставлення до власності взагалі, а також із розумінням унікальної ролі інтелектуальної власності у створенні конкурентоспроможної економіки. Держава поступово створює ефективну систему правової охорони інтелектуальної власності. Політику у сфері інтелектуальної власності здійснює Державна служба інтелектуальної власності України, створена відповідно до Указу Президента України № 436/2011 «Про затвердження Положення про Державну службу інтелектуальної власності України» від 8 квітня 2011 р. Згідно із зазначеним документом, Державна служба інтелектуальної власності України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра освіти і науки, молоді та спорту України. Її основними завданнями є реалізація державної політики у сфері інтелектуальної власності, а також внесення на розгляд профільного міністерства пропозицій щодо формування державної політики у сфері інтелектуальної власності. Відповідно до цих завдань Державна служба:

- узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до її компетенції, розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів міністерств та в установленому порядку подає їх Міністру;
- організовує в установленому порядку експертизу об'єктів права інтелектуальної власності, видає патенти / свідоцтва на об'єкти права інтелектуальної власності;
- здійснює державну реєстрацію та ведення обліку об'єктів права інтелектуальної власності, проводить реєстрацію договорів про передачу прав на об'єкти права інтелектуальної власності, що охороняються на території України, ліцензійних договорів;
- визначає уповноважені заклади експертизи та доручає їм проведення експертизи заявок;
- веде державні реєстри об'єктів права інтелектуальної власності;
- організовує проведення перевірок суб'єктів господарювання на предмет дотримання законодавства у сфері інтелектуальної власності;

- аналізує стан дотримання суб'єктами господарювання всіх форм власності вимог законодавства у сфері інтелектуальної власності;
- здійснює міжнародне співробітництво у сфері правової охорони інтелектуальної власності і представляє інтереси України з питань охорони прав на об'єкти права інтелектуальної власності у міжнародних організаціях відповідно до законодавства;
- організовує інформаційну та видавничу діяльність у сфері правової охорони інтелектуальної власності;
- організовує роботу з підготовки та перепідготовки спеціалістів з питань інтелектуальної власності;
- видає офіційні бюлетені з питань інтелектуальної власності;
- здійснює атестацію представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених);
- вивчає, узагальнює та аналізує досвід зарубіжних країн, а також практику застосування законодавства України у сфері інтелектуальної власності, розробляє та вносить пропозиції щодо вдосконалення та гармонізації норм законодавства України з нормами міжнародних договорів, учасницею яких є або має намір бути Україна;
- забезпечує облік організацій колективного управління, визначає уповноважені організації колективного управління, здійснює аналіз їх діяльності, знімає з обліку організації колективного управління, виключає з реєстрів організації колективного управління та уповноважені організації колективного управління, анулює відповідні свідоцтва;
- запроваджує заходи щодо розвитку системи збору та розподілу винагороди за використання об'єктів права інтелектуальної власності та / або суміжних прав;
- запроваджує заходи, пов'язані із забезпеченням відтворювачів, імпортерів та експортерів примірників, що містять об'єкти права інтелектуальної власності і суміжних прав, контрольними марками та веденням Єдиного реєстру одержувачів контрольних марок;
- ліцензує виробництво дисків для лазерних систем зчитування, матриць;
- забезпечує присвоєння та визнання спеціальних ідентифікаційних кодів, нанесених на диски та / або матриці, що експортуються, або матриці, що імпортуються;
- видає документи для здійснення митного контролю та митного оформлення товарів, що переміщуються через митний кордон України;
- погоджує видачу державного посвідчення на право розповсюдження і демонстрування аудіовізуальної продукції щодо дотримання авторського права і суміжних прав;

- запроваджує заходи з легалізації комп'ютерних програм та правомірного їх використання;
- веде реєстр виробників та розповсюджувачів програмного забезпечення;
- здійснює державний нагляд (контроль) за дотриманням суб'єктами господарювання всіх форм власності вимог законодавства у сфері інтелектуальної власності;
- здійснює управління об'єктами державної власності;
- здійснює інші повноваження, визначені законами України та покладені на Державну службу Президентом України [264].

Формування сучасної міжнародної визнаної системи охорони інтелектуальної власності покликане сприяти розвиткові національної економіки, збереженню і збагаченню науково-технічного потенціалу держави, розвитку міжнародної торгівлі, залученню в економіку країни іноземних інвестицій (у вигляді новітніх технологій), входженню України як рівноправного партнера у світовий ринок інтелектуальної власності [156, с. 37]. Першочерговим державним завданням є забезпечення сприятливих умов для створення й ефективної комерціалізації результатів вітчизняних наукових розробок як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках [381, с. 86]. Державна служба інтелектуальної власності України, зберігаючи напрацьований досвід, постійно шукає нові форми підтримки і заохочення людей, які займаються інтелектуальною творчістю.

В аспекті повернення інтелекту в процеси державотворення в Україні важливе значення має і створення дослідницьких університетів. Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України №163 від 17 лютого 2010 р. було затверджене «Положення про дослідницький університет». Цим документом визначено, що дослідницький університет – це національний вищий навчальний заклад, який має вагомі наукові здобутки, провадить дослідницьку та інноваційну діяльність, забезпечує інтеграцію освіти та науки з виробництвом, бере участь у реалізації міжнародних проектів і програм. Статус надається зазначеному закладу з метою підвищення ролі університету як центру освіти і науки, підготовки висококваліфікованих наукових і науково-педагогічних кадрів, впровадження в практику наукових досягнень, технічних і технологічних розробок, реалізації разом з іншими вищими навчальними закладами та науковими установами спільних програм за пріоритетними напрямками фундаментальних і прикладних наукових досліджень для розв'язання важливих соціально-економічних завдань у різних галузях економіки. Статус дослідницького університету на визначений термін надається діючим рейтинговим вищим навчальним закладам [265].

Зазначені заходи мають сприяти подоланню деінтелектуалізації суспільства. Однак для успішного вирішення цього завдання необхідна комплексна програма дій, здійснювана на загальнодержавному рівні. На нашу думку, основою повернення інтелекту в процеси державотворення

постає розвиток освіти (у тому числі й політичної освіти).

Освіта відіграє надзвичайно важливу роль в інформаційному суспільстві, де особливе значення мають інноваційні здібності окремих людей, уміння нестандартно мислити, здатність до оригінального вирішення проблем. Проблема розвитку інтелектуальної сфери в період інформатизації навчання стає дедалі більш актуальною, є однією з глобальних світових проблем, що хвилює вчених, державних і громадських діячів різних країн, стурбованих необхідністю оновлення й реформування систем освіти. Мова йде не про локальні вдосконалення окремих характеристик освітніх систем, а про гостру проблему освіти взагалі. Її ідеали, цілі, зміст, методи, технології наче втрачають усталеність, іноді радикально змінюючи полярність. Якщо до епохи інформаційної революції наука була зорієнтована на збільшення та накопичення знань, то сьогодні вона значною мірою зосереджується на способах оволодіння накопиченим, визнаючи при цьому глобальну роль інформаційних технологій для свого подальшого розвитку [259].

Базовим процесом життєдіяльності глобального соціуму є процес формування людей з певною системою життєвих цінностей. Повнотою і системністю підготовки людини визначається доцільність, культуровідповідність її діяльності в особистісному, суспільно-політичному й соціально-виробничому просторах – діяльності, яка не порушує, а зміцнює інтереси глобального соціуму. У цих умовах освіта повинна бути комплексною, забезпечуючи людині максимальну свободу при виборі системи цінностей і напрямків діяльності, при визначенні її особистісної, громадянської й соціальної позиції [252, с. 77].

Розвиток інформаційного суспільства зумовлює зростання вимог до самої системи освіти. Основне її завдання в сучасних умовах – пошук та розвиток потенційних здібностей і талантів, насамперед підростаючого покоління. Високотехнологічною країною може стати тільки така країна, яка створить максимальні можливості для реалізації творчих потенцій людини, зуміє поставити їх на службу суспільству [381, с. 87]. Одним з актуальних завдань сучасної системи освіти має стати інтелектуалізація її змісту, вивчення наукових основ формування інформаційної цивілізації, розвиток у людей практичних навичок використання нових інформаційних і комунікаційних технологій.

Водночас не варто ідеалізувати новітні тенденції розвитку системи освіти лише через їх новизну. Г. Михайлишин слушно застерігає: освітньому простору модерного зразку притаманні серйозні кризові явища, які слід враховувати, здійснюючи реформування вітчизняної освітньої системи. До них дослідниця відносить:

- формування стійкої тенденції до широкого впровадження інновацій, відірваних від традицій української педагогіки та культури. Це призводить до того, що шкільна освіта позбавляється своєї національної вкоріненості. Відбувається трансформація соціальних орієнтирів підростаючого покоління (наприклад, ідеал співробітництва та колективізму змінюється насаджуванням культу

лідерства та індивідуалізму, що веде до негативних наслідків у житті суспільства);

- набуття освітою чітко утилітарної спрямованості на шкоду фундаментальності. Через прагматичний підхід до цілей і завдань освітнього процесу скасовується його культурологічна функція;
- зміна підходу до формування особистості у зв'язку з вимогами ринку. На перший план виходять такі якості характеру, як підприємливість, уміння адаптуватися до мінливих умов ринку, законослухняність. Постійно робляться спроби адміністративно, через модернізацію освіти впровадити нову систему цінностей, що, на думку ряду фахівців, призводить до підвищення нервово-психічних патологій у суспільстві та соціальної нестабільності [224, с. 418].

Визнаючи об'єктивну необхідність реформування сучасної освіти, водночас варто, на нашу думку, всебічно визначати перспективи і наслідки цього процесу. Зокрема, декларування сутності нової ноосферної цивілізації лише як епохи свободи, яка уможлиблює інтелекто-креативний розвиток людини [92, с. 44], залишає осторонь питання особистісної відповідальності за ті динамічні зміни, що відбуваються в сучасному інформаційному просторі. Свобода дійсно є необхідною умовою інтелектуального поступу людства, однак навряд чи можна вважати її саму по собі єдиною достатньою умовою такого поступу.

Не виглядає прийнятною в якості перспективи розвитку освітньої системи вітчизняного суспільства і жорстка дихотомія, яку пропонують Г. Драйден і Дж. Вос: «...для тих, хто володіє новими знаннями – світ можливостей, для решти (в час, коли руйнується стара система й зникають старі місця праці) – безробіття, злидні й безвихідь» [96, с. 35]. На нашу думку, в реальних умовах розвитку сучасного українського суспільства подібне протиставлення лише поглиблюватиме кризові явища в соціумі. Натомість, здійснюючи освітню політику, варто підкреслювати, що нові знання (як відповідні можливості) є доступними всім громадянам – і не лише декларувати таке право, а й турбуватися про його забезпечення на загальнодержавному рівні.

У сучасній освіті, як вказує О. Пунченко, виявляють себе дві прямо протилежні тенденції: зниження можливостей (матеріального характеру) на отримання якісної вищої освіти – і прагнення до розширення гуманізації соціуму. Зниження можливості отримання якісної освіти, занепад набуття фундаментальних основ знань у вищих навчальних закладах – це спонтанно зростаючий процес деінтелектуалізації, декультуризації, десоціалізації, моральної деградації, посилення нігілізму. Парадокс тут полягає в тому, що на початку третього тисячоліття, з його невичерпним потенціалом технічного прогресу, освіта стикається з реальними перспективами свого одностороннього розвитку (зокрема, абсолютизацію значення інформаційно-комунікаційних технологій не можна не оцінити як новий варіант технократизму). Тим не менш, духовна синергія в освіті виявляє і позитивну її складову, що дозволяє

значною мірою уникнути песимістичних висновків в оцінці загальних перспектив її розвитку. Це – напрям гуманізації освіти і самої людини. Гуманізація стихійно виявлялася в суспільних відносинах, освіті та інтеракціях людей протягом усієї історії, закріплюючись у нормах моралі, права, культури. Становлення ж інформаційної цивілізації потребує формування наукового знання на основі практично дієвого гуманізму [280, с. 18–19].

Тож не випадково те, що у програмі інтелектуалізації суспільства значна роль відводиться освіті молодого покоління. Нині, коли загострилися небачені раніше всеосяжні, глибинні проблеми втрати духовності, моральності, людяності в контексті грандіозних глобально-трансформаційних процесів, які переживає наша держава, вкрай необхідна інноваційна система навчання й виховання учнів та студентів. Як зазначає О. Чопик, ідеалом виховання є гармонійно розвинена, високоосвічена, соціально-активна, національно свідома людина, яка наділена глибокою громадянською відповідальністю, здоровими інтелектуально-творчими, фізичними і духовними якостями, родинними й патріотичними почуттями, працьовитістю, господарською кмітливістю, підприємливістю, ініціативою [380].

У який же спосіб можливо наблизитись до такого ідеалу? На думку Г. Михайлишин, стратегічний напрям сучасної освіти полягає в формуванні всебічно розвиненої та обдарованої особистості, яка буде застосовувати здобуті знання не лише в своїй подальшій професійній діяльності, але й постійно оновлювати та поповнювати їх. Важливо бути не лише кваліфікованим фахівцем, а й, передусім, компетентним. Компетентний фахівець відрізняється від кваліфікованого тим, що він не лише володіє певними знаннями, уміннями та навичками, що необхідні для його плідної професійної діяльності, а й реалізує їх у своїй роботі; завжди саморозвивається та виходить за межі своєї дисципліни; вважає свою професію великою цінністю. У наш час потреба в компетентності є найголовнішою ознакою та потребою кожної людини [223, с. 53].

Розвиток інтелектуальних здібностей постає фундаментальною характеристикою навчання, спрямованого на підготовку компетентного фахівця. На думку З. Самчука, навчання, спрямоване на розвиток інтелектуальних здібностей, передусім розвиває спроможність учня отримувати об'єктивне знання про дійсність. Йдеться про те, щоб суб'єкт навчального процесу оволодів способами пошуку істини, а не був пасивним споживачем інформації. Таке навчання слугує світоглядним орієнтиром, аби учень осягнув дійсність в істинному, а не віртуальному, фальшованому вигляді. Воно також підводить до розуміння теоретичних та практичних проблем буття і мислення в їх єдності [298, с. 7].

Складовою становлення інтелектуально розвиненої особистості, яка здатна до свідомого вибору життєвих цілей в умовах постійних змін, спричинених невпинним поступом інформаційної цивілізації, є політична освіта. Як зазначає С. Давидюк, необхідність розвитку політичної культури

зумовлена тим, що молоді люди відстоюють свій професійний вибір у суперечливому, невлаштованому суспільстві, сповненому невизначеності, соціальних контрастів, в умовах якого утруднюється вибір життєвих (і тим більше – політичних) орієнтирів. Програма розвитку політичної культури студентської молоді передбачає розв'язання таких завдань:

- розширення політичної свідомості: усвідомлення різних аспектів політичної культури, ускладнення категорій аналізу політичної культури, активізації рефлексії суб'єкта в ситуації вибору (когнітивний компонент);
- робота над усвідомленням варіантів своєї поведінки в контексті політичної культури, цілеспрямована Я-ідентифікація при здійсненні вибору позиції або варіанту поведінки в умовах навчального завдання (когнітивний компонент);
- формування позитивного ставлення до себе як суб'єкта соціальних та політичних позицій, підвищення цінностей суспільного й політичного характеру в рейтингу особистих цінностей (емоційний компонент);
- розширення репертуару політичної поведінки, розвиток моделей політичної поведінки в контексті політичної культури (поведінковий компонент);
- формування навичок сприйняття та розуміння життєвої перспективи , постановки власних професійних й інших особистих цілей, спираючись на категорії політичної культури (часовий компонент);
- проектування своєї майбутньої поведінки в контексті політичної культури та створення перспективи власного майбутнього, враховуючи варіанти свого можливого вибору (часовий компонент) [86, с. 110–111].

Запропонована програма є одним із перспективних варіантів реалізації гуманістичних ідей сучасної політичної освіти (і ширше – освіти загалом). Її стратегічна мета полягає в утвердженні інтелекту як провідної характеристики людського життя, яка водночас не може бути зведена лише до величезного масиву інформації поза усвідомленням, ціннісним осмисленням її змісту і значення.

Освіта, як наголошує І. Іоненко, передусім має культивувати людяність . Дійсний раціоналізм водночас є гуманізмом, оскільки спрямований на розкриття світу як упорядкованої гармонійної цілісності, що ґрунтується на розумних засадах, на визнання людини частиною цієї цілісності, яка володіє часткою вселенського розуму і тому здатна осягати закони цього світу, узгоджувати з ними свої дії з метою гармонізації власних відносин із навколишньою дійсністю. На жаль, у сучасній культурі (зокрема – західній) ідеї пріоритету особистого набули гіпертрофованого характеру, перетворюючи всі прояви суб'єктивного на своєрідну «священну корову» західної культури. Західний гуманізм завдяки розуму досягнув таких висот, що суб'єктивне почало зазіхати на розум, концентруючи увагу на виявах

позасвідомого. Тим самим прибічники психоаналітичних теорій не просто стимулювали інтерес суспільства до них, але, оголосивши це справжньою увагою до суб'єкта, заклопотаністю його проблемами, насправді практично сакралізували ці прояви, зробивши їх своєрідною модою, що претендує на нестандартність, оригінальність, нехтування раціоналістичних традицій. Внаслідок цього навіть найпотворніші вияви особистого (аж до реалізації тваринних інстинктів і бажань) претендують на статус таких, що не можуть бути піддані критиці, оскільки вони нібито не підлягають раціональному оцінюванню. Втрата пріоритетних позицій розуму в масовій свідомості призвела до поширення низького в культурі: літературі, мистецтві, навіть у філософії [140, с. 61–62]. Доводиться з сумом констатувати, що подібна ситуація притаманна і сучасній вітчизняній культурі доби постмодерну, представники якої у своїх творах в багатьох випадках ігнорують значення інтелекту.

Саме тому залучення людей до культури може бути визначене як один з головних напрямів повернення інтелекту в державотворче поле України. У більш широкому контексті процес залучення людей до культури має не лише державотворче, а й загальносоціальне значення, оскільки людина як об'єкт духовної культури у своїх інтересах, цінностях, орієнтирах, потребах, вчинках відображає рівень духовної культури суспільства, в якому вона живе. Водночас, прилучення до духовної культури розвиває духовні потреби, формує інтелектуальні, естетичні інтереси людини, відображає внутрішнє багатство, ступінь духовної зрілості, тобто ті якості, які характеризують духовну особистість – суб'єкта культури.

Є. Федорова звертає особливу увагу на розвиток таких психічних процесів людини, які передують власне інтелектуальній діяльності. Йдеться про сприймання, уявлення, увагу, настанови, пам'ять, рефлексію. У навчальному процесі вони залишаються поза межами методики формування розумових дій, проте розумова діяльність починається саме з них. Вона починається зі сприймання, співвіднесення (зіставлення) нових знань із власним тезаурусом, з'ясування подібності і відмінності нової та старої інформації, виокремлення сфери розбіжності, спроб розв'язати виниклі суперечності через аналіз понять, їх зв'язків, спричиняє доповнення або переструктурування наукового тезаурусу, яке здійснюється через логіку, рефлексію й евристику мислення [348, с. 372]. Зазначені механізми розумової діяльності відіграють провідну роль у залученні людей до культури і відповідно створюють умови для повернення інтелекту в державотворче поле України.

На цьому шляху інтелектові передусім слід уникати духовних помилок. Духовна помилка – це не економічний чи політичний прорахунок, не слабкість у знанні математики або риторики. Це – помилка цивілізаційна, що виникає як наслідок ігнорування історичної традиції, нерозуміння того зв'язку, який існує між історичним минулим, сьогоденням і майбутнім даної цивілізації. На думку В. Пашкова, українському інтелекту притаманні два види духовних помилок:

- помилка «критичного розуму» – прагнення негайно усунути в житті суспільства все, що здається невідповідним вимогам чистого розуму . Для критичного розуму характерні безкомпромісність і моральна нещадність, він набуває рис архетипу перебудови в українській самосвідомості. Зокрема, так звані «реформи» 90-х років ХХ ст., у яких проявилися тенденції своєрідного поєднання устремлінь номенклатури з дисидентством, визначили неминучість розпаду системи державного управління, політику обвальної приватизації, радикальної лібералізації цін і різкої соціальної диференціації, що призвело до глибокої соціально-економічної катастрофи України;
- помилка «пророчої парадигми». У релігійній свідомості пророча парадигма вважається наслідком одкровення. Український інтелектуалізм вбачає у парадигмі пророчого мислення три основні ланки: джерело абсолютної істини (західний інтелектуальний авторитет); посередник – це пророк, який довідався про істину (український інтелектуал, залучений до абсолютного знання); народ, спраглий дізнатися істину (профанна маса, якій недоступне першоджерело абсолютного знання).

Сумарним наслідком духовних помилок в Україні стає її відтворення як порожнього цивілізаційного простору. Презирливе ставлення до власної країни, періодична зміна стратегічних орієнтацій – ці позиції інтелектуальних еліт України сприймаються на Заході прихильно [252, с. 80].

У зв'язку з цим варто приділити особливу увагу проблемі залучення людини (передусім – молоді) до цінностей вітчизняної культури, що має сприяти поверненню інтелекту в державотворче поле України. Українська традиційна народна культура є ядром національної культури й важливим чинником формування національної ідентичності. Стійкість і стабільність традиційних цінностей пов'язана з тим, що вони засвоюються з досвіду не одного попереднього покоління та можуть переходити до поколінь наступних. Безумовно, цінності певним чином змінюються разом із суспільними трансформаціями, причому важливого значення набуває їх моральна складова. Зміни, що відбуваються в соціально-політичному, економічному та культурному житті України, актуалізують проблеми виховання молодого покоління на нових соціальних і національно-культурних засадах [305].

У сучасному українському суспільстві динаміку ціннісних орієнтацій визначає дисбаланс між матеріальними та духовними цінностями (це притаманно для всіх суспільств, що трансформуються), відбувається переосмислення усталених норм і цінностей. Цей дисбаланс пояснюється передусім такими чинниками, як ринкові перетворення в економіці, трансформація відносин власності, зміна соціальної структури суспільства, збідніння значної частини населення, відносно нова європейська ідентичність, ідеологічна багатовекторність і різноспрямованість українського суспільства. На тлі загального домінування ірраціоналізму в світогляді суспільства, експансії масової комерційної культури, насадження психології

споживацтва, переорієнтації на прагматичні цінності, відсутності цікавості до моральних і духовних надбань відбувається деградація суспільства, примітивізація смислу людського буття, навіть недооцінювання людського життя. Це, у свою чергу, стимулює асоціальні і протиправні форми самореалізації особистості – алкоголізм, наркоманію, проституцію, злочинність, обумовлює масове поширення містичних вчень, нетрадиційних культів, які є реальною загрозою для фізичного здоров'я та духовного розвитку молодого покоління [3, с. 30]. Утвердження інтелекту як провідного засобу подолання цих негативних явищ передбачає врахування реальних соціокультурних відносин серед молоді.

Дослідження засвідчують існування двох основних видів соціокультурних зв'язків у сучасному молодіжному середовищі. Перший поки ще спирається (щоправда, дуже слабо) на традиційні культурні інтереси й потреби молоді, використовує соціальний досвід виживання, котрим багата історична традиція нашої держави. Другий пов'язаний із появою модернізованих культурних зв'язків як особливого виду соціокультурних відносин, пристосованих до нових умов життя, в обставинах поступової втрати культурних традицій. На їх розвиток вплинула нова масова культура, а також культурна експансія ззовні.

Специфіка масової культури пов'язана з її загальнодоступним характером. Така доступність всім, зазначає А. Зуєв, набувши зрештою знаково-інформаційної форми, призвела до цивілізаційної ситуації, у якій кожен з нас може уявити себе всемогутнім, насправді будучи абсолютно нездатним до жодної культурної дії. Людина, виробляючи і маніпулюючи інформацією, із задоволенням перебуває у стані самоомани, вважаючи таке продукування за творчість, а його результати – за наслідки своїх духовно-культурних прагнень і зусиль. Сучасна масова культура стала всеосяжним явищем, яке здатне залучати будь-що до своєї інформаційної матриці. В інформаційній цивілізації будь-які зміни у виробничій, соціально-економічній, політичній, розважальній сферах насправді не несуть жодної новизни: адже вони змінюють не сутність, а лише знакову форму. Такі зміни, з одного боку, задовольняють (нехай навіть в ілюзорній формі) прагнення людини до руху, а з другого – не загрожують цивілізаційному функціонуванню, не змінюючи його внутрішню сутність [135, с. 130–131].

Ю. Сугрובה підкреслює: відмова держави від традиційних культурно-просвітницьких, просвітницьких, соціальних функцій, передача цих функцій, прав та відповідальності в інші руки (приватним підприємцям, закордонним інститутам, фірмам, громадським організаціям), фактична відмова від функцій контролю за діяльністю цих нових утворень призвели до швидкої втрати самих цих культурних цінностей і завоювань, до девальвації їх у свідомості молоді, деінтелектуалізації нових поколінь, заміни в їх свідомості справжніх цінностей уявними. Фактично, вже зросло ціле покоління молодих людей, частково чи повністю позбавлених соціально-культурних коренів, відірваних від живого, питомого середовища національної культури, місце якої заповнене і продовжує заповнюватися

гіршими зразками ерзац-культури. З другого боку, структурні та інституціональні переходи, зміни в переконаннях різних поколінь, статусних груп, суб'єктів політичних інтересів здатні викликати як руйнування, так і відродження суспільства на нових ціннісно-розумових, економічних, політичних, духовних засадах. У той час, коли соціальні відношення у своєму об'єктивному розвитку утворюють основу для поділу суспільства, саме культура, фундаментальні загальнолюдські й національні цінності постають, відповідно, духовним джерелом і механізмом суспільної інтеграції [325, с. 325].

Отже, процеси розвитку інформаційної цивілізації актуалізують осмислення проблеми інтелекту, поглиблюючи й урізноманітнюючи її зміст. Інтелект постає інтегральною характеристикою сучасного суспільства, що може бути одночасно визначена як мета і засіб цивілізаційного розвитку людства. Його зміст як основного чинника розвитку постіндустріальної цивілізації визначається наданням людині умов для творчості, вдосконаленням навколишнього середовища, постійним освоєнням нової інформації, що в умовах інформаційної революції постає невичерпним джерелом нових знань. Інтелект перетворюється на провідний ресурс державотворення.

У сучасних умовах розвитку українського суспільства помітною стає його деінтелектуалізація на різних рівнях, а це, в свою чергу, створює серйозну загрозу для цивілізаційного поступу нашої держави. Усвідомлення цієї небезпеки має сприяти реформуванню вітчизняної освіти на засадах поєднання набутоків інформаційної цивілізації із загальнолюдськими та національними цінностями. Фундаментом такого поєднання виступає духовна культура, у сучасному розвитку якої традиції та новації постають компонентами, що мають не протистояти один одному, а гармонійно взаємодіяти між собою, забезпечуючи перспективи розвитку України в XXI столітті.

4.2. Мовні пріоритети суспільства і людини

Як зазначають аналітики, існує якийсь утаємничений і не до кінця зрозумілий зв'язок міцності держави, її авторитету, життєздатності та перспектив незалежного розвитку з мовою, якою користуються її громадяни у повсякденному спілкуванні та на офіційних рівнях. Саме тому, кожна з держав, які утвердились як держави демократично-цивілізаційного поступу, піклуються про захист національної мови, мобілізують для її зміцнення і розвитку всі можливі ресурси. В Україні цей процес знаходиться у початковому стані. Суспільство пронизують гострі суперечки щодо мовної ситуації. Цілісної державної мовної політики ще не сформовано. Останнє актуалізує розгляд цих питань як на рівні суспільствознавчої теорії, так і на рівні повсякденної практики. Зупинимось на цьому більш детально.

За визначенням науковців, мова – це генетичний код нації, який поєднує минуле, програмує майбутнє і забезпечує буття нації у вічності. Мова – феномен етносу, народу, нації, одна з основних її ознак, оскільки значною мірою забезпечує нормальне функціонування національного організму в усіх його проявах – політичному, державному, економічному, культурному. Іншими словами, «мова народу, народності чи діаспори – то генетичний код національної культури, запорука самобутності та самозбереження» [112, с. 7].

Мова – надбання людства. Вона не тільки найпотужніший засіб спілкування, знаряддя мислення, а й необхідна умова існування народу. Мова спрямована як на внутрішній світ людини, її психіку, так і в зовнішній світ природи і людських взаємин. У рідній мові будь-якого народу закодоване все його життя – його історія, культура, світобачення, помисли і надії, його менталітет. Мова виникла в суспільстві, задовольняє його комунікативні потреби, є однією з найважливіших ознак соціуму і поза ним існувати не може. Так, як мова це соціальне явище, то вона дуже тісно пов'язана з суспільством. Безперечно, що цей зв'язок – зворотній, бо суспільство без мови навряд чи зможе функціонувати. Хоча сьогодні українська мова має офіційний статус державної, однак проблема функціонування нашої мови в сучасному суспільстві є досить актуальною [141, с. 88].

Державність української мови є ключовим чинником консолідації українського суспільства на всій території України, формування сучасної української політичної нації, символічним уособленням української державності, гарантією збереження національної ідентичності українського етносу і державної єдності України. З огляду на це українська нація і держава мають забезпечувати відродження і захист української мови, якісну розбудову українського мовного простору [108, с. 63]. З огляду на зазначене, мова розглядається не тільки як засіб комунікації, а перш за все, як елемент культури та чинник державотворення.

Термін «держава» має багато різних трактувань, які упродовж віків визначалися по-різному. Можна сказати, що держава – суверенна, територіальна державна влада, яка володіє спеціальним апаратом примусу і здатна через право робити свої веління загальнообов'язковими для всього населення країни, здійснювати управління в соціально-неоднорідному суспільстві. Водночас держава розуміється як суспільство загалом. Як особлива форма територіальної організації політичної, законодавчої, виконавчої, судової влади в суспільстві держава здійснює керування суспільством на основі права за допомогою спеціального апарату, який забезпечує основи існування людини й суспільства, суверенітет народу [377, с. 5]. Держава виконує функції інтеграції. «Як свідчить не лише світовий, а й власний досвід, – підкреслює С. Римаренко, – народи схильні до самоідентифікації не лише через мову, культуру, релігію, але й через державу» [286, с. 41].

Державотворення є необхідною умовою забезпечення стабільного існування етносу шляхом соціально-територіальної організації – створення

держави і її подальшого розвитку [396, с. 48]. Основними елементами етносу, що історично формується, і без яких сама етнічність втрачає будь-який сенс, є: спільна територія, мова, релігія, історія, культурні надбання, свідомість. Мова як елемент етносу – важливий чинник його існування. Вона проявляється у збереженні національного колориту, у піснях, літературі, фольклорі тощо. З допомогою мови відбувається передача етнічного нащадкам, обмін етнічним із іншими культурами світу. Зазіхання на будь-який елемент етносу, чи будь-які культурні цінності зі сторони іншого етносу може призвести до надсерйозних конфліктів [65, с. 253].

Оскільки однією з головних ознак етносу визначають мову, то в процесі державотворення мова посідає також одне з провідних місць. Видатний вітчизняний філософ і філолог О. Потебня розглядав мову не тільки як етнодиференціюючу, а й як етноформуючу ознаку будь-якого народу. При цьому етнічна специфіка полягає не в тому, що виражається, а в тому, як виражається. О. Потебня зазначав, що однією з основних функцій мови є те, що вона творить, формує думку. В різних народів думки утворюються по-різному, оскільки вони мають неоднакові мови. Тому, мова зумовлює розвиток прийомів розумової діяльності. Мова виступає важливим чинником, що об'єднує людей у «народність». Втрата народом своєї мови призводить до денаціоналізації народу, тому дуже важливо дбати про національну освіту та розвиток інтелекту в його представників [332, с. 146].

О. Потебня зазначав, що знання людей про світ не є тотожними і це відображається на тому змісті, який вони вкладають у слова. Слово – це засіб, який виходить з глибини людської природи. Як у слові вперше людина усвідомлює свою думку, так і в ньому ж передусім вона бачить ту закономірність, яку потім переносить на світ. Люди розуміють один одного в процесі спілкування тому, що у змісті слів є щось спільне, народне. Це спільне О. Потебня називав «найближчим значенням» змісту слова. Саме воно робить мову засобом спілкування [314, с. 13].

Серед чисельних чинників сучасного державотворення вагоме місце посідає формування національної самосвідомості в загальній структурі суспільної та індивідуальної свідомості. Національна самосвідомість є складним духовним явищем, яке виникає й формується на певному ґрунті соціально-економічного життя, відображаючи певним чином «дух» епохи й настрої народу. Національна самосвідомість – це, власне, рефлексія нації на саму себе, усвідомлення й емоційне переживання нею:

свого існування й розвитку як окремішньої цілісності, єдиного організму, самодостатньої саморегульованої системи;

усвідомлення нацією своєї особливості, тих базових інваріантних структур, архетипів, які зумовлюють феноменологічну самість (неповторність, відмінність) національного буття та неповторність логіки її історичного поступу, історичної долі, форм самоорганізації й самовиявлення;

усвідомлення кінцевої мети національного розвитку, панівних прагнень, які оформляються в певні ціннісні орієнтири, цілі, ідеали, формують систему загальнонаціональних інтересів як спільного знаменника устремлень усіх

суб'єктів національного життя [230, с. 181].

Сучасна наука, не даючи універсального визначення «нації» як людської спільноти, усе-таки прагне запропонувати певний набір характерних рис, які вважаються необхідними умовами фактичної наявності нації. Він має включати в себе, як мінімум, мовні, культурні, територіальні, економічні, соціальні, соціально-психологічні й політичні характеристики, при цьому жодна з них не може претендувати на домінуючу роль у цьому переліку [106, с. 5]. Провідний політолог А. Колодій, дослідник проблем нації, етносу, визначила основні ознаки, притаманні усім спільнотам та визначила основні підходи до їх характеристик. «Онтологічна нація – це етнос на найвищому, сучасному ступені розвитку; етнос, що є зрілим у соціально-політичному і культурному розуміннях; етнос, що відповів на виклик модернізації. Структурна нація – це громадянське суспільство плюс національна (тобто створена культурно спорідненим народом) держава. Функціональна нація – це суб'єкт політичного процесу, наслідок соціальної мобілізації, захисник інтересів і архітектор майбутнього певного суспільства. Окрім того, щоб деякою мірою примирити різноманітні тлумачення суті нації і одночасно врахувати позитивні моменти багатьох підходів до її визначення, корисно роз'єднати такі характеристики, як джерела націй, об'єктивні та суб'єктивні передумови формування та формальні ознаки нації» [160, с. 20].

Єдине, мабуть, з чим згодні усі дослідники – це наявність національної свідомості та самосвідомості у націєтворчих процесах. Національна свідомість – це закодований на генетичному рівні спосіб мислення і світосприйняття. Ця система гранично стійка до зовнішніх впливів, а її першоосновою є мова. Вона виступає неодмінною складовою національної свідомості. Свідомість формується, виявляється в мові, а мова постає як універсальна ознака етносу, тобто можна говорити про українську мовну самосвідомість, що передбачає:

усвідомлення окремішності своєї мови як засобу етнічної самоідентифікації особистості;

бачення просторового і часового поля української мови як феномена єдності, цілісності українського етносу (нації);

відображення (віддзеркалення) мовної самосвідомості в самоназвах українців та в їхній мові [111, с. 48].

Якщо народ має високорозвинену літературну мову, то це означає, що він зумів подолати неминучу в історії кожної нації економічну і політичну роз'єднаність. Якщо народ прагне пізнати сутність людського буття, то це так чи інакше знаходить відображення в архітектурі, орнаментиці, в різних видах декоративного мистецтва, музиці, релігії тощо [377, с. 3].

Оскільки мова – явище суспільне, у ній відображено конкретні історичні особливості розвитку народу, неповторний національний колорит, соціальні та комунікативні особливості. Національна мова належить до найважливіших чинників консолідації населення в межах своєї країни. Солідарність як етнічної, так і політичної нації формує передусім масове усвідомлення належності до однієї мовно-культурної спільноти. Після

розпаду СРСР, який завершився утворенням незалежних держав, постало питання функціонування державного організму у сфері лінгвістичних стосунків. Україна опинилась перед проблемою формування власної державної етнополітики. Основним, визначальним чинником цього процесу, як відомо, стало збереження рідної мови. Свої зобов'язання перед рідною мовою держава реалізує за посередництва преси, школи, церкви, театру, кіно, літератури, навчальних програм та ін. [314, с. 12] До питань ведення рідномовної політики звертався ще І. Огієнко у своїй «Науці про рідномовні обов'язки». Стрижнем концепції мовної освіти І. Огієнка є оволодіння соборною літературною мовою, яка є, за його висловом, найціннішим і найважливішим знаряддям духовної культури, найміцнішим цементом єдності нації, а тому всі народи України повинні оточити її найпильнішою опікою, бо тільки соборна літературна мова об'єднує етнографічний народ і перетворює його у свідому націю. Рідна й літературна мова, на думку вченого, «органи надзвичайно ніжні й чутливі», тому навіть найменші нестачі й потрясіння життя приватного чи всенародного одразу відчутно впливають і на них [28, с. 43]. У цій праці зосереджено основні мовні заповіді свідомого громадянина. «Мова – це форма нашого життя, життя культурного і національного, це форма національного організування... В мові наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання» [314, с. 13]. Незаперечними цінностями сучасної освітянської мовної політики в Україні, вважаємо, повинні стати слова І. Огієнка: «Без добре виробленої рідної мови немає всенародної свідомості, без такої свідомості немає нації, а без свідомості нації – немає державності як найвищої громадянської організації, в якій вона отримує найповнішу змогу свого всебічного розвитку й виявлення» [314, с. 14].

Мова є одним із ключових компонентів, з яких ми будуємо наші внутрішні моделі світу. Вона здатна здійснювати величезний вплив на те, як ми сприймаємо реальність і реагуємо на неї. Мова, – як зазначає О. Сербенська, – найбільшою мірою визначає соціальну практику народу і його окремих груп, можливо, найбільше визначає рівень духовної культури суспільства, ту моральну атмосферу, яка свідчить про його життєдіяльні сили, здатність до самозбереження, акумулює в своїх знаках його генетичну силу. В умовах сьогодення, позначає вона, «важливо знайти рівновагу між державною мовою і довкіллям, продукувати і поширювати екологічно чисті тексти, прагнути до гармонії, яку творить людина – мова – суспільство» [309, с. 164].

Мова – найважливіша ознака національної самоідентифікації не тільки людини та її духовної культури, а й держави в цілому. Саме тому у системі державних пріоритетів мовна політика мусить посідати чільне місце, оскільки її стратегічним завданням поряд із гарантуванням мовних прав людини є утвердження громадської злагоди і політичної стабільності, забезпечення єдності і зміцнення української держави. При визначенні державної мовної політики України може бути лише два критерії оцінювання пропозицій, що вносяться щодо мовного питання. Перший – чи сприяють

вони міжетнічному миру, який у нашій країні ще нікому не вдалося порушити. Другий – чи сприяють вони формуванню єдиної української громадянської нації [107, с. 61].

І. Лопушинський в одній із своїх останніх праць «Державна мовна політика в Україні. Освітянський аспект», визначаючи стан та пріоритетні питання формування та реалізації державної мовної політики в галузі освіти в Україні, зазначає, що мовна політика держави повинна реалізовуватися «комплексно, завдяки багатьом відомим і менш відомим механізмам, котрі забезпечать її головну мету-мінімум – функціонування української (державної) мови в комунікативній сфері і мету-максимум – консолідацію українського суспільства на основі цієї мови» [195, с. 249].

Як слушно зазначає М. Дробноход, «національне в державотворенні – це не просто ідея, а невідворотна необхідність, що випливає із природного закону єдності етносу і навколишнього середовища. Розуміння цієї істини – шлях до створення консолідованої української нації і прогресу держави, нехтування цією істиною – шлях до хаотичного борсання в океані нерозв'язаних проблем» [97, с. 15]. В основі національного лежить мова. Відомо, що кожна особистість розкриває свою сутність через мовлення. Мова є завжди критерієм того, на якому рівні перебуває культура того чи іншого суспільства. Мова як фактор формування нації відіграє і роль диференціюючої ознаки. Усвідомлення мовної однорідності колективу, а також іншомовного навколишнього оточення на перших етапах національно-державного розвитку не може не сприяти консолідації. Важливо зазначити, що відсутність спільної мови в період формування нації-держави уповільнює розвиток економічного ринку. Тому єдність національно-державної мови слід розглядати не як ознаку нації, а як один з факторів, що детермінує її становлення. Історичний досвід підтверджує, що без визнання всіма учасниками етнопонаціонального процесу державної мови будь-яка консолідація або ж інтеграція нації хоч і стає бажаною, однак насправді є нездійсненною [106, с. 13].

Українська мова – невід'ємний державницький атрибут, що зберігає свою історичну спадкоємність від давньокиївської доби. Як мова найчисленнішого, найстаршого, автохтонного і титульного етносу українська мова відповідно до загальноприйнятої світової практики виконує функцію єдиної державної мови в Україні. Державність української мови є ключовим чинником консолідації українського суспільства на всій території України, формування сучасної української політичної нації, символічним уособленням української державності, гарантією збереження національної ідентичності українського етносу і державної єдності України [108, с. 65].

На сучасному етапі розвитку України точиться багато суперечок навколо мовного питання. Гострота мовного питання в Україні існувала майже завжди, тому необхідно розглядати витоки, еволюцію цього питання та його сучасний стан. Особливо зважаючи на те, що мовна проблема є доволі складною і за певних умов може загострити суспільно-політичну ситуацію в країні. На важливості мовного питання наголошують, наприклад,

автори монографії «Гуманітарна політика української держави в новітній період». Зокрема, вони говорять, що розуміння важливості мовної політики для сучасної України є надзвичайно актуальним, ще й з огляду на неодноразово декларований курс на євроінтеграцію. За умови формування і розширення потужного наддержавного об'єднання, яким є сьогодні Європейський Союз, значення культурних і мовних чинників для збереження національної ідентифікації європейських країн стає першочерговим завданням, адже саме ці чинники будуть залишатися чи не останньою «приватною власністю» національних держав [132, с. 176].

Нині в незалежній Україні мовна політика залишається декларованою, далекою від реальної, вона не забезпечує соціального престижу державної мови, не наповнює реальним змістом всю парадигму її суспільних функцій. Прилучення до мови як до атрибуту держави має відбуватися природним шляхом – це родинне виховання, виховання в дитсадках, у загальноосвітніх середніх та вищих навчальних закладах. Засоби масової інформації, наука, освіта повинні представляти основи духовної культури українського народу, його національний світогляд у єдності поколінь, у наступності та оновленні культурних надбань нації [169, с. 98].

Очевидно, основна причина такого стану речей полягає у відсутності дієвого державного механізму регулювання мовним питанням. У перші роки незалежності нашої держави такий механізм існував. З метою формування та здійснення державної мовної політики в незалежній Україні були створені спеціальні державні органи й установи: Держдепартамент із здійснення державної мовної політики у структурі Державного комітету у справах національностей та міграції, Рада з питань мовної політики при Президентові України. Їх діяльність спрямовувалась на створення умов для розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя, а також розвитку і використання мов національних меншин України, задоволення мовних потреб українців, які проживають за межами держави [108, с. 63].

Ускладнює ситуацію стосовно розвитку української мови як державної і те, що за національними, культурними, мовними, економічними ознаками Україна є досить неоднорідною. Так, умовно країну можна розділити на три великі регіони. Це Захід (Волинська, Рівненська, Тернопільська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська області), Північ і Центр (Хмельницька, Вінницька, Житомирська, Київська, Чернігівська, Сумська, Полтавська, Черкаська, Кіровоградська області), Південь і Схід (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Дніпропетровська, Запорізька, Харківська, Донецька, Луганська області та Автономна Республіка Крим) [132, с. 177].

Насамперед треба відмітити той факт, що в Україні мешкають представники багатьох національностей. На відміну від більшості європейських країн, історія формування етнічної структури населення яких не відзначалась тенденціями моноетнічного характеру, в Україні склалась традиція визначати її як поліетнічну або багатонаціональну державу. Головним аргументом прихильників поліетнічності України стали результати

Всеукраїнського перепису населення України 2001 року, до яких далеко неоднозначно ставляться українські дослідники. Однобічне трактування без спроб їх експертної оцінки породжує хибну уяву про необхідні заходи в етнонаціональній сфері. Цьому сприяє відносність самих критеріїв поліетнічності, які до цього часу не були систематизовані [205, с. 77].

Етногенез українців – це історія не лише українського народу, в якій не враховуються, а інколи навіть протиставляються всі інші етнічні компоненти населення, що проживали на території України, а отже, були органічною частиною українського історичного процесу. Більшість дослідників розглядають етногенез українців як єдиний потік, не осмислюючи при цьому характер і специфіку внеску в його формування й розвиток різних етнічних груп. Зрозуміло, що на певних історичних етапах українці мали тісні контакти з іншими етносами, що кожного разу мало певні різноманітні наслідки. Історія українського народу не раз перетиналася з історією інших етносів, зокрема польського, російського, єврейського, кримськотатарського, але вчені досі не мають цілісного образу українського суспільства в його історичній ретроспективі: історія України постає як конгломерат мало пов'язаних між собою етнічних спільностей. Етногенез має певні духовні виміри. Духовний чинник, що опосередковано впливає на етноландшафтне оточення, дає підстави говорити про націєтворчу функцію мови, що формує етнічну свідомість, яка, у свою чергу, етнізує національний світогляд і культуру [106, с. 7].

Історичний розвиток суспільно-політичних та економічних процесів на території України в минулому може дати відповіді для вирішення багатьох проблем розвитку сучасної України, в тому числі мовної проблеми. За даними, що наводить В. Семенов, колонізація Південної та Східної України в XVIII-XIX ст. мала наслідком виникнення мовних розбіжностей між українськими регіонами. Це було обумовлено особливостями заселення Східної та Південної України, а також процесом індустріалізації, який розпочався тут після скасування кріпосного права в Російській імперії в 1861 р. [302, с. 205]. Як зазначає О. Субтельний, у період між 1870 та 1900 рр. найшвидше зростаючими промисловими районами Російської імперії стали Донецький басейн і Кривий Ріг на південному сході України [324, с. 238]. Але водночас у результаті промислового зростання на підприємствах України збільшилась питома вага росіян. Серед найбільш досвідчених робітників важкої промисловості Півдня України тільки 25% шахтарів і 30% металургів склали українці. Переважали в цих професійних групах росіяни. За О. Субтельним, подібна ситуація простежувалася й серед представників інтелектуальної праці. У 1897 р. лише 16% юристів, 25% вчителів і майже 10% письменників і художників були українцями. Взагалі в містах України лише третина населення була українцями і, як правило, чим більшим було місто, тим менше в ньому проживало українців [324, с. 242].

Цей процес мав цілком об'єктивні причини. У той час українці переважно були задіяні в галузі сільського господарства і цілком зрозуміло, що для забезпечення промислових підприємств кваліфікованими

робітниками уряд Російської імперії використовував етнічних росіян.

Низький рівень активності українців у процесах індустріалізації та урбанізації, що відбувалися наприкінці ХІХ ст. на території України, можна пояснити політичними та соціальними умовами, що існували на той час. Міста переважно були центрами імперської адміністрації, в них переважали росіяни, їхня мова та культура. Водночас корінне населення або асимілювалося, або в деяких випадках виселялося [302, с. 206].

Що стосується ХХ ст., то спроби створення державності та втілення у широкий загал української мови на початку століття закінчилися зі створенням Радянського Союзу, що згодом призвело до суттєвого зменшення ролі української мови. Так, у період після Другої світової війни спостерігалась тенденція звуження сфери застосування української мови, зниження національної свідомості. Наприкінці 50-х – початку 60-х років ХХ ст. майже 5 мільйонів українців (12,8%) назвали рідною мовою російську, на початку 70-х років вже біля 6 мільйонів (14,5%), а на початку 80-х років – 7,8 мільйона (майже 18%). Але наприкінці 80-х років почалось прозріння національної свідомості, і під час перепису населення число українців, що назвали рідною мовою російську, значно скоротилось і склало 12% [48, с. 26].

Взагалі за часів існування України як частки чужих імперій обмеження або й прямі заборони української мови виступали як складова політики, спрямованої на ліквідацію всякої самостійності та своєрідності українства. Заборонялося видання книг українською мовою, причому як церковної, так і світської літератури (наприклад, указ Петра І 1720 р. про заборону книговидання українською мовою, указ Синоду 1769 р. про заборону українських абеток і церковних книг); викладання українською мовою в школах і вищих навчальних закладах (наприклад, закриття українських шкіл при полкових канцеляріях у 1775 р.; переведення на російську мову викладання в Києво-Могилянській академії в 1786 р.; ліквідація українських недільних шкіл у 1862 р.; реорганізація шкіл в Україні та обов'язкове вивчення російської мови в 1938 р.); заборона українського театру в 1884 р.; діяльність культурно-просвітницьких організацій (1909-1910 рр. – закриття «Просвіти» в Україні); 1937 р. – ліквідація усіх українських організацій поза межами України в районах СРСР; використання української мови в держструктурах (1989 р. – Постанова ЦК КПРС про єдину офіційну загальнодержавну мову – російську) [158, с. 99]. Ці фактори також визначили сучасну мовну ситуацію в регіонах.

Слід зауважити, що сучасний етап розвитку мови визначається тим, що, за визначенням науковців, «вільна Українська держава, де офіційно взято курс на закріплення демократичних перетворень, на рух до цивілізованого ринку, на входження до європейської спільноти, помітно менше переймається проблемами української культури, ніж колишня УРСР. Катастрофічно скоротився наклад україномовних видань, що належать до красного письменства як вітчизняних авторів, так і перекладів; після недовгого злету у стані стагнації опинилася україномовна преса, на грані загибелі балансуює кінематограф, гуманітарна наука ще животіє, очевидно

тільки завдяки ентузіазмові самих науковців» [69, с. 3]. Мовна ситуація в Україні серйозніша, ніж свідчить статистка. Значна частина українців, що назвала рідною мовою українську під час останнього перепису, у повсякденному житті розмовляють російською мовою. Такому стану речей сприяв не тільки міський спосіб життя, а й певна русифікація системи освіти. За роки радянської влади українська мова стала непрестижною, «мовою села», необов'язковою для вивчення. У вищих навчальних закладах і технікумах викладання велося в основному російською мовою. Широке використання російської мови пояснювалось не стільки зверхнім ставленням до рідної, української мови з боку українського населення, переважно з інтелігентних сімей, а модою, сліпим наслідуванням [48, с. 35].

Виходячи із важливості зазначеної проблеми, постановою Кабінету Міністрів України в 1997 р. були затверджені «Комплексні заходи щодо всебічного розвитку і функціонування української мови», а згодом у 2003 р. ще однією постановою уряду була затверджена «Державна програма розвитку і функціонування української мови на 2004-2010 рр.». Обидва документи спрямовувалися на розвиток, підтримку і захист державної мови в Україні [108, с. 65].

Зокрема, 12 березня 2003 року відбулися парламентські слухання «Про функціонування української мови в Україні», і 22 травня було ухвалено відповідні Рекомендації. Чи не вперше Верховна Рада розглядала мовне питання. В обговоренні взяли участь не лише депутати, а й провідні науковці в галузі мовної політики, зокрема: Л. Масенко, Ю. Кармазін, Д. Табачник та ін. У Рекомендаціях парламентських слухань підкреслено необхідність послідовного і виваженого підходу до вирішення мовних проблем, недопущення на цьому ґрунті політичних спекуляцій і міжетнічних конфліктів. Наголошується, що застосування мов у державі має стати чинником єднання та консолідації нації, а не розбрату [107, с. 62].

Деякі подальші спроби зміцнення державної мовної політики були зроблені Президентом України, що втілено в указі від 18 липня 2006 року №625/2006 про створення Ради з питань етнополітики, до компетенції якої входило формування та реалізація державної етнонаціональної політики, сприяння консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин України.

Президент України, враховуючи необхідність вироблення послідовного і виваженого підходу до вирішення мовних питань, з метою забезпечення додержання конституційних гарантій щодо всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України, задоволення мовних потреб громадян України, керуючись статтею 10 та відповідно до частини другої статті 102 Конституції України, на підтримку ініціативи Національної ради з питань культури і духовності (яка, на жаль, була ліквідована відповідно до Указу Президента України від 2 квітня 2010 року № 488/2010) видав указ від 15 лютого 2010 р. «Про Концепцію державної мовної політики» [273], яка

визначала, що «пріоритетом державної мовної політики має бути утвердження і розвиток української мови», що повинно спрямовуватися на утвердження «поваги до української мови та мов національних меншин, будь-які прояви зневаги є неприпустимими», – сказано у документах. Зміст вищезазначених документів, по суті, визначає основні напрями мовної політики нашої держави та завдання органів влади щодо їх реалізації сьогодні.

Разом з тим 7 вересня 2010 року народні депутати України VI скликання О. Єфремов, П. Симоненко та С. Гриневецький (представники трьох сил, що склали більшість, – Партії регіонів, Комуністичної партії та Народної партії) внесли до Верховної Ради України законопроект «Про мови в Україні», зареєстрований під номером 1015-3 [275]. У Пояснювальній записці до проекту Закону народні депутати – суб'єкти права законодавчої ініціативи – зазначають, що необхідність прийняття цього Закону обумовлена також зобов'язаннями України щодо імплементації Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, ратифікованої Верховною Радою України, нагальною потребою адаптації мовного законодавства України до стандартів міжнародного світового (на рівні ООН) та європейського (на рівні Ради Європи та ОБСЄ) права в сфері мовної політики. Авторський колектив законопроекту, внесеного на розгляд Верховної Ради України шостого скликання, при його розробці враховував практично всі рекомендації експертів Ради Європи і вважав, що в запропонованому проекті мета адаптації мовного законодавства України до світових та європейських стандартів в основному буде досягнута.

І Венеціанська комісія, і Комітет міністрів РЄ визнають, що Україна є поліетнічною, багатомовною країною; державною мовою в Україні, згідно з Конституцією, є українська; позиції її необхідно зміцнювати. Державність української мови є стабілізаційним чинником у зміцненні єдності українського суспільства, ідентифікації громадян у єдину націю, фактором суверенітету й безпеки держави. Саме тому пріоритетом мовної політики в сучасній Україні має бути утвердження і розвиток української мови як державної – визначального чинника і головної ознаки ідентичності української нації, яка історично проживає на території України, становить абсолютну більшість її населення, дала офіційну назву державі і є базовою системоутворюючою складовою української державності. Без повноцінного функціонування української мови як державної в усіх регіонах України українській нації загрожує втрата статусу і ролі титульної і державотворчої нації. Ідеї про двомовність не сприятимуть етнополітичній стабілізації суспільства в разі їх конституційного закріплення в Україні. Утвердження української мови як державної слід вирішувати в контексті державної інституціоналізації, формуючи державно-управлінський механізм забезпечення мовної політики, що унеможливило б спекуляції мовно-політичними проблемами, які найчастіше зумовлені культурологічним чи етнокультурним контекстом [107, с. 63].

Разом з тим у «Висновках і рекомендаціях» Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин Кнут Воллебек піддає нищівній критиці запропонований проект Закону і радить українській владі утриматися від його ухвалення. «Хоча проект Закону про мови містить ряд значних удосконалень, у ньому також є декілька вагомих недоліків... Проект Закону про мови не здатний адекватно захистити мови малочисельних меншин, оскільки він майже винятково зосереджує увагу на захисті й просуванні російської мови. Замість сприяння двомовності з високим рівнем володіння державною мовою та російською або іншою мовою меншини, проект Закону про мови, ймовірно, послабить державну мову, яка є ефективним інструментом забезпечення соціальної єдності. У державному управлінні положення проекту Закону про мови впроваджують систему, в якій російська мова отримує виключні переваги, підвищуючи її статус фактично до статусу офіційної мови на більшій частині території України й зменшуючи стимули до використання державної мови. У сфері освіти положення, передбачені проектом Закону про мови, можуть мати негативний вплив на мотивацію дітей до вивчення державної мови і, отже, вони не зможуть забезпечити балансу між метою збереження мов та ідентичності меншин, з одного боку, та сприянням вивченню державної мови, з іншого боку. У сфері ЗМІ положення, передбачені проектом Закону про мови, можуть серйозно зашкодити використанню державної мови.

Проект Закону про мови забезпечує недостатні гарантії для носіїв української мови, які живуть в регіонах, у яких переважає мова меншин або регіональна мова. Проект Закону про мову містить положення, які піднімають питання стосовно можливого невинного втручання держави у свободу висловлення та у приватній сфері. Внаслідок наявності зазначених вище недоліків проект Закону про мови, ймовірно, збільшить, а не зменшить напруження між групами носіїв різних мов і посилить існуючі в суспільстві поділи, що робить зазначений проект Закону контрпродуктивним стосовно стабільності в українському суспільстві» [249].

Сучасна мовна ситуація в Україні характеризується знову як дуже напружена, оскільки питання мови вже традиційно стає розмінною монетою у передвиборчому процесі та відіграє роль чинника маніпуляції електоратом. Саме під час чергових президентських і місцевих виборів (як у 2010 так і в 2014 рр.) та позачергових парламентських (2014 р.) в Україні погляди державотворців і політиків постійно прикуті до питань статусу державної мови, мети, цілей та принципів державної мовної політики, її пріоритетності (порівняно з іншими питаннями) для держави та суспільства. Саме тому правильна з позицій української державності та історичної правди, науково виважена відповідь на ці та багато інших питань сприятиме якнайшвидшому розв'язанню в Україні мовної проблеми, справжньому закріпленню державного статусу української мови, що забезпечить повноцінне функціонування української мови як державної, широкий розвиток і використання мов національних та регіональних меншин [194, с. 29].

Нормалізації мовної ситуації в Україні заважає надмірна політизація мовного питання під час виборчих кампаній, політичні спекуляції з боку певних внутрішньо- і зовнішньополітичних сил, які свідомо прагнуть викликати штучне протистояння у суспільстві. Особливо небезпечними є необґрунтовані вимоги окремих політиків позбавити українську мову статусу єдиної державної, що неминуче призведе не лише до швидкого витіснення української мови з офіційного спілкування та подальшого звуження сфери її використання, а і до зміни сутності держави, задекларованої у її первинних документах [109, с. 63].

Однак, вочевидь, мова в Україні сьогодні – це щось важливіше, ніж просто засіб спілкування або політичне питання, справа торкається глибших пластів колективної психології. Як відомо, мова є, крім усього, ще й ознакою ідентичності людини чи людської спільноти. І мовні групи розрізняють, насамперед, не за тим, чи знають її представники певну мову, а за ставленням до мови як ідентифікаційної групової ознаки. Нація існує, насамперед, завдяки самосвідомості її людей, їх самоототожненню з культурою своєї нації. Національна самосвідомість або почуття етнічної ідентичності лежить в основі національного характеру. Серед факторів, що найактивніше впливають на формування національної свідомості будь-якого народу, найважливіше місце посідає культура та її окремі елементи. Пріоритет серед цих елементів належить мові. Так, практично всі етнічні українці володіють російською мовою, але це ще не робить усіх їх «російськомовними», адже більшість із них пов'язує себе не з російською мовою, а з українською, навіть якщо доводиться жити в суціль російськомовному середовищі і цією мовою щодень спілкуватися [332, с. 143].

В сучасному українському суспільстві сформувався особливий феномен двомовності, який досить неоднозначно оцінюється науковцями, але потребує осмислення як існуючий факт. Аналіз причин двомовності знайшов відображення у багатьох наукових працях. Так, на думку А. Некрасова, визначення нації як історично сформованої мовної, культурної, територіальної та економічної спільноти людей у своїй основі некоректно. Мова – елемент культури, протиставлення його іншим елементам культури нелогічно [234, с. 34]. Тобто мовний елемент культури, перш за все, визначає націю. Провідним етноутворюючим чинником для українського етносу є семіотичний – об'єктивна мовна дійсність та лігнвоусвідомлення. Але дія цього чинника послаблена, по-перше, через звужену сферу суспільного функціонування української мови, по-друге, через велику поширеність інтерференції її з російською мовою у мовленні мешканців більшої частини України [158, с. 98]. О. Потєбня відверто засуджував двомовне виховання дітей у ранньому віці: «Знання двох мов у дуже ранньому віці, не є володінням двома системами зображення і повідомлення одного й того ж кола думок, але роздвоює це коло і наперед утруднює досягнення цілісності світоспоглядання, заважає науковій абстракції» [332, с. 147]. Але, треба зазначити, що існує таке явище, як природна асиміляція – об'єктивний процес, який складається в результаті взаємодії різних культур, звичаїв і мов.

Вона обумовлена зацікавленістю носіїв цих культур у спілкуванні та взаємодії. Науковці відмічають, що процеси асиміляції, котрі відбувалися на території України, пояснюються не тільки русифікаторською позицією царизму в дореволюційний період, але й об'єктивними потребами соціально-економічного розвитку, суспільного життя і міжнаціонального спілкування народів, які живуть разом. Дослідники мовних процесів, які відбуваються в Україні, вважають, що значну роль у цьому відіграли такі чинники як рівень урбанізації, розселення національностей, рівень освіти, соціально-професійний склад тощо [158, с. 99].

Цінність двомовності полягає не тільки в тому, що вона є засобом взаємозбагачення культур, а й у тому, що вона є необхідною мірою (на сучасному етапі), котра не сприятиме зниженню рівня культури в разі насильницького адміністративного впровадження державної мови в усі сфери діяльності. Тісний взаємозв'язок мови, якій надається перевага, з культурною орієнтацією, що виявляється в соціологічних дослідженнях, дозволяє дійти висновку, що найбільш ефективний шлях підвищення престижності української мови – залучення російськомовного населення до культури українського народу, підвищення рівня україномовної культури, формування її сучасного різновиду, що відповідатиме світовим стандартам [158, с. 102].

За висновками науковців, Україні вкрай необхідно негайно, в першу чергу, прийняти «Закон про державну українську мову в Україні», який регулював би особливості функціонування й державного захисту саме державної мови [109, с. 63]. Існуючий нині закон не відповідає вимогам державотворення та створює лише суперечки навколо мовного питання. Такий закон повинен чітко встановити пріоритети державної мовної політики, подолати наявну тут на сьогодні цілковиту безсистемність. Концептуальні постулати такого закону повинні базуватися на засадах обов'язковості використання на всій території держави. В Законі слід чітко виписати сфери функціонування державної мови: державне справочництво та публічне адміністрування, облік і звітність підприємств і установ, фінансова (банківська) та технічна документація, дипломатична діяльність держави, листування між підприємствами та установами, судові процеси, всі угоди між юридичними та фізичними особами, офіційні заходи державних установ тощо. Крім того варто обов'язково виписати рівень володіння державною мовою для представників влади та керівних осіб, окресливши чіткі критерії оцінювання знань державної мови. Більше того, Закон має містити контролюючі функції з конкретними формами заохочень та стягнень за знання / незнання державної мови. Особливо це повинно стосуватися державних службовців, представників влади, керівних осіб. Такий Закон сприятиме консолідації зусиль органів державної влади щодо забезпечення реалізації прав громадян у галузі використання української мови як державної мови України, зробить державну мову зручним і універсальним засобом реалізації прав і свобод громадян, дозволить зробити їх системними і організованими, враховувати в своїй діяльності і забезпечувати пріоритети державної мовної політики. Прийняття Закону про державну мову дасть

змогу:

ефективно реалізовувати державну політику у сфері державної мови;
вдосконалити правові відносини у сфері державної мови;
врегулювати суспільні відносини, пов'язані із функціонуванням,
розповсюдженням, збереженням і використанням державної мови;
- стабілізувати конфліктні напруження навколо «мовного питання» в державі [109, с. 64].

Ще одним питанням, напряду пов'язаним із роллю мови у державотворенні є національна інформаційна безпека. Важливою рисою світового суспільного прогресу є зростання значимості інформації. Розвиток інформаційних технологій і впровадження їх практично у всі сфери діяльності суттєво змінює структуру суспільства. Україна вступає в нову еру інформаційного суспільства. Реалізація національних інтересів щодо забезпечення національної безпеки – один із найважливіших напрямів цієї трансформації. Існує цілий комплекс інформаційних загроз, серед яких: відсутність яскравої ідентифікації України у глобальному інформаційному просторі та чіткої стратегії входження в світове інформаційне суспільство. Особливістю останнього є те, що стратегічним ресурсом стає інформація, яка здатна взаємодіяти не тільки з матеріальним, але й з духовним світом людини [300].

О. Данільян, О. Дзьобань і М. Панов визначають інформаційну безпеку як безпеку об'єкта від інформаційних загроз або негативних впливів, пов'язаних з інформацією та нерозголошення даних про той чи інший об'єкт, що є державною таємницею. Вони також акцентують увагу на проблемі інформаційних війн, оскільки на сьогодні вона становить собою ефективний і цивілізований шлях колонізації однієї країни іншою та виділяють крім цього такі загрози інформаційній безпеці як розголошення інформації, яка становить державну таємницю, вплив засобів масової інформації на свідомість людини та суспільства, забезпечення державних організацій повною, достовірною і своєчасною інформацією, що необхідна для прийняття рішень, неінтегрованість України до світового інформаційного поля, недостатня кваліфікованість та активність українських інформаційних служб, використання інформаційних технологій криміналітетом тощо [87, с. 112].

Передусім, інформаційна безпека досягається реалізацією єдиної державної політики у цій галузі, яка будується на принципах:

- законності;
- дотримання балансу життєво важливих інтересів держави, суспільства та особистості;
- взаємної відповідальності держави, суспільства та особистості за стан безпеки;
- інтеграції з міжнародними системами забезпечення інформаційної безпеки [300].

Специфіка забезпечення інформаційної безпеки знайшла відображення в законах України «Про основи національної безпеки України», «Про

концепцію національної програми інформатизації», «Про національну програму інформатизації», а також у Стратегії національної безпеки України, яка затверджена указом Президента. У Законі «Про основи національної безпеки України» вперше дано офіційну оцінку значущості й системної сутності інформаційної безпеки як невід’ємної складової національної безпеки України. У п.2.8. Стратегії національної безпеки, присвяченому стану інформаційної безпеки в нашій державі, зазначено: посилюється негативний зовнішній вплив на інформаційний простір України, що загрожує розмиванням суспільних цінностей і національної ідентичності; недостатніми залишаються обсяги виготовлення конкурентоспроможного національного інформаційного продукту; наближається до критичного стан безпеки інформаційно-комп’ютерних систем у галузі державного управління, фінансової і банківської сфери, енергетики, транспорту, внутрішніх та міжнародних комунікацій тощо [226, с. 23].

Отже, інформаційна безпека України – одна із складових національної безпеки, важлива функція держави. Інформаційна безпека України означає:

- законодавче формування державної інформаційної політики;
- створення відповідно до законів України можливостей досягнення інформаційної достатності для ухвалення рішень органами державної влади, громадянами та об’єднаннями громадян, іншими суб’єктами права в Україні;
- гарантування свободи інформаційної діяльності та права доступу до інформації у національному інформаційному просторі України;
- всебічний розвиток інформаційної структури;
- підтримка розвитку національних інформаційних ресурсів України з урахуванням досягнень науки та техніки й особливостей духовно-культурного життя народу України;
- створення і впровадження безпечних інформаційних технологій;
- захист права власності держави на стратегічні об’єкти інформаційної інфраструктури України;
- охорону державної таємниці, а також інформації з обмеженим доступом, що є об’єктом права власності або об’єктом лише володіння, користування чи розпорядження державою;
- створення загальної системи охорони інформації, зокрема охорони державної таємниці, а також іншої інформації з обмеженим доступом;
- захист національного інформаційного простору України від розповсюдження спотвореної або забороненої для поширення законодавством України інформаційної продукції;
- встановлення законодавством режиму доступу іноземних держав або їх представників до національних інформаційних ресурсів на основі договорів з іноземними державами;
- законодавче визначення порядку поширення інформаційної продукції зарубіжного виробництва на території України [192, с. 28].

Цільовий вплив на інформаційні ресурси держави в явній чи неявній формі є одним із джерел загроз національним інтересам. Особливістю реалій України є несформованість і недостатня визначеність системи цінностей та

інтересів суспільства, наявність низки протиріч між інтересами різних соціальних спільнот і професійних груп, що спричинює політичну та соціальну нестабільність. Внаслідок несформованості консенсусу в суспільстві щодо національних цілей, інтересів і цінностей, не забезпечується належна конструктивність у забезпеченні національної та інформаційної безпеки країни як стану захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства та держави від зовнішніх і внутрішніх загроз [300].

Очевидно, що інформаційна безпека є складним, системним, багаторівневим явищем, на стан і перспективи розвитку якого мають безпосередній вплив зовнішні і внутрішні чинники, найважливішими з яких є: 1) політична обстановка у світі; 2) наявність потенційних зовнішніх і внутрішніх загроз; 3) стан і рівень інформаційно-комунікаційного розвитку країни; 4) внутрішньополітична обстановка в державі [226, с. 23].

Цілком очевидно, що задля забезпечення національної безпеки будь-якої країни необхідно узгодити (інакше – дотримати баланс) життєво важливі інтереси держави, суспільства та особистості. Якщо надійному захистові підлягають конституційні основи держави, економіка, оборонна сфера, територіальна цілісність, порядок управління, усі «гілки влади» тощо, то й свободи громадян повинні бути не декларацією, а невід'ємною частиною правового статусу кожного українця [300].

Конкретні форми впливу інформаційного середовища на духовну сферу суспільства реалізуються як інформаційний вплив на соціальні суб'єкти різних рівнів спільності, системно-структурної та функціональної організації, змінюючи індивідуальну, групову та суспільну психологію, (термінологічно в загальному вигляді позначаються як інформаційний (або інформаційно-психологічний) вплив). Суть цього поняття відображає процес зміни психічних станів і характеристик людей під впливом інформаційно-комунікативних процесів як динамічного компонента інформаційного середовища. У цьому випадку акцентується значення інформації як засобу впливу на психіку людини.

Важливим для інформаційної безпеки держави є досягнення стану її захищеності, тобто створення і підтримка відповідних інженерно-технічних потужностей та інформаційної організації, що відповідають реальним і потенційним загрозам, а також демографічному й економічному становищу країни. За своєю загальною спрямованістю загрози інформаційній безпеці України можна поділити на такі види:

1. Загрози конституційним правам і свободам людини і громадянина у сфері духовного життя й інформаційної діяльності, індивідуальній, груповій і суспільній свідомості, духовному відродженню України.

2. Загрози інформаційному забезпеченню державної політики України.

3. Загрози розвиткові вітчизняної індустрії інформації, включаючи індустрію засобів інформатизації, телекомунікації і зв'язку.

4. Загрози безпеці інформаційно-телекомунікаційних систем на території України, як діючих, так і тих, що створюються [226, с. 24].

Загальним джерелом зовнішніх загроз інформаційної безпеки особистості є та частина інформаційного середовища суспільства, яка через різні причини неадекватно відображає оточуючий людину світ. Тобто інформація, що вводить людей в оману, не дає можливості адекватно сприймати оточуючих і себе. Внутрішні джерела загроз інформаційної безпеки особистості закладені в самій біосоціальній природі психіки людини, в особливостях її формування та функціонування, в індивідуально-особистісних характеристиках індивіда, механізмах сприйняття та переробки інформації. З огляду на ці особливості, люди відрізняються мірою схильності до різних інформаційних впливів, можливостями аналізу та оцінки інформації, що надходить тощо [300].

Аналіз теоретико-методологічних основ явища інформаційної безпеки держави в умовах сучасного стану і перспектив розвитку української державності, а також результати історичного розвитку суспільства дають підстави зробити такі висновки:

1. Інформаційна безпека держави являє собою такий стан інститутів держави і суспільства, за якого забезпечується надійний захист національних інтересів країни і її громадян в інформаційній сфері.

2. Обов'язок забезпечення інформаційної безпеки як невід'ємної складової національної безпеки покладається на інформаційну організацію держави.

3. Інформаційна організація держави повинна бути гарантом інформаційної безпеки держави та її інститутів, суспільства і громадян, стабільності політичного режиму в умовах процесів глобалізації, зростання загроз з боку міжнародного тероризму, ескалації діяльності екстремістських і сепаратистських рухів і організацій як усередині країни, так і за її межами.

4. Актуальним науковим і практичним завданням у сфері забезпечення інформаційної безпеки України є досягнення єдиного підходу до визначення оптимальних моделей і шляхів забезпечення інформаційної безпеки держави на основі виявлення найважливіших якісних і кількісних властивостей та параметрів цього явища [226, с. 25].

Через те, що головним засобом передачі інформації є мова, питання про інформаційну безпеку варто розглядати також з позиції іншомовного впливу, та навіть іншомовної диверсії. Оскільки мова – не лише самоорганізована система мовних одиниць, а, образно кажучи, «національний мовний організм, що розвивається, взаємодіючи з різними сторонами життя етнospільноти» [112, с. 8], то відповідно вплив мови на соціум є настільки ж інтенсивним, як соціуму на мову. В мові як загальнолюдському суспільному явищі вбачаємо трихотомію: людську мову як витвір людської природи, національну мову як колективний витвір духу етносу, індивідуальне мовлення як факт породження мови кожним окремим мовцем.

В законодавстві України юристи виділяють чотири взаємовиключних етапи мовного законодавства. Основою першого є Закон УРСР «Про мови в УРСР» 1989 р. Згідно з цим законом, українська мова визначена державною,

російська мова має статус офіційної, всі інші мови – мови національних меншин. Другий етап базується на Конституції України, низці актів та рішення Конституційного суду України 1999 р. У відповідності з цими документами українська мова визначається державною, російська мова має особливий статус (конкретно не визначений), всі інші мови представляються мовами національних меншин. Третій етап складається з Європейської хартії регіональних мов і мов національних меншин, Закону України «Про судочинство, судоустрій і статус суддів» 2010 р. і рішення Конституційного суду України «Про статус суддів» 2012 р. Зазначені документи встановлюють, що українська мова є виключно державною, але 13 мов є регіональними в Україні, і широко можуть використовуватися у всіх сферах суспільного життя в залежності від доцільності. Тобто, фактично мають статус офіційної мови в цих регіонах. Разом з тим законодавством не встановлений поріг цієї доцільності, що створює зону для подальших спекуляцій [332, с. 144]. Найбільш запеклі дискусії розгорілися навколо нового «Закону про мови».

3 липня 2012 року Верховна Рада прийняла закон «Про основи державної мовної політики». Це рішення викликало хвилю протестів по всій Україні. Закон дозволяє використовувати російську мову в офіційному діловодстві в регіонах, в яких не менше 10% жителів говорять цією мовою. Законом збережено конституційний державний статус української мови. Пунктом 1 статті 6 документа встановлено, що державною мовою України є українська мова. При цьому, на території України гарантується вільне використання регіональних мов. 10 серпня закон про основи державної мовної політики в Україні набув чинності. Під час прийняття закону у Парламенті та суспільстві розгорілися гострі дискусії, які після внесення змін і набуття чинності закону не вщухають й досі. Головним приводом для дискусій став статус російської мови, хоча у документі визначено багато мов нацменшин, та «загроза» до розвитку української виступає саме з її боку. З прийняттям Закону України «Про засади мовної політики» вкотре набуло актуальності питання впливу на національну самосвідомість українського народу, втрати його національної самобутності, втрати однієї з найістотніших ознак нації, щодо відродження та подальшого розвитку української мови. Документ дозволяє кожному регіону країни, де як мінімум 10% населення хотіли б спілкуватися не тільки українською, визначити для себе, яку мову, крім державної, використовувати в навчанні, діловодстві і під час звернень до держорганів. Юридично закон дає право 18 мовам, якими в Україні говорять нацменшини, отримати статус регіональних. А на практиці у 13 областях країни – на сході і півдні – регіональною стає російська, в Криму до подібного статусу мають шанс піднятися російська та кримськотатарська, на Закарпатті – угорська, а в Чернівецькій області – румунська [332, с. 146].

Самі автори закону заявляють, що серед сфер, де регіональні мови після прийняття законопроекту будуть застосовуватися паралельно з українською – освіта, судочинство, органи влади, ЗМІ, дубляж фільмів. При

цьому мова навчання дітей буде визначатися за заявами батьків. «Державні і комунальні навчальні заклади у встановленому порядку створюють окремі класи, групи, в яких навчання ведеться іншою мовою, ніж у навчальному закладі в цілому, за наявності достатньої кількості відповідних заяв про мову навчання», – йдеться у пояснювальній записці авторів законопроекту [184].

Верховна Рада України розділилася у своїх оцінках зазначеного закону на стадії обговорювання, що викликало запеклі дискусії та, навіть, бійки. Якщо підсумувати аргументи «за» та «проти», можна зазначити, що в Партії регіонів одностайно наголошували, що мовний законопроект ніяким чином не зашкодить розвитку української мови, а лише сприятиме використанню регіональних мов. Автори законопроекту зазначали неодноразово, що: «Мова не йде про другу державну мов. Єдиною державною мовою є українська. Йдеться лише про захист прав людини на використання своєї рідної мови в Українській державі. А всі ці дурниці і плітки навколо закону від недолугості політиків і від печерного небажання чути про права людини» [184]. В Україні проживають представники понад 120 різних національностей, які, безумовно, в побуті розмовляють своїми національними мовами. І цей демократичний закон свідчить про те, що кожен має право на спілкування тією мовою, якою він думає. У 2003 році Україна, ратифікувавши Європейську хартію мов, уже визнала 14 мов регіональними та одну мову – українську – державною. Після ратифікації Хартії Україна повинна була відзвітувати перед Радою Європи, як вона її виконує. Влітку 2010 року була опублікована доповідь Комітету міністрів Ради Європи з оцінки імплементації цієї Хартії в Україні. Висновок комітету: в Україні «системно і масово порушується право людини на використання рідної мови». Крім того, «в Україні така велика кількість носіїв російської мови, що викликає подив, чому російська мова має такий низький і невідповідний статус». Комітет ООН з прав дитини також направив в Україну доповідь, зазначивши, що в країні не забезпечено право дитини на виховання рідною мовою. Європейська комісія з протидії расизму і нетолерантності заявила, що Україна досі не забезпечила право національних меншин на вільне волевиявлення та інтегрування в політичну націю [40].

У той же час опозиція в свої твердженнях категорична – мовний законопроект призведе до зникнення української мови і зросійщення південних і східних регіонів України. «Українська мова у цьому законопроекті позбавлена будь-яких прав. Їй ніде не залишиться місця – ні в державній сфері, ні в навчанні. Це такий спосіб влади всюди ввести російську мову. Це шлях до руйнації української держави, адже регіоналізація мови загрожує цілісності держави», – вважає депутат Павло Мовчан [184]. Володимир Яворівський, народний депутат України, письменник висловився різко негативно щодо зазначеного закону: «Йдеться приблизно про 12 регіонів, де блискавично російська мова може стати другою державною. Української там не буде, це вже цілком зрозуміло. Це замасковано нібито під те, що так можуть робити й інші мови національних меншин, наприклад, на Закарпатті – мадяри, на Буковині може бути румунська мова тощо. Та в жодній області немає іншої мови національних

меншин, де вона може мати 10 відсотків, окрім російської. А російська може мати і має – це Донецьк, Луганськ, Харків, Одеса, Миколаїв і т. д. Тобто, у законопроекті є замаскована двомовність, а інші мови повністю усуваються, тому що 10 відсотків вони ніколи не наберуть» [52].

10 січня 2013 року В. Яворівський та ще декілька депутатів зареєстрували новий законопроект, що має змінити існуючий закон. Головне у цьому законопроекті – це те, що українська мова посідає абсолютно визначене чітке місце у мовному середовищі України як єдина державна, яка захищається і охороняється державою. Все згідно з 10 статтею Конституції. Більше того, ідеологія цієї статті у проекті реалізована на 99,9%. Як зазначають автори цього законопроекту, йдеться не тільки про декларації щодо розвитку української мови, а про дуже конкретні механізми. Так, згідно із законопроектом, буде введена інспекція з української мови, буде Центр української мови, всі, хто бажає займати державні посади, повинні скласти іспит з української мови. У Пояснювальній записці вказано також, що «Прийнятий Закон України «Про засади державної мовної політики» не відповідає європейським стандартам захисту державної мови та мов національних меншин. Попри посилення у Законі України «Про засади державної мовної політики» на низку міжнародних актів, зокрема на Європейську Хартію регіональних або міноритарних мов (надалі Хартію), норми закону суперечать основним завданням Хартії. Хартія була укладена з метою захисту та розвитку регіональних або міноритарних мов, але не прав мовних меншин. Хартія жодним чином не гарантує будь-яких індивідуальних чи колективних прав для носіїв регіональних чи міноритарних мов. Таким чином, Закон України «Про засади державної мовної політики» закріплює хибний підхід до розуміння сфери регулювання Європейської хартії регіональних або міноритарних мов. Закон України «Про засади державної мовної політики» повторює помилковість чинного Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», який робить прив'язку до «мов меншин» замість надання захисту мовам, носії якою складають меншість на певній території» [271]. Взагалі автори зазначеного законопроекту вважають, що прийняття цього Закону сприятиме згоді у суспільстві, утвердженню української мови як державної на всій території України у всіх публічних сферах суспільного життя, консолідації та розвитку української нації, захисту регіональних (міноритарних) мов, що опинилися під загрозою зникнення – відповідно до цілей та принципів, визначених Європейською Хартією регіональних або міноритарних мов, підтримання мовного розмаїття українського суспільства та міжкультурного діалогу [271].

Процес обговорення цього законопроекту ще не завершено, однак з цього приводу треба зазначити, що кожна держава має своє мовне обличчя. Це не якась абстракція, а цілком конкретні речі. Ліна Костенко зазначає: «Мова – це також обличчя народу, воно тяжко спотворене. В такій ситуації, в будь-якій, а в такій особливо, держава повинна мати глибоко продуману гуманітарну політику, створювати механізми ефективного вилу,»

координувати зусилля своїх учених і митців. Бо за таких деструкцій, у перехідний період, це життєво необхідно – накреслити шляхетні обриси своєї культури» [169, с. 95]. Саме тому сьогодні гостро постають проблеми та завдання удосконалення мовної політики в Україні.

На сьогодні справа захисту української мови в Україні не лежить тільки у юридичній площині. Навіть якщо ми забезпечимо нашій мові усі законні права і підстави для її розвитку, вона однаково може занепадати через відсутність якісної моральної та емоційної складової у нашому суспільстві. Перед Україною, як і на початку ХХ століття, стоїть етнопсихологічна та культурологічна проблема «Провансу», тобто підміни національної самосвідомості на свідомість етнографічної групи, втрати високих та героїчних реєстрів культури і самозамикання у вторинності. До цього з руйнівними стимулами додається сучасна культура постмодернізму, яка пропагує егоцентризм, девальвацію вічних цінностей (нібито для максимальної свободи особи) і вириває людину з національної органічності. Україну сьогодні розколює не мова, а політика. Політика, яка замість вирішення проблем українців, спекулює на мовному питанні. Але втративши мову, етнос може втратити владу та державність. Тому що: мова є однією із головних складових ознак етносу; рівень розвитку національної мови відображає рівень розвитку самої нації та її культури [332, с. 149].

Для правильної побудови мовної політики в сучасній Україні слід проаналізувати передовий європейський досвід вирішення мовних проблем, що передбачає регіоналізацію мовної підготовки, забезпечення вивчення, крім державної і рідної, як мінімум двох іноземних мов, зокрема тих, що в найближчій часовій перспективі будуть достатньо комунікативно потужними. З цією метою слід оновити стандарти української мовної політики, які мають поєднувати національні та загальноєвропейські компоненти, враховувати факти загальноєвропейського розвитку, включаючи необхідні знання про Європу, європейські надбання (зокрема національні та регіональні мови), цінності та орієнтири. Зміни в змісті української мовної політики мають постати основним дієвим інструментом її реформування та приведення відповідно до загальноєвропейського контексту і потреб сьогодення [194, с. 30].

Процеси державотворення зумовлюють формування нових рис національної свідомості, потребу виховання державницького мислення, а відповідно вироблення нових стандартів як у мовній практиці, так і в поведінці. Процеси національної самоідентифікації безпосередньо пов'язані з мовою. Утвердження української мови як мови української нації, як державної мови в незалежній Україні співпали з інтеграційними процесами України в Європу, української культури в зарубіжну культуру. Інтеграція не означає денационалізацію, яка є характерним явищем для сучасних соціально-економічних умов української держави. В інтегрованому світі багатомовними можуть бути люди, залежно від їх лінгвістичного дару, а не цілі суспільства.

Мова є одним з основних засобів консолідації нації. Для консолідації суспільства важливе значення має становлення державного статусу української мови в усіх сферах суспільного життя українського народу. Державна мова – це не одна з мов, яку добровільно обирають чи не обирають громадяни для свого виробничого, громадського чи особистого життя. Це мова, яка повинна бути пріоритетною в суспільному житті української нації [169, с. 95].

Аналіз ефективності політичних, соціально-економічних, правових і організаційних механізмів формування та реалізації державної мовної політики в Україні дає можливість: а) встановити чинники, що впливають на мовну ситуацію в державі (соціальний стан суспільства та стан його економіки, державне та політичне керівництво, політичні партії та громадські організації, духовний стан суспільства, українськомовна та російськомовна церкви, патріотичні прагнення інтелігенції, державна та мовна єдність громадян, вплив західної та східної діаспори, зовнішні чинники (Російська Федерація) тощо); б) довести потребу внесення змін до чинного законодавства України щодо реалізації мовних прав громадян, оскільки відсутність упродовж тривалого часу досконалої законодавчої основи («Концепції мовної політики» (на рівні закону України), сучасного базового закону «Про мови», плутанина в законах України («Про національні меншини», «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» та ін.) певних визначень і понять та їх невідповідність європейським і світовим стандартам не дали змоги українській мові посісти належне по праву місце в Українській державі; в) виявити шляхи реформування чинних і створення нових організаційних структур для реалізації мовної політики (пропозиції про поновлення діяльності Ради з питань мовної політики при Президентові України, утворення структури з реалізації мовної політики в Адміністрації Президента України, створення відповідної структури в Секретаріаті Кабінету Міністрів України, Державного департаменту (Інституту) мовної політики та його структур у вертикалі органів державної виконавчої влади та у виконавчих органах місцевого самоврядування, мовних інспекцій, служб мови тощо) [109, с. 64].

В умовах сьогодення консенсус у мовній сфері має бути вигідним (політично і фінансово) як українськомовній, так і російськомовній спільнотам в Україні, а також усім наявним на теренах нашої держави національним і регіональним меншинам [194, с. 34].

З огляду на консолідуючу роль державної мови та виходячи із загальноєвропейської практики побудови внутрішньої державної мовної політики, стратегічними механізмами розвитку державної мовної політики повинні бути:

1. Розгляд державної мови як невід'ємної складової виховання українського громадянина. Відтак, державні документи, котрі регламентують виховання молоді в країні (національна доктрина освіти, Концепція щодо виховання молоді тощо) повинні мати розділ щодо обов'язкового знання державної мови та патріотичного ставлення до нації.

2. Найважливішу роль у впровадженні державної мови відвести державним службовцям: держслужбовці усіх рівнів повинні дотримуватися вимог Конституції щодо спілкування на роботі державною мовою; проведення іспитів на знання державної мови для осіб, які зайняті на державні службі (без такого екзамену державний службовець не повинен отримати роботу).

3. Перегляд державної політики щодо українського інформаційного простору і суворого дотримання всіма учасниками чинного законодавства у мовному питанні; застосувати економічні та мотиваційні важелі щодо питань видавничої діяльності державною мовою [109, с. 64].

За визначенням вчених, шляхом виходу із мовної кризи є негайне впровадження низки заходів та принципів державотворення: 1) визнання українського етносу українською нацією та єдиним суб'єктом державотворення; 2) юридичне закріплення пріоритетів корінного народу у порівнянні з національними меншинами в усіх сферах суспільного життя; 3) надання українського громадянства всім українцям, незалежно від місця їхнього проживання; 4) представники національних меншин отримують громадянство, якщо вони знають українську мову, лояльно ставляться до Української держави, шанують її закони; 5) заперечення принципу двомовності в державних установах за будь-яких умов, а також принципу державного фінансування навчальних закладів нацменшин; 6) конституційне закріплення правоспадковості Української держави; 7) заперечення ідеологічного плюралізму і конституційного визнання державної ідеології, яка б ґрунтувалася на національній ідеї [59, с. 206].

Поступово в суспільстві утверджується усвідомлення молоддю престижності української мови. Н. Костриця наводить цікаві міркування сучасної молоді, взяті з опитувальника щодо чинників підвищення престижності української мови, які виявляються у: 1) бажанні говорити українською мовою незалежно від комунікативної ситуації (в офіційному і неофіційному спілкуванні); 2) вдосконаленні мовного законодавства та мовної політики держави, які будуть реально, а не декларативно спрямовані на утвердження української мови; 3) формуванні національно свідомої еліти; 4) прагненні мати високоякісну україномовну освіту [169, с. 98]. Навіть поверхова, приблизна статистика, умовно кажучи, працює на майбутнє, на перспективу утвердження української мови в свідомості кожного як ознаки його громадянської гідності, належності до громадян України.

До актуальних завдань державної мовної політики завтрашнього дня належить упровадження мовного планування, спрямованого на захист і підтримку державної мови, на перспективу майбутнього подолання деформацій постколоніального мовно-культурного розвитку країни:

забезпечення всебічного розвитку та функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України через прийняття нового Закону про статус державної мови в країні;

чіткого визначення в законодавстві України поняття «національна меншина», «місця компактного проживання», «етнічна меншина», «корінний

народ», «державна мовна політика» тощо;

гарантування повної та рівноправної участі громадян України, які належать до різних етномовних спільнот, у всіх сферах життя українського суспільства;

визнання багатоетнічного (а не багатонаціонального) характеру українського суспільства;

підтримання права всіх його членів на збереження та популяризацію своєї мовно-культурної спадщини;

оцінювання внеску етнічних спільнот у розвиток українського суспільства;

підтримання атмосфери взаєморозуміння та взаємодії між усіма складовими етномовної структури українського суспільства;

стимулювання визнання й поваги всього українського суспільства до державної мови і мов усіх національностей, які мешкають в Україні [107, с. 90].

Взагалі для того, щоб держава пишалася своїми мовними набутками, необхідно, щоб народ любив свою мову, сприймав її як рідну, а не як мову, яку нав'язали. Тому пріоритетним завданням держави сьогодні має стати така мовна політика, яка не просто буде нав'язувати українську мову, але привчати суспільство до думки, що це державна мова, яку необхідно для початку хоча б знати і поважати [141, с. 90].

Таким чином, зважаючи на викладене, можна зробити висновок, що мовна ситуація в Україні, яка формувалася протягом декількох століть під впливом різноманітних факторів дуже складна та різноманітна. З огляду на це, цілком зрозумілим є сучасний стан речей з розвитком і функціонуванням української мови як державної. Така ситуація вимагає вжиття заходів по популяризації української мови в певних регіонах, розробкою і реалізацією яких повинні займатися органи державної влади [302, с. 209]. Але обов'язково слід наголосити на тому, що всі етапи і складові виконання цього завдання повинні базуватися на матеріалах наукових досліджень, а не на лозунгах і гаслах політичних партій. Також слід пам'ятати, що в цьому питанні ні в якому разі не повинно бути недостатньо обґрунтованих рішень і спроб вирішити проблему за декілька років примусовими заходами.

4.3. Здоров'я людини як гуманітарний ресурс державотворення

Поширеною, хоча й не зовсім переконливою, є теза про те, що «здорове суспільство створюють і розвивають здорові люди». Між тим, історія надає багато прикладів, коли цю благородну справу творять люди, які зі здоров'ям мають неабиякі проблеми. Ми не відсторонюємо від них людей хворих чи з людей особливими потребами. Нерідко, саме хворобливі люди вносять такий вклад у розвиток суспільства, який абсолютно підпадає під визначення героїчного. Гуманістичним принципом розвитку цивілізації є залучення до процесу життєтворення всіх людей без винятку. І все ж здоров'я є тією

умовою, яка дозволяє зробити цю участь найбільш корисною і продуктивною. Окрім того, здоров'я є тією цінністю, яку людина зберігає особисто для себе. Чисельні приклади самопожертвувань (в ім'я Батьківщини чи за для іншої людини, у зв'язку з неузгодженістю, скажімо, моральних пріоритетів, розладу в сім'ї, колективі тощо) цю цивілізаційну істину не тільки не спростовує, але й ще більш посилює. Вибір Сократа (смерть як доказ своєї моральної правоти) аж ніяк не спростовує цінності життя та здоров'я в системі його моральних пріоритетів. Цінність життя і здоров'я, точніше – «здорового способу життя» – залишається сталим і всезагальним як для окремої особистості, так і для суспільства загалом. Одним з головних гуманітарних пріоритетів цей принцип є й для сучасної України. Зупинимось на його розгляді більш детально.

В першу чергу звернемося до сучасного філософського дискурсу навколо визначення понять «здоров'я» та «здоровий спосіб життя». Варто відразу відзначити складність визначення поняття «здоров'я». Можна погодитися з Б. Юдіним, на думку якого у понятті «здоров'я» міститься велика кількість самих різних смислів і смислових відтінків, які, очевидно, не можуть бути охоплені жодною з існуючих областей знання. Особливі труднощі при цьому пов'язуються з надзвичайно широким використанням цього поняття у повсякденному житті, великою кількістю його метафоричних трактувань, різними дисциплінарними і смисловими перспективами інтерпретації поняття «здоров'я» в рамках тієї чи іншої науки. Тому, мабуть, в даний час на перше місце слід поставити не досягнення максимальної аналітичної строгості в оперуванні поняттям «здоров'я», а вкладені в нього ті можливості синтезу окремих, часткових і свідомо однобічних, неповних, уявлень про феномен здоров'я, що містяться (або принаймні передбачуються) у даному понятті [393, с. 61-62].

Більшість дослідників проблематики здоров'я та здорового способу життя відштовхуються від визначення поняття «здоров'я», що розроблено експертами ВООЗ, згідно з яким «здоров'я – це відсутність психічних, фізичних дефектів, а також повне фізичне, душевне і соціальне благополуччя» [11, с. 14].

Дане визначення є доволі загальним, отже, потребує більшої конкретизації через виокремлення певних характеристик, показників, складників здоров'я.

З точки зору І. Гундарова, найбільш зручним практичним формулюванням поняття «здоров'я» є наступне. Здоров'я – це здатність а) дожити до необхідного віку, б) бути досить задоволеним собою у фізичному, душевному і соціальному аспектах, в) адекватно відповідати запитам сім'ї і суспільства. Перераховані характеристики застосовуються як до окремої людини, так і суспільства. Кожен з аспектів, знаходячись з іншими в тісній взаємодії, одночасно володіє власним діапазоном властивостей, законів функціонування [80, с. 158].

А. Галіздра визначає здоров'я як цілісний багатовимірний динамічний стан (включаючи його позитивні і негативні сторони), що розвиваються в

процесі реалізації генетичного потенціалу в умовах екологічного середовища і що дозволяє людині в різній мірі здійснювати його біологічні і соціальні функції. Відповідно до цього визначення основними показниками здоров'я є:

- рівень і гармонійність фізичного розвитку;
- функціональний стан організму (наявність резервних можливостей основних фізіологічних систем);
- рівень імунного захисту і неспецифічної резистентності;
- наявність того або іншого захворювання або анатомічного дефекту;
- рівень морально-вольових і ціннісно-мотиваційних установок [55, с. 33-34].

На думку О. Марків, здоров'я в якісних характеристиках виявляється в здатності: протистояти зовнішнім і внутрішнім збуренням, хворобам, пошкодженням, старінню та іншим формам деградації; адаптуватися до середовища і своїх власних можливостей; зберігати себе, а також природне і штучне місце свого існування; збільшувати тривалість повноцінної життєдіяльності; виробляти і вирощувати повноцінне потомство; покращувати можливості, властивості, здібності свого організму, а також якість життя і місця існування; створювати, підтримувати і зберігати культурні, духовні і матеріальні цінності; творити адекватну самосвідомість, етико-естетичне відношення до себе, ближніх, людини і взагалі до добра і зла. Широкий спектр вказаних здібностей може бути згрупований відповідно до трьох іпостасей людини: фізичної (тіло), психічної (психіка), етичної (соцієтальність). Дві останні утворюють духовний компонент здоров'я, який має пріоритетне значення. Вочевидь, що здоровою можна вважати людину, однаково благополучну як фізично, так і духовно [208, с. 242-243].

Згідно з Т. Семигіною, варто розрізняти здоров'я індивідуума, тобто здоров'я окремої людини, та здоров'я населення (або громадське здоров'я – від англ. public health). Здоров'я людини – природний стан організму, якому притаманна врівноваженість з біосферою і відсутність будь-яких виражених хворобливих змін. Здоров'я населення – стан населення, який характеризується комплексом демографічних показників (народжуваність, смертність, смертність немовлят, рівень фізичного розвитку, захворюваність, середня очікувана тривалість життя) [306, с. 639-640].

Наведені вище визначення поняття «здоров'я» передбачають певний нормативний орієнтир, отже, «здоров'я» характеризує стан людини, що відповідає даній нормі, а хвороба є відхиленням від неї. В свою чергу, дана норма варіюється від суспільства до суспільства та обумовлена низкою чинників (рівень розвитку знання, світогляд, інститути сім'ї, освіти, охорони здоров'я).

Як відзначає з цього приводу В. Розін, незважаючи на розповсюджене звичайне розуміння здоров'я як природного феномену («особливий стан організму чи психіки, що даний природою»), збереження та відтворення здоров'я передбачає медичні послуги та технології, а, головне, норми здоров'я, на які орієнтовані медичні технології, також не природний феномен, а штучний. З соціальної точки зору здоровим є той, хто ефективно

функціонує. Так, здоров'я фахівця визначається не відносно природного стану людини, а відносно соціальних вимог до його функціонування в тому чи іншому виробництві. Отже, робить висновок В. Розін, здоров'я не є природним феноменом, це соціальний артефакт, нерозривно пов'язаний з соціальними (медичними) технологіями. Проте усвідомлюється даний артефакт, як правило, у перетвореній формі (як природний феномен), що пояснюється необхідністю виправдати медичні технології «природою людини» [291, с. 47].

Водночас здоров'я та його протилежність хвороба розглядаються у сучасному філософському дискурсі не як абсолютні, а, скоріше, відносні поняття. Зокрема, Д. Вітулкас пропонує відмовитися від звичного розуміння хвороби та здоров'я як «окремих чітко визначених станів психіки та організму людини» [46, с. 49].

Більш того, сучасне розуміння здоров'я відходить від виключної прив'язки до хвороби, розглядаючи його у більш широкому контексті. Як відзначають О. Яременко та Р. Левін, інколи й досі у середовищі фахівців-медиків залишається популярним той підхід, коли здоров'я визначається як відсутність хвороби. Інший підхід, відображений у документах ВООЗ, визнає обмеженість суто медичного підходу, який визначає здоров'я як відсутність хвороби, постулює, що відсутність виявлених медичних симптомів захворювання або ознак вад і пошкоджень організму ще не означає наявності доброго здоров'я [397, с. 64].

Здоров'я і хвороба, за словами В. Розіна, характеризуються також на індивідуальному рівні: з одного боку, чоловік відстежує своє самопочуття, з іншого – як правило, орієнтується на певний ідеал здоров'я. При цьому неважко відмітити, що особистий ідеал здоров'я може істотно розходитися із соціальною нормою, причому в обидві сторони. Людина може вважати себе хворим в тих випадках, коли суспільство упевнене в його здоров'ї, і навпаки, думати, що він здоровий в той час, коли суспільство відносить його до розряду хворих [291, с. 34-35].

На думку Б. Юдіна, якщо традиційне поняття «здоров'я» осмислювалося, перш за все, у ряді таких понять, як нездужання, біль, недуга, хвороба і, далі, лікування, лікар, медицина і тому подібне, то сьогодні цей контекст, значення якого зовсім не втрачається, а за багатьма параметрами, навпаки, зростає, стає зовсім не єдиним. Зокрема, усе більш значимим стає інший смисловий ряд, в якому це поняття сполучається з такими поняттями, як можливості людини, його пристосованість до навколишнього світу, його фізичні і психічні ресурси, якість його життя, його потенціал, його, нарешті, життєвий світ. При цьому акцентується зростаюча незалежність людини від обмежень, що задаються його власною тілесністю. В першій інтерпретації це поняття виступає як таке, що істотно нормує, так що поправити здоров'я – означає увійти до деяких рамок, що задаються медициною. Отже, логічною межею здоров'я тут можна було б рахувати безперервність біологічного існування. У другому контексті нормативність виражена незрівнянно слабкіше. Бути здоровим з цієї точки зору – означає самореалізовуватися.

Стан же здоров'я, що розуміється як можливість самореалізації, визначається не лише біологією людини, але і рівнем розвитку його предметного світу і, нарешті, його духовним потенціалом [393, с. 72-73].

Отже, визначення поняття «здоров'я» вимагає комплексного розгляду даного феномену з точки зору різноманітних аспектів людської життєдіяльності. Зокрема, О. Марків пропонує відштовхуватися від системного бачення людини як передумови вивчення феномену здоров'я. Відповідно аби досліджувати здоров'я, необхідно зрозуміти феномен людини, принципи її організації. Але цього розуміння до останнього часу не могла дати медична наука, орієнтована на дослідження переважно фізичного тіла. Сьогодні дослідники все більш схильні звертатися до аналізу не тільки тілесних фізіологічних та анатомічних особливостей функціонування людського здоров'я, а скоріше до надфізіологічних, психічних, психологічних та трансцендентальних складових [206, с. 177].

Із нормативного аспекту інтерпретації здоров'я безпосередньо впливає аксіологічний. На думку Б. Юдіна, нерідко під здоров'ям ми розуміємо щось не просто нормальне, але таке, до чого повинно прагнути, чого ми хочемо, деколи навіть жадаємо, в ім'я чого можемо витратити свої сили, зазнавати чималі позбавлення і обмеження, тобто щось сприймане нами як цінність. Чи говоримо ми про норми, або про цінності, в обох випадках ми звертаємося від світу суцього до світу належного. Проте якщо в першому випадку мова може йти, скажімо, про безпристрасну реєстрацію того, що ми сприймаємо як норму або відхилення від неї, то в другому передбачається зовсім не нейтральне відношення до сприйманого. Здоров'я, іншими словами, може бути настільки значимою цінністю, щоб диктувати цілі, наміри і дії як окремих людей, так і соціальних інститутів аж до суспільства в цілому [393, с. 63-64].

Саме ціннісний аспект феномену здоров'я безпосередньо призводить до актуалізації проблематики здорового способу життя. Як відзначає Ю.

Хоменко, здоров'я у філософсько-аксіологічному плані є характеристикою життєспроможності людини до дотримання здорового способу життя. При цьому саму життєспроможність ми можемо у даному контексті інтерпретувати як такий рівень розвитку механізмів самоорганізації особистості, при якому володіння певним обсягом знань, адаптаційних навичок, умінь, особистісних якостей, життєвих ресурсів, детермінують певний спосіб життя індивіда. У цьому контексті здоров'я людини тотожне її життєспроможності вести здоровий спосіб життя [372, с.79-80].

В цілому спосіб життя – це діяльність людини у загальному вигляді, зокрема сукупність істотних рис, що характеризують діяльність народів, класів, соціальних груп, особистостей, яка (діяльність) детермінована умовами певної суспільно-економічної формації, способом виробництва, рівнем життя, сукупністю природно-географічних і суспільно-історичних умов, ціннісних установок, що притаманні окремим індивідам, соціальним групам, суспільству в цілому. З цієї філософської платформи походить визначення, що здоровий спосіб життя – це все в людській діяльності, що

стосується збереження і зміцнення здоров'я, все, що сприяє виконанню людиною своїх людських функцій через посередництво діяльності по оздоровленню умов життя – праці, відпочинку, побуту. Більш просте уявлення дає сучасний валеологічний погляд на здоровий спосіб життя – так звана формула здоров'я, що означає усі дії людини, безпосередньо спрямовані або які опосередковано торкаються формування, збереження, зміцнення, споживання, відновлення і передачі здоров'я [356].

С. Омельченко розглядає спосіб життя як тип життєдіяльності людини, основними параметрами якого є праця, побут, суспільно-політична та культурна діяльність, різноманітні звички та поведінка. Якщо їх організація і зміст сприяють зміцненню здоров'я, то можна говорити про реалізацію здорового способу життя. Відповідно, здоровий спосіб життя розуміється як сукупність видів діяльності, які забезпечують оптимальну взаємодію індивіда з навколишнім середовищем. Здоровий спосіб життя інтегрує взаємозв'язок здоров'я та способу життя, тісно пов'язаний з особистісно-мотиваційною сферою людини, її соціальними, фізичними, психологічними можливостями та здібностями [246, с. 13].

О. Нечушкіна розглядає здоровий спосіб життя через протиставлення двох типів поведінки: самозбережувальної та саморуйнівної. Здоровий спосіб життя пов'язується з першим типом поведінки, яка розуміється як активність індивіда, що спрямована на охорону, поліпшення або відновлення здоров'я і базується на самооцінці здоров'я та рівні задоволення здоров'ям. Відповідно, другий тип – саморуйнівна поведінка – це активність індивіда, що призводить до протилежних наслідків: погіршення здоров'я та скорочення тривалості життя. Така поведінка суперечить здоровому способу життя [239, с. 320].

Виходячи з широкого розуміння поняття «здоров'я», дослідження здорового способу життя також передбачає комплексний розгляд різноманітних аспектів даної проблематики, що виходить за межі суто медичного підходу. Так, на думку В. Григор'єва, феномен здорового способу життя є надто поліаспектним явищем, аби під час вирішення його складних проблем покладатися лише на рекомендації представників медицини. Філософсько-методологічний аналіз здорового способу життя дає підстави розглядати його як ту життєздатність індивіда, яку він не стільки суб'єктивно сприймає як наявність здоров'я, скільки як той вид соціально активної, творчої діяльності, що максимально розкриває його здібності, суттєві сили [73, с. 29].

Подібну точку зору поділяє й О. Федько, на думку якого поняття «здоровий спосіб життя» не передбачає лише виконання гігієнічних норм і правил або викорінювання шкідливих звичок, дотримання режиму і санітарне просвітництво. Здоров'я нерозривно пов'язане з поняттям про красу. Гармонія природних і соціальних якостей особистості, єдність фізичних і психічних процесів, їх досконалість – усе це є красою. Таким чином, здоровий спосіб життя, із часів Античності, можна сказати, спрямований на гуманізацію й активізацію людської діяльності, удосконалення

індивідуальних якостей особистості [351, с. 371-372].

Г. Івахненко до поняття «здорового способу життя» відносить дотримання фізіологічно оптимального режиму праці і відпочинку, раціональне харчування, достатній рівень фізичної активності, дотримання правил особистої і суспільної гігієни, охорона довкілля, корисні для особи форми дозвілля, дотримання правил психогігієни. Абсолютно вочевидь, що порушення хоч би одного з них негативно відбивається на стані здоров'я людини і може звести нанівець зусилля по його збереженню і зміцненню [136, с. 79].

Складові здорового способу життя включають різноманітні елементи, що стосуються всіх сфер здоров'я – фізичної, психічної, соціальної і духовної. Найважливіші з них – харчування (в тому числі якісна питна вода, необхідна кількість вітамінів, мікроелементів, протеїнів, жирів, вуглеводів, спеціальних продуктів і харчових добавок), побут (якість житла, умови для пасивного і активного відпочинку, рівень психічної і фізичної безпеки на території життєдіяльності), умови праці (безпека не тільки у фізичному, а й у психічному аспекті, наявність стимулів і умов професійного розвитку), рухова активність (використання засобів фізичної культури і спорту, різноманітних систем оздоровлення, спрямованих на підвищення рівня фізичного розвитку, його підтримку, відновлення після фізичних і психічних навантажень). Неабияке значення для здорового способу життя мають інформованість людей і можливість доступу до спеціальних профілактичних процедур, здатних протидіяти природному процесу старіння, належних екологічних умов, достатньої системи охорони здоров'я. Крім того, існує багато інших складових здорового способу життя, що стосуються переважно не тільки фізичного і психічного, а й соціального і духовного здоров'я (відсутність шкідливих звичок, пануюча світоглядна установка на пріоритетну цінність здоров'я тощо) [356].

Розглядаючи поняття «здоровий спосіб життя» варто особливо підкреслити цінність здорового способу життя для людини і суспільства. В першу чергу цінність здорового способу життя впливає з універсальної соціокультурної цінності здоров'я. Як відзначає В. Москаленко, незважаючи на різноманіття культурних традицій, уявлень і практик, яке простежується в історії людства, здоров'я представляє собою цінність у межах всіх історичних епох і культур. Здоров'я є універсальним феноменом культури не тільки в контексті зазначених культурних універсалій, а й в контексті всезагального, абсолютного, ціннісного значення для кожної людини, кожного суспільства. Більш того, саме здоров'я як цінність у широкому сенсі, виступає як критерій якості суспільного розвитку, розмежування цінностей та антицінностей, культури та антикультури [227, с. 52].

На думку К. Заблоцької, здоров'я є цінністю саме по собі, а також передумовою і складовою багатьох інших цінностей. При цьому важливість здоров'я визначається не тільки його значущістю для окремої людини. Воно є непересічною соціальною цінністю, критерієм повноцінності самого суспільства, його спроможності забезпечувати людині гідні умови праці і

відпочинку, здатності організовувати на сучасному рівні охороноздоровчу діяльність та вкорінити здоровий спосіб життя тощо [119].

У процесі формування індивідуальної свідомості цінність феномену здоров'я в тому, що воно слугує об'єктом інтересів людини і виконує роль орієнтира у предметній і соціальній дійсності. Здоров'я як цінність індивідуальної свідомості виконує роль цілепокладальної основи практичних відносин щодо її діяльності та навколишнього середовища. У процесі формування суспільної свідомості цінність здоров'я може виступати як ідеальна цінність здорового способу життя. Реальною формою здійснення цієї цінності виступає життєдіяльність суспільства [372, с. 78].

Об'єктивним показником цінності здорового способу життя є узагальнені підсумки досліджень залежності здоров'я людини від різних чинників впливу, згідно з якими рівень розвитку і стан системи охорони здоров'я у певному суспільстві зумовлює в середньому лише близько 10% усього комплексу цих впливів. Решта 90% припадає на умови середовища (близько 20%), спадковість (близько 20%) і найбільше – на спосіб життя (50%) [397, с. 64].

Поширення здорового способу життя в суспільстві, сприяючи профілактиці захворювань, призводить і до вельми відчутного економічного ефекту. Зокрема, Т.Попченко, розглядаючи забезпечення пріоритетності профілактичної (менш затратної) складової сфери охорони здоров'я, як одне з головних завдань реформування сфери охорони здоров'я в сучасній Україні, підкреслює, що економічно вигідніше попередити захворювання, ніж лікувати хвороби та їхні наслідки, виплачувати кошти за втрату працездатності [270, с. 27-28].

Цінність здорового способу життя усвідомлюється світовою спільнотою та закріплюється на рівні міжнародних документів. Так, з 1970-х років з ініціативи Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) розпочалася міжнародна кампанія під назвою «Здоров'я для всіх», в межах якої збиралася, досліджувалася, систематизувалася, узагальнювалася й оприлюднювалася інформація про існуючі загрози здоров'ю і шляхи їх подолання. Проблемі формування здорового способу життя було приділено належну увагу й у підсумковій Декларації Міжнародної конференції з первинної медико-санітарної допомоги, проведеної 1978 р. в Алма-Аті. З того часу до досліджень з цієї тематики долучалося дедалі більше наукових шкіл та окремих вчених, пік активності яких припав на I Міжнародну конференцію з пропаганди здорового способу життя, проведену в Канаді 1986 р., де була прийнята Оттавська хартія з пропаганди здорового способу життя. Ця хартія була перекладена п'ятдесятьма мовами і стала рубіжною подією, після якої формування здорового способу життя набуло статусу загальноновизнаної і підтриманої ВООЗ системи дій та наукової дисципліни з усіма належними атрибутами (ідеологією, теорією, методологією, методикою і практикою) [397, с. 63].

В цілому можна констатувати, що усвідомлення цінності здорового способу життя в останні десятиліття призвело до формування відповідної

ідеології. Так, з точки зору О. Яременка та Р. Левіна, теорія формування здорового способу життя ґрунтується на кількох основних ідеях, з яких складається певна ідеологія. Перша ідея – пріоритет цінності здоров'я у світоглядній системі цінностей людини. Друга ідея – розуміння здоров'я не тільки як стану відсутності захворювань або фізичних вад, а ширше – як стану повного благополуччя. Третя – це ідея цілісного розуміння здоров'я як феномену, що невід'ємно поєднує його чотири сфери – фізичну, психічну, соціальну і духовну. Четверта ідея полягає в тому, що відповідальність за своє здоров'я несе, передусім, сама людина, але також держава і суспільство відповідають за здоров'я населення [397, с. 64].

Отже, є всі підстави говорити про актуалізацію цінності здорового способу життя в умовах сучасного суспільства. Як зазначає Б. Юдін, нинішній акцент на здоровому способі життя відображає ту обставину, що, мабуть, ніколи раніше людина не була настільки близька до того, щоб стати господарем свого здоров'я. І чим більш вона в змозі контролювати своє здоров'я, тим більше може сприймати себе як істота автономна, самодостатня і вільна. Але, зобов'язавши сама себе вести здоровий спосіб життя, тобто контролювати своє здоров'я, людина покладає на себе і відповідну відповідальність за свій вибір [393, с. 82].

Загальна соціальна цінність здорового способу життя знаходить своє відображення на рівні індивідуальної свідомості у відповідних інструментальних цінностях, ціннісних орієнтаціях, установках тощо.

Так, Л. Лаврова, аналізуючи ціннісний вимір здорового способу життя, виокремлює наступні інструментальні цінності, що характеризують актуалізацію людини в досягненні свого здоров'я: здоровий стиль життя, відношення до здоров'я як до вітальної цінності, усвідомлення відповідальності людини за вибір буття та за своє здоров'я. Здоровий спосіб життя як цінність – це не тільки відображення умов життя у межах даного соціуму, але одночасно прояв і результат творчої діяльності людей. Розгляд здорового способу життя як цінності при цьому концентрується на двох основних проблемах. Перша з них вказує на суб'єктивний характер самих цінностей і їх нерозривний зв'язок із потребами особистості й суспільства в цілому, друга – на розуміння цінностей як функціонального буття речей і відносин, які визначаються їхньою соціальною значимістю. Найбільш значимою складовою соціальних цінностей здорового способу життя є сформованість суспільної свідомості щодо значущості здорового способу життя. Ціннісний аналіз здорового способу життя у контексті філософсько-освітньої проблематики вимагає з'ясування механізмів трансформації загальносоціальних цінностей здоров'я на індивідуальний рівень. Основою вирішення даної проблеми є визначення динаміки здорового способу життя та здорового стилю життя. Специфікою здорового стилю життя є формування системи індивідуальних потреб та цінностей, яка сприяє розвитку даної особистості, а також оптимальні з погляду особистості та її смисложиттєвих пріоритетів способи реалізації власних потреб і цінностей. Тут проблема здорового стилю життя перетинається з механізмами

самоактуалізації особистості [188].

Ю. Хоменко, концентруючи увагу на ціннісних орієнтаціях в контексті культури здоров'я, робить висновок, що рівень розвитку культури здоров'я обумовлює формування в людини визначеної системи ціннісних орієнтацій, які знаходяться в ієрархічній структурі, що, у свою чергу, здійснює регулятивну функцію в життєдіяльності людини. При цьому узагальнена система загальнолюдських цінностей відображується в понятті «гуманізм», в уявленні про світовлаштування, що ґрунтуються на утвердженні сутнісних сил і безумовної пріоритетності конкретної, живої людини, значимості її життя. Гуманістичні ціннісні орієнтації трансформуються в предметну, продуктивну, корисну з погляду формування, збереження й зміцнення здоров'я діяльність, одночасно з якою відбувається зростання культури здоров'я особистості [372, с. 82].

Водночас, говорячи про цінність здорового способу життя, треба відзначити наявність розходжень між його об'єктивною значущістю в житті сучасного суспільства та суб'єктивним усвідомленням на рівні індивідуальної свідомості, а також між усвідомленням та практичною реалізацією. Так, за оцінками А. Рибковського та Е. Браславської, більшість людей у нашій країні мають дуже поверхневе уявлення про фізичну культуру в цілому, про рухову активність, як базову складову стійкості організму до впливу несприятливих екологічних умов, про фізичні вправи як необхідні умови збереження фізичної і розумової працездатності, біологічної і психологічної надійності. Іншими словами можна сказати, що в сучасному суспільстві в даний час здоров'я поки ще не є ідеальною категорією. Справа в тому, що цінності знаходять соціальний зміст, реалізуються і впливають на свідомість і поведінку лише в тому випадку, коли глибоко усвідомлюються, сприймаються особистістю як ціннісні орієнтації. У іншому випадку нереалізована цінність існує сама по собі, незалежно від індивідуальної свідомості, яка служить одним із джерел різного роду протиріч між суспільними та індивідуальними цінностями, між свідомістю і практичною поведінкою людини [285].

Недостатнє усвідомлення цінності здорового способу життя та відсутність дієвих заходів з реалізації відповідної політики в сучасному українському суспільстві суттєво впливають на стан та якість здоров'я людини в Україні.

За оцінками провідних фахівців, показники стану здоров'я населення України (за даними як вітчизняної, так і міжнародної статистики) упродовж останніх десятиріч набули досить серйозних негативних тенденцій: зросли рівні смертності (особливо серед людей працездатного віку), захворюваності, зменшилась середня тривалість життя тощо [270, с. 3].

О. Свириденко, відзначаючи довготривалу стійку тенденцію до зниження рівня здоров'я населення України, звертає увагу на те, що сьогодні в державі середня тривалість життя громадян на 10-12 років менша, ніж у країнах Європейського союзу, а показник передчасної смерті вищий у 3-4 рази. Незадовільний стан здоров'я негативно впливає на якість і

продуктивність праці, реалізацію основних функцій життєдіяльності населення. Зростання макроекономічних показників, на жаль, не супроводжується поліпшенням здоров'я населення, а це в кінцевому підсумку призводить до економічних та соціальних втрат. Особливою загрозою майбутньому країни є нинішній стан здоров'я і спосіб життя дітей та молоді. Нині кожна 5 дитина народжується з відхиленням у стані здоров'я. У 90% школярів діагностують різні захворювання. Значно зросла частота порушень постави в дітей. Різко прогресують у середовищі підростаючого покоління хронічні хвороби серця, гіпертонія, неврози, остеопороз, артрити, ожиріння тощо. Така ситуація становить реальну загрозу генофонду нації, безпеці України та стала пріоритетною проблемою загальнодержавного значення [301].

За даними опитування населення України, що було проведено Державним комітетом статистики України у жовтні 2011 р. в ході вибіркового обстеження умов життя 10,7 тис. домогосподарств, 47% населення оцінювало стан свого здоров'я як «добрий». Серед опитаних осіб 77% повідомили, що у 2011 р. хворіли. Майже половина осіб, які перенесли захворювання, зазначили їхні негативні довготермінові наслідки: зокрема, 16% осіб відчували вплив на повсякденну працездатність, 31% – на життєву активність, тобто можливість займатися фізичною працею, відвідувати культурні заклади, вести активний спосіб життя. Із загальної кількості опитаних осіб 35% мали хронічні захворювання або проблеми зі здоров'ям. Найбільш поширеними були гіпертонія та серцеві захворювання – про наявність однієї з цих хвороб повідомили відповідно 37% та 30% осіб, які мають хронічні захворювання. Серед осіб, які мають проблеми зі здоров'ям, 16% хворіють на артроз або артрит (у т.ч. ревматоїдний), 8% – страждають від мігрені або частого головного болю, 7% та 6% – мають відповідно захворювання з груп хронічного бронхіту, емфіземи легенів та виразку шлунка або 12-палої кишки [94].

Найгострішою демографічною проблемою України була і залишається несприятлива динаміка смертності населення. Сучасна кризова ситуація зі смертністю формувалася на тлі тривалих неблагополучних тенденцій 1965-1984 рр., які були різко підсилені наслідками чорнобильського лиха і негативним впливом затяжної соціально-економічної кризи перехідного періоду. Прикро, але параметри режиму смертності в Україні за останні 10 років зберігаються на рівні найгірших показників середини 90-х років – піку кризи смертності. Затяжна стагнація показників смертності свідчить про сталість неблагополуччя у режимі вимирання населення України. Так, за 2006–2010 рр. загальний показник смертності в Україні утримувався на надто високому як для європейської країни рівні 15,2–16,2%. Однак при цьому варто зважити на те, що формування нинішнього високого рівня смертності відбувається в умовах прискореного демографічного старіння, яке за рахунок швидкого збільшення серед населення контингентів старшого віку не тільки структурно підвищує його, але й посилює темпи вимирання населення [217, с. 7].

Водночас розрахунки й аналіз українських фахівців фіксують негативну тенденція омолодження смертності від певних хвороб. Зокрема, імовірність померти від інфекційних та паразитарних хвороб до віку 60 років за 2002–2007 рр. зросла з 24,2% до 31,2% для чоловіків і з 5,6% до 9,6% – для жінок, від хвороб органів травлення – з 25,6% до 39,8% для чоловіків і з 10,9% до 18,6% для жінок. Одночасно знизився середній табличний вік смерті від інфекційних та паразитарних хвороб, хвороб органів травлення та дихання, зовнішніх причин для обох статей [287, с. 53].

Одним з найвідчутніших індикаторів суспільно-економічного благополуччя є показник смертності дітей віком до одного року. Незважаючи на неоднозначну оцінку достовірності даних про смертність немовлят, варто зазначити, що Україні вдалося досягнути певних успіхів у царині збереження життя новонароджених. Рівень смертності немовлят, що інтенсивно зростав у першій половині 90-х років (у 1993 та 1995 рр. зафіксовано найвищий показник – 15 померлих на 1000 народжених), протягом 1996–2004 рр. стало знижувався. Проте у 2005–2009 рр. має неоднозначну динаміку: у 2005 р. вона становила 10,0%, у 2006 р. – 9,8%, у 2007 р. – 11,0%, у 2008 р. – 10,0%, у 2009 – 9,3%, у 2010 – 9,1%. Незважаючи на позитивну динаміку в другій половині 1990-х, рівень смертності немовлят в Україні майже удвічі перевищує показники розвинутих європейських країн. Серед усіх померлих частка немовлят на сьогодні становить понад 1%, а внесок смертності немовлят у зміни (підвищення чи зростання) тривалості життя визначається 4 відсотками [217, с. 8].

Сучасна структура причин смерті населення України поєднує у собі елементи традиційної і сучасної структур патологій, в якій високий рівень смертності від ендогенних захворювань (хвороб системи кровообігу і новоутворень) межує з не менш значущою смертністю від екзогенних причин (нещасних випадків, отруєнь і травм, інфекційних та паразитарних хвороб, хвороб органів дихання та органів травлення). В середньому до 86% усіх смертних випадків нині в Україні припадає на три основні класи причин смерті: хвороби системи кровообігу, зовнішні причини смерті і новоутворення [217, с. 8].

Аналіз показників захворюваності та поширеності хвороб протягом 2006–2010 рр. свідчить про стійкі тенденції до їх зростання. Так, за вище означений період рівень первинної захворюваності серед всього населення зріс з 68 962,8 в 2006 р. до 72 255,4 на 100 тис. населення в 2010 р. (на 4,78%). Ще більшими темпами зросла поширеність хвороб, а саме з 174 577,5 в 2006 р. до 186 786,5 на 100 тис. населення у 2010 р (на 7,0%). Основу структури первинної захворюваності традиційно формують: хвороби органів дихання (44,12%), системи кровообігу (7,22%), травми, отруєння та деякі інші наслідки дії зовнішніх чинників (6,7%), хвороби сечостатевої системи (6,46%), хвороби шкіри та підшкірної клітковини (5,81%), хвороби ока та його додаткового апарату (4,97%), хвороби кістково-м'язової системи та сполучної тканини (4,63%), хвороби органів травлення (4,05%) та інші. Разам вищеозначені класи хвороб склали 84,0% первинної захворюваності серед

всього населення України. Основу структури поширеності хвороб серед усього населення України у 2010 р. формували: хвороби системи кровообігу (30,63%), хвороби органів дихання (20,58%), хвороби органів травлення (9,60%), хвороби кістково-м'язової системи та сполучної тканини (5,41%), хвороби сечостатевої системи (5,36%), хвороби ока та його придаткового апарату (4,94%), хвороби ендокринної системи та порушення обміну речовин (4,48%). Перелічені класи хвороб формують 81% структури поширеності хвороб серед всього населення України [217, с. 10-12].

Усвідомлення цінності здоров'я як пріоритету гуманітарної політики держави вимагає також визначення тих негативних чинників, що підривають устої здорового способу життя.

На думку багатьох фахівців, значний негативний вплив на стан здоров'я населення та поширення здорового способу життя чинять соціально-економічні умови життя. За словами Г. Степанової, соціально-економічні чинники ризику буквально пронизують всі сфери життєдіяльності людей, від яких залежить їх здоров'я. Вони впливають і на спосіб життя, стереотипи поведінки, пов'язаної із здоров'ям. Особливий акцент при цьому робиться на бідність як причину поганого здоров'я. За даними ВООЗ, вона корелюється з низькою тривалістю життя, високою дитячою смертністю, поганим репродуктивним здоров'ям, високою захворюваністю інфекційними хворобами, особливо туберкульозом і ВІЧ-СНІД, вживанням психоактивних речовин, підвищенням рівня депресії і самогубств, а також ослабленим імунітетом і підвищеною сприйнятливістю до несприятливих чинників середовища [322, с. 131].

В умовах сучасної цивілізації вагомим джерелом негативного впливу на здоров'я та здоровий спосіб життя здійснюють різноманітні техногенні чинники. Зокрема, серед численних причин неблагополуччя у стані здоров'я населення О. Марків називає негативні фактори науково – технічного прогресу (збільшення рівня механізації та автоматизації промислових виробництв, впровадження нових технологій, урбанізація, збільшення чисельності мешканців міст та ін.), які призвели до стрімкого зменшення фізичної активності, внаслідок чого з'явилися глобальна гіподинамія (зниження рухомості) та гіпокінезія (зменшення обсягу рухів). Здоров'я сучасної людини страждає також від зміни характеру харчування. Людина вживає все більш рафіновані, висококалорійні продукти, бідні або позбавлені біологічної інформації [208, с. 247-248].

Е. Демиденко також відзначає стрімке падіння здоров'я населення в техногенному середовищі. Через зниження фізичних навантажень на людський організм (за 200 років приблизно в 10 разів), антропогенних забруднень, зникнення природного відбору, генетичних змін і багатьох інших чинників, що негативно діють, нарастають так звані «хвороби цивілізації» – гіподинамія, серцево-судинні, онкологічні, алергічні, психічні, генетичні тощо [89, с. 183].

Паралельно з посиленням тиску техногенних чинників актуалізується вплив екологічних проблем. Як відзначають О. Яременко та Р. Левін, одним

із небажаних наслідків науково-технічного прогресу стає дедалі масштабніше погіршення екологічних характеристик довкілля, і це негативно впливає на стан здоров'я людей. Водночас у постіндустріальних та інформаційних суспільствах посилюються технізація та автоматизація усіх сфер життя, підвищуються динамізм, напруженість, інформаційна насиченість, ускладнюються міжособистісні стосунки тощо. Відповідно зростає сила і частота стресів, що також згубно впливає на людське здоров'я [397, с. 61].

О. Марків звертає увагу на своєрідний парадокс: чим вище забезпеченість людини засобами підвищення якості життя та комфорту, тим вище рівень екологічної небезпеки, і, як наслідок – рівень хворобливості населення. Екологічна криза сприяє біологічним вадам здоров'я, прискорення швидкості життя та збільшення кількості інформаційних потоків – вадам психологічного та психічного здоров'я, абсолютизація значень зовнішніх символічних систем для визначення соціального статусу та поляризація суспільства за ознакою володіння цими символами (влада, багатство, матеріальні цінності тощо) – сприяє вадам соціального здоров'я [207, с. 179].

Аналізуючи чинники, що перешкоджають утвердженню здорового способу життя, не можна залишити поза увагою духовну сферу суспільства. Як відзначає І. Гундаров, хвороба і смерть виникають не лише від впливу сильних ушкоджувальних факторів, але і від нездатності організму протистояти їм. Адаптивно-компенсаторні можливості бувають матеріальними і ідеальними. Перші включають діяльність фізіологічної, біохімічної, імунної і інших тілесних систем. До других відносяться системи психологічної властивості, перш за все, життєві пріоритети, міжособистісні стосунки і емоційні стани. Такі життєві пріоритети, як пристрасть до «золотого тільця», владолубство, сексуальна вседозволеність, обжерливість; такі взаємини між людьми, що засновані на егоїзмі і озлобленості; такі емоційні стани, як смуток, безвихідність, гнів ведуть до зниження життєвої стійкості і збільшення ризику смерті [80, с. 165].

В свою чергу, В. Копа приходиться до висновку, що базисні духовні цінності не тільки безпосередньо детермінують здоров'я, але й пов'язані з ним і можуть бути причиною (як це не парадоксально) руйнування здоров'я (наприклад, надлишок невитраченої креативної енергії людини, спрямованості її до творення нових рішень і більш гармонійних форм життя). Величезний енергетичний потенціал, закладений у духовно-моральних цінностях і ідеалах, не маючи спеціального «виходу», здатний спалити людину, що лишилася з ним віч-на-віч. Поширення «хвороб цивілізації» і загрозливі демографічні процеси в нашій країні прямо пов'язані з духовним неблагополуччям людини, і їх можна пояснити надлишком креативної енергії в цілісній психосоматичній організації людини. Очевидним є й інше: людина не в змозі досягти рівня духовного благополуччя, якщо не буде благополучною у матеріальному і соціальному розумінні, так само, поза духовним благополуччям людини неможливе досягнення благополуччя

соціального, економічного й матеріального. Інакше кажучи, поза духовним благополуччям для людини неможливо щиросердечне (психічне) і соматичне (фізичне) благополуччя – здоров'я [165].

Дія соціально-економічних, екологічних, духовних чинників негативного впливу на стан здоров'я населення підсилюється через поширення практик саморуйнівної поведінки, яке власне також є наслідком та проявом кризових суспільних явищ. В першу чергу, мова йде про такі шкідливі звички, як вживання наркотичних речовин, куріння тютюну, зловживання алкогольними напоями.

Так, куріння сьогодні вважається першопричиною багатьох хвороб (серцево-судинних захворювань, раку легенів) і короткої тривалості життя. Нікотин викликає звуження і склероз кровоносних судин і веде до порушення кровопостачання, особливо судин серця і зовнішніх кінцівок. Можливі наслідки – гангрена курця (нікотинова гангрена), інфаркт міокарду, інсульт головного мозку [11, с. 255]. Тютюнокуріння спричиняє смертельні випадки у хворих на ішемічну хворобу серця, інсульт, онкологічну патологію, особливо захворювання на рак легень. Ризик розвитку хронічних обструктивних захворювань у курців у 5-8 разів вищий, ніж у некурців. Від тютюнозалежних захворювань в Україні помирає щорічно 110 тис. людей [133, с. 14-15].

Не меншої шкоди здоров'ю завдає зловживання алкогольними напоями. Зумовлені вживанням алкоголю проблеми виходять далеко за межі суто медичної концепції «алкоголізму». Крім власне матеріальних втрат, високий ступінь алкоголізації населення завдає значної шкоди демографічній та соціально-психічній сферам суспільства – спричинює падіння народжуваності, руйнування національного генофонду, погіршення здоров'я підростаючого покоління, зниження трудового потенціалу країни, підвищення криміналізації суспільства. Регулярне вживання алкоголю скорочує тривалість життя на 5–7 років [391, с. 119].

Можливо не таким явним, як у випадку із шкідливими звичками, менш усвідомлюваним, проте не менш руйнівним за своїми негативними наслідками, є вплив режиму, характеру, раціону харчування. Так, світовий досвід свідчить, що нераціональне та незбалансоване харчування є одним із найважливіших факторів ризику виникнення серцево-судинних та онкологічних захворювань, діабету, остеопорозу, карієсу, виснаження та інших патологічних станів. Нераціональне харчування, зокрема надмірне споживання жирів тваринного походження, солі та цукру сприяють виникненню багатьох захворювань, які можна попередити шляхом збільшення в раціоні харчування частки свіжих овочів та фруктів, рослинних жирів, білого м'яса та риби [345, с. 296].

В. Земцова, аналізуючи тенденції у динаміці стану здоров'я населення України, також з соціально-економічними труднощами пов'язує нераціональне незбалансоване харчування за якісними та кількісними параметрами. Недостатність білків і вітамінів, надлишок вуглеводів та жирів у раціонах харчування викликають порушення обміну речовин,

захворювання органів травлення, атеросклероз, онкологічну патологію. Окрім цього, недостатня фізична активність у поєднанні з незбалансованим харчуванням є причиною ожиріння, остеопорозу, серцево-судинної патології, діабету. Значну роль у формуванні патології населення України відіграє поширеність психоемоційних стресів, пов'язаних з психоемоційним кліматом у сім'ї, на роботі, у суспільстві в цілому [133, с. 15].

Негативні тенденції у динаміці показників стану та якості здоров'я населення України, вплив негативних чинників, що підривають основи здорового способу життя, поширення практик, що руйнують здоров'я, актуалізують проблематику формування здорового способу життя в сучасному українському суспільстві та вимагають розробки та втілення системи заходів, спрямованих на досягнення відповідної мети. Звідси випливає необхідність розгляду основних напрямів формування здорового способу життя в Україні і в світі як ресурсу посилення державотворчих процесів.

В першу чергу підкреслимо комплексність заходів, спрямованих на формування здорового способу життя. Як зазначають О. Яременко та Р. Левін, оскільки вплив на здоров'я людей справляють практично всі явища і події суспільно-політичного та соціально-економічного життя, то, відповідно, й робота щодо збереження і зміцнення здоров'я може бути максимально ефективною за умови спільних зусиль представників різних галузей культури, науки, виробництва, сфер законотворчості, управління, господарювання, регулювання, охорони прав і свобод населення. Це означає, що до активної участі у формуванні здорового способу життя залучаються всі гілки державної влади, самоврядування, недержавні організації, суспільні інститути різного відомчого підпорядкування (наприклад, сім'я, школа, військо, засоби масової інформації тощо) [397, с. 67].

М. Калина, аналізуючи досвід європейських країн, виокремлює декілька важливих характеристик сучасного європейського підходу до формування здорового способу життя. Зокрема, мова йде про мультисекторний підхід (вирішення питань, пов'язаних із здоровим способом життя, в рамках кількох напрямів державної політики), багатоінструментальність (застосування для досягнення цієї мети різних механізмів у комплексі, що відповідає складному характеру самих проблем, пов'язаних зі здоровим способом життя), оптимальний розподіл функцій та відповідальності між різними рівнями управління (який має на меті досягнення максимальної ефективності усіх заходів), залучення до спільних зусиль щодо впровадження здорового способу життя представників приватного сектору та громадянського суспільства [142, с. 45].

Узагальнюючи світовий досвід, українські фахівці пропонують розрізняти за напрямками діяльності п'ять великих груп (або комплексів) заходів щодо формування здорового способу життя. Це формування сприятливої для здоров'я політики, створення сприятливого середовища існування людей (природних і соціальних), підвищення активності громад, розвиток персональних людських навичок, переорієнтація служб охорони

здоров'я в бік профілактики [356].

Основою політики з формування здорового способу життя в першу чергу є відповідне нормативно-правове забезпечення. Зокрема, згідно з висновками О. Вакуленко, в Україні функціонує певна законодавча база щодо сприяння покращення здоров'я та утвердження здорового способу життя (Конституція України, Основи законодавства України про охорону здоров'я, Національна програма «Діти України», Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства, Цільова комплексна програма «Фізичне виховання – здоров'я нації», Закон «Про загальну середню освіту» тощо), але очевидною є необхідність доопрацювання законодавчої бази з метою комплексного забезпечення діяльності всіх фахівців, які працюють у сфері впровадження здорового способу життя, у тому числі і соціально-педагогічної діяльності соціальних педагогів та соціальних працівників [42].

В свою чергу, за оцінками М. Лук'янченка, комплексний аналіз законодавчої бази України і порівняння її з положеннями відповідних документів міжнародного співтовариства свідчать про те, що законодавство України в цілому відповідає основним міжнародним стратегіям політики сприяння здоров'ю та здоровому способу життя. Поряд з цим, актуальною залишається проблема забезпечення виконання вимог чинного законодавства щодо сприяння здоровому способу життя та охороні здоров'я з боку всіх суб'єктів суспільних відносин (органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, громадських організацій тощо). Сьогодні в Україні нормативна база є недостатньо ефективною через невиконання діючих законів. Деякі положення законодавства України, які прямо або опосередковано стосуються регулювання проблем щодо формування здорового способу життя населення потребують доопрацювання. Головна мета такого вдосконалення полягає у врахуванні міжнародних підходів до даної проблеми та у розвитку правових основ охорони здоров'я, які на сьогодні не повною мірою відповідають потребам формування здорового способу життя [196, с. 76-77].

Не менш важливим напрямом формування здорового способу життя є створення належної матеріальної бази та організаційна підтримка з боку ключових суб'єктів. Як відзначає Е. Демиденко, здоров'я, що є однією з найвищих людських цінностей, в техногенному суспільстві може підтримуватися разом з високою тривалістю життя лише за наявності добре організованої соціально-медичної і оздоровчої інфраструктури. Немало прикладів, коли оздоровчі програми, що впроваджуються в окремих школах, садках і спортивно-фізкультурних групах істотно підвищували рівень стану імунної, ендокринної і інших систем, в 3–5 разів знижували захворюваність дітей в порівнянні з середньостатистичною для певного віку. Це ще раз говорить про те, що в умовах масових втрат природного здоров'я необхідні відповідні техніко-технологічні і організаційні заходи, що підвищують стан здоров'я і тривалість життя людей [89, с. 192].

О. Кириленко вважає за необхідне прискорити в Україні створення умов для організації спеціального моніторингу з вивчення проблем здоров'я та здорового способу життя. Такий моніторинг не може бути прерогативою одного відомства – системи спорту та фізичного виховання або системи охорони здоров'я – він повинен мати характер міжвідомчої дослідної, інформаційно-аналітичної програми. У подібному моніторингу необхідно об'єднання зусиль фахівців з різних наукових сфер – превентивної медицини, валеології, соціології здоров'я, соціології спорту і фізичного виховання, педагогіки. Підготовка і проведення таких досліджень можливі при розширенні їх фінансування та організаційної підтримки з боку держави [153, с. 414-415].

Основним фокусом зусиль з формування здорового способу життя, в першу чергу, має стати вплив на індивідуальну, групову та суспільну свідомість, формування відповідного світогляду та позитивної громадської думки щодо здорового способу життя, які, в свою чергу, стають фундаментом здоров'язберігаючих практик, зразків поведінки, індивідуальних та колективних дій з формування, збереження, зміцнення й відновлення здоров'я.

За словами О. Марків, формування прагнення до збереження і зміцнення свого здоров'я, стимулювання тривкої мотивації на здоровий спосіб життя, формування почуття відповідальності за своє здоров'я, ціннісне відношення до життя повинні базуватися на сучасному світогляді, найновітніших досягненнях науки та цілісному уявленні про людину, яка живе за законами холізму, ієрархічності, системності і гармонійності, тобто за законами духовного розвитку [207, с. 180].

Політика формування здорового способу життя здійснюється шляхом поширення наукових знань з питань охорони здоров'я, організації екологічного і фізичного виховання, здійснення заходів щодо профілактики шкідливих для здоров'я людини звичок, а також забезпечення соціальних умов, сприятливих для формування здорового способу життя [307, с. 640].

Формування здорового способу життя, з точки зору О. Вакуленко, є частиною загального процесу соціалізації особистості, що реалізується через низку соціально-педагогічних механізмів, до яких відносяться:

- інституційний – процес взаємодії людини з інститутами суспільства та різними організаціями, реалізується через систему громадського виховання: школу, позашкільні навчально-виховні заклади, дитячі та юнацькі організації, засоби масової інформації тощо;
- традиційний – засвоєння людиною норм, еталонів поведінки, поглядів, стереотипів, що характерні для найближчого оточення: сім'ї, родичів, близьких людей;
- стилізований – діє у межах певної субкультури;
- міжособистісний – процес взаємодії людини з суб'єктивно значущими для нього особами [41].

Звідси випливає необхідність цілеспрямованого впливу на соціалізацію особистості, в першу чергу молодого покоління, через означені вище механізми. Розглянемо деякі з них детальніше.

Формування здорового способу життя починається з сімейного виховання, що, як вже зазначалося раніше, відноситься до традиційного способу соціалізації. З точки зору О. Вакуленко, засвоєння норм громадської поведінки та вплив традиційного способу проходить, як правило, на підсвідомому рівні, за допомогою сприйняття домінуючих стереотипів поведінки. Зокрема, особливу роль відіграє сім'я у формуванні уявлення та вироблення способу життя дітей і молоді, вносить корекцію у їхнє здоров'я. Аспектами впливу є фізичний (фізичне здоров'я), розумовий розвиток дітей та підлітків (духовне здоров'я); емоційний, психологічний стан (психічне здоров'я); засвоєння соціальних норм; ціннісні орієнтації прийнятні в сім'ї (соціальне здоров'я). Відповідно, формування здорового способу життя є одним із важливих напрямів сімейного виховання. Багато в чому формування здорового способу життя залежить від традиційної складової цього впливу: стилю життя сім'ї, способу організації життя, характеру взаєностосунків між подружжям, участі обох батьків у вихованні, правильної організації вільного часу сім'ї, ставлення самих батьків до вживання алкоголю, паління, застосування наркотичних речовин. Отже, спосіб життя сім'ї в основному умовляє і спосіб життя дітей [41].

Водночас треба враховувати, що сім'я має двосторонній вплив на спосіб життя молоді людини. З одного боку, вона виступає як захисний чинник, що перешкоджає появі та розвитку шкідливих звичок, з другого – як особливий чинник, що стимулює розвиток шкідливих звичок у дітей [42].

Одним з найвпливовіших соціальних інститутів, відповідальних за формування здорового способу життя, є освіта. Так, з точки зору О. Марків, обов'язковим компонентом нової системи освіти мають бути знання про формування, збереження, зміцнення здоров'я, гігієнічне виховання населення. Цей компонент зробить можливим врахування принципово нових, валеологічних вимог до всього змісту освіти, формування валеологічної свідомості молоді, культури здоров'я, яка включає фізичні, психічні, духовні та соціальні складові [206, с. 73].

Л. Лаврова безпосередньою основою формування здорового способу життя в системі освіти вважає створення та реалізацію неперервної валеологічної освіти в Україні. Валеологічна освіта як самостійний компонент національної системи освіти зорієнтована на створення компетенцій щодо формування, збереження й зміцнення здоров'я та вибору здорового способу життя, а також на створення здорових умов освітньої діяльності. Конкретним механізмом реалізації теоретичних положень та принципів валеологічної освіти є здоров'язберігаючі освітні технології. Сам процес здоров'язбереження та здоров'ярозвитку в освіті може виступати у двох іпостасях. По-перше, як основна мета освітнього процесу, коли мова йде про формування культури здоров'я та здорового способу життя у контексті самоактуалізації особистості. По-друге, як необхідна умова

організації освітнього процесу, яка визначає його організаційно-технологічні характеристики виходячи із завдань збереження здоров'я його суб'єктів [188].

У свою чергу, В. Успенська звертає увагу на необхідність орієнтації системи освіти на розвиток життєвих навичок через формування здоров'язберігаючої компетентності як основи формування здорового способу життя. Навчання учнів на засадах розвитку навичок – це підхід у формуванні чи підтримці здорового способу життя, його умов через розвиток знань, ставлень та особливих навичок з використанням різноманітного досвіду навчання, але при цьому до процесу організації навчання залучаються всі його учасники (через впровадження інтерактивних методик). Здоров'язберігаюча компетентність включає в себе знання, уміння, навички, життєвий досвід, цінності, інтереси, що самостійно реалізуються учнем і використовуються в певній життєвій ситуації [345, с. 297].

У справі поширення цінностей та моделей здорового способу життя значну роль грає їх пропаганда через засоби масової інформації. Як відзначає Л. Лаврова, важливою галуззю у пропаганді здорового способу життя є засоби масової інформації (ЗМІ), що спроможні провадити ідеологію здоров'я. Але ефективність такої діяльності можлива знову ж таки за умови, що вони враховуватимуть реальні потреби усіх сфер життєдіяльності суспільства. Перехід ЗМІ на самоутримання сприяє неконтрольованій рекламі, що суперечить ідеології здоров'я населення. Тому у цьому випадку найбільш впливовою є роль громадськості [350, с. 86].

О. Вакуленко, підкреслюючи особливу роль засобів масової інформації у формуванні та становленні особистості, акцентує увагу на їх значенні у процесі соціалізації молодого покоління. З раннього дитинства людина опиняється в інформаційному полі, вона не може жити без інформації, сприймаючи її через безліч каналів, і на основі її обробки формує свою поведінку. Засоби масової інформації створюють своєрідний інформаційний світ, у якому людина, зокрема молода, виробляє певний світогляд щодо життя – способу, стилю, типів поведінки тощо, хоча, як зазначалося, інформаційний простір має, здебільшого, несистематизований, а часом і суперечливий характер. Відповідно, засоби масової інформації можна розглядати як особливий чинник впливу на формування способу життя молоді, безпосереднім об'єктом дії інформаційних повідомлень є як окремих індивідів, так і велика група людей, що становлять аудиторію для того чи іншого конкретного засобу масової комунікації. Засоби масової інформації мають чималі можливості впливу на спосіб життя та здоров'я особистості, як суто інформаційно, так і за допомогою практичних зразків такого стилю життя [41].

Українські засоби масової інформації є сьогодні вагомим чинником впливу на свідомість людини. Проте зараз в інформаційному просторі України відсутня потужна система узгоджених конструктивних ідеологем, здатних консолідувати суспільство для подолання наявної кризи. Натомість він містить низку негативних тенденцій, що за умов їх подальшого розвитку

можуть призвести до критичного ступеня деморалізації населення. Природно, такий стан речей суттєво перешкоджає ефективній реалізації стратегії інформованості щодо формування здорового способу життя. Йдеться не про відсутність окремих теле- і радіопрограм, друкованих матеріалів, соціальної реклами з проблем здоров'я (вони є і певною мірою виконують своє призначення), а про відсутність єдиної системи пріоритету формування здорового способу життя у ЗМІ, керованої на державному рівні і закріпленої законодавчо. У ситуації сучасної соціально-психологічної нестабільності доцільніше, щоб засоби масової інформації взяли на себе місію вироблення національної ідеології, орієнтованої на оптимістичну перспективу. На думку деяких фахівців, одним з суттєвих компонентів такої ідеології може стати пропагування в ЗМІ ідеї згуртування народу України навколо цінностей здорового способу життя в усій їх різноманітності – фізичних, психічних, духовних, соціальних [356].

Особливої уваги заслуговує такий чинник формування здорового способу життя як система фізичної культури та спорту. Незадовільний стан її функціонування здійснює суттєвий негативний вплив на стан здоров'я населення.

На думку В. Григор'єва, однією з найсуттєвіших умов існування здорового способу життя як такого і його подальшого розвитку є оптимальне функціонування такої базової його складової, як інститут фізичної культури і спорту. При цьому головний акцент робиться не на спорті у широкому розумінні, що охоплює власне змагальну діяльність і спеціальну підготовку до неї (спортивне тренування), а масовий спорт, або система спорту для всіх [72, с. 90].

Роль фізичної культури у формуванні здорового способу життя в першу чергу реалізується на основі принципу оздоровчої спрямованості, що передбачає фізичний розвиток підростаючого покоління та молоді, фізичне вдосконалення дорослого зайнятого населення, збереження доброї фізичної форми людей похилого віку. Також фізична культура є засобом активного повноцінного відпочинку людей, тому особливо важливе значення мають заняття фізичними вправами на лоні природи, що сприяє регуляції вегетативних функцій організму. Фізична культура для багатьох стає формою самовираження. У більшості видів спорту ми маємо справу не просто з проявами фізичної сили або витривалості, а з цілісним виявом людської особистості або сили колективу. В цьому сенсі спорт дає людині багатостороннє задоволення від прояву своїх сутнісних сил. Нарешті, заняття фізичною культурою та спортом розглядаються як ефективний засіб зниження соціальної напруженості у суспільстві та профілактики асоціальної поведінки [18, с. 174].

Згідно з висновками О. Кириленко, серед причин пасивного ставлення до спорту основними є соціально-економічні чинники, що визначають рівень та якість життя населення України (дефіцит коштів, відсутність вільного часу, часті хвороби, незадовільний стан здоров'я). Разом з цим існує низка негативних чинників системи фізичного виховання та спорту, а також інших

інститутів, що взаємодіють з цією системою. Це висока вартість послуг у спортивних закладах, недостатня кількість спортивних закладів, низький рівень благоустрою та комфорту існуючих спортивних центрів, недостатній рівень розвитку індивідуальної культури здоров'я та фізичної культури. В свою чергу, до чинників, що сприяють спортивній активності людей відносяться високий рівень добробуту (доходів), розташування спортивних центрів майданчиків тощо неподалік від місця проживання, знання, досвід, що були отримані в процесі спортивних тренувань та участі в спортивних змаганнях у минулому [153, с. 182].

Сьогодні особливого значення набуває рекреаційна робота з населенням у місцях масового відпочинку та за місцем проживання, де батьки разом з дітьми займаються фізичними вправами у вільний від роботи та навчання час, бо, як відомо, саме з родини починає формуватися звичка до активного та здорового способу життя. В цьому контексті головне завдання органів управління з фізичної культури і спорту, закладів культури, освіти та охорони здоров'я, спільно з громадськими організаціями полягає в тому, щоб провести необхідні заходи щодо перетворення парків культури і відпочинку та пляжів на центри фізкультурно-оздоровчої роботи для організації і проведення масових змагань, активного відпочинку і здорового дозвілля широких верств населення. Це, в свою чергу, потребує вирішення ряду матеріально-технічних питань, таких як: 1) організація агітаційно-пропагандистської і інформаційної роботи; 2) транспортне забезпечення; 3) створення мережі обслуговуючих установ: пунктів прокату спортивного інвентарю, пунктів харчування, човникових станцій; 4) будівництво спортивних споруд, бігових і лижних трас, доріжок здоров'я, ігрових майданчиків і т.д.; 5) забезпечення охорони громадського порядку; 6) забезпечення санітарного контролю і очищення території [31, с. 29-30].

Таким чином, можемо зробити висновок, що утвердження здоров'я людини як гуманітарного пріоритету державотворення в першу чергу вимагає активізації зусиль різних суб'єктів державотворчого процесу у справі формування здорового способу життя. Здоров'я при цьому розуміється як відсутність психічних, фізичних дефектів, а також повне фізичне, душевне і соціальне благополуччя, розглядається у широкому сенсі, що включає фізіологічний, анатомічний, психічний, психологічний, соціальний та інші аспекти, і виступає однією з найбільш значущих цінностей, що визначає якість життя окремого індивіда та суспільства в цілому. Відповідно, поняття «здоровий спосіб життя» включає всі дії людини, спрямовані на збереження, зміцнення, відновлення здоров'я.

Негативні тенденції у динаміці показників стану та якості здоров'я населення України, вплив негативних чинників, що підривають основи здорового способу життя, поширення практик, що руйнують здоров'я, актуалізують проблематику формування здорового способу життя в сучасному українському суспільстві та вимагають розробки та втілення системи заходів, спрямованих на досягнення відповідної мети. Як свідчить світовий досвід, для її досягнення вкрай важливими є п'ять великих груп (

або комплексів) заходів щодо формування здорового способу життя. Це формування сприятливої для здоров'я політики, створення сприятливого середовища існування людей (природних і соціальних), підвищення активності громад, розвиток персональних людських навичок, переорієнтація служб охорони здоров'я в бік профілактики. Крім того, до важливих напрямів формування здорового способу життя в сучасному українському суспільстві можна віднести створення нормативно-правової, організаційної та матеріально-технічної бази відповідної політики у галузях охорони здоров'я, фізичної культури та спорту, освіти тощо; організація моніторингу з вивчення проблем здоров'я та здорового способу життя; комплексний вплив на індивідуальну, групову, суспільну свідомість з метою поширення цінностей, знань, навичок щодо здорового способу життя, в першу чергу, через інститути сім'ї, освіти, ЗМІ, фізичної культури та спорту.

Висновки до четвертого розділу

Проаналізувавши ключові завдання гуманітарної стратегії інноваційного розвитку держави можна зробити наступні висновки:

По-перше, процеси розвитку інформаційної цивілізації актуалізують осмислення проблеми інтелекту, поглиблюючи й урізноманітнюючи її зміст. Інтелект постає інтегральною характеристикою сучасного суспільства, що може бути одночасно визначена як мета і засіб цивілізаційного розвитку людства. Його зміст як основного чинника розвитку постіндустріальної цивілізації визначається наданням людині умов для творчості, вдосконаленням навколишнього середовища, постійним освоєнням нової інформації, що в умовах інформаційної революції постає невичерпним джерелом нових знань. Інтелект перетворюється на провідний ресурс державотворення.

У сучасних умовах розвитку українського суспільства помітною стає деінтелектуалізація суспільства на різних рівнях, що створює серйозну загрозу для цивілізаційного поступу нашої держави. Усвідомлення цієї небезпеки має сприяти реформуванню вітчизняної освіти на засадах поєднання набутків інформаційної цивілізації із загальнолюдськими та національними цінностями. Фундаментом такого поєднання є духовна культура, у сучасному розвитку якої традиції та новації постають компонентами, що мають не протистояти один одному, а гармонійно взаємодіяти між собою, забезпечуючи перспективи розвитку України в XXI столітті.

По-друге, мовна ситуація в Україні, яка формувалася протягом декількох століть під впливом різноманітних факторів на сьогодні дуже складна та різноманітна. З огляду на це, цілком зрозумілим є сучасний стан

речей з розвитком і функціонуванням української мови як державної. Така ситуація вимагає вжиття заходів щодо популяризації української мови в певних регіонах, розробкою і реалізацією яких повинні займатися органи державної влади. Але обов'язково слід наголосити на тому, що всі етапи і складові виконання цього завдання повинні базуватися на матеріалах наукових досліджень, а не на лозунгах і гаслах політичних партій. Також слід пам'ятати, що в цьому питанні ні в якому разі на повинно бути недостатньо обґрунтованих рішень і спроб вирішити проблему за декілька років примусовими заходами.

По-третє, утвердження здоров'я людини як гуманітарного пріоритету державотворення в першу чергу вимагає активізації зусиль різних суб'єктів державотворчого процесу у справі формування здорового способу життя. Здоров'я при цьому розуміється як відсутність психічних, фізичних дефектів, а також повне фізичне, душевне і соціальне благополуччя, розглядається у широкому сенсі, що включає фізіологічний, анатомічний, психічний, психологічний, соціальний та інші аспекти, і виступає однією з найбільш значущих цінностей, що визначає якість життя окремого індивіда та суспільства в цілому. Відповідно, поняття «здоровий спосіб життя» включає всі дії людини, спрямовані на збереження, зміцнення, відновлення здоров'я.

Негативні тенденції у динаміці показників стану та якості здоров'я населення України, вплив негативних чинників, що підривають основи здорового способу життя, поширення практик, що руйнують здоров'я, актуалізують проблематику формування здорового способу життя в сучасному українському суспільстві та вимагають розробки та втілення системи заходів, спрямованих на досягнення відповідної мети. Як свідчить світовий досвід, для її досягнення вкрай важливими є п'ять великих груп (або комплексів) заходів щодо формування здорового способу життя. Це формування сприятливої для здоров'я політики, створення сприятливого середовища існування людей (природних і соціальних), підвищення активності громад, розвиток персональних людських навичок, переорієнтація служб охорони здоров'я в бік профілактики. Крім того, до важливих напрямів формування здорового способу життя в сучасному українському суспільстві можна віднести створення нормативно-правової, організаційної та матеріально-технічної бази відповідної політики у галузях охорони здоров'я, фізичної культури та спорту, освіти тощо; організація моніторингу з вивчення проблем здоров'я та здорового способу життя; комплексний вплив на індивідуальну, групову, суспільну свідомість з метою поширення цінностей, знань, навичок щодо здорового способу життя, в першу чергу, через інститути сім'ї, освіти, ЗМІ, фізичної культури та спорту.

РОЗДІЛ 5

ПРОВІДНІ УСТАНОВКИ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГУМАНІТАРНОЇ СТРАТЕГІЇ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ

5.1. Екологічна безпека як установка суспільного розвитку

Пріоритет людини, визнаний у якості стрижньової основи українського державотворення, охоплює собою комплекс пріоритетів, провідне місце серед яких належить екологічній безпеці суспільства та особистості. На жаль, на сьогоднішній день визріло й набирає силу протиріччя між потребами економічного зростання держави і можливостями використання природо-ресурсного потенціалу, між зростанням добробуту населення та рівнем його екологічної безпеки. За рівнем екобезпечного розвитку Україна знаходиться далеко від межі суспільно визнаної рівноваги. Понад те, вона отримала статус «зони екологічного лиха», що стримує приплив іноземних інвестицій, міжнародне співробітництво, культурний обмін, розвиток туристичної сфери держави. Підвищення рівня екологічного захисту населення, створення ефективної системи екобезпечного розвитку постає у якості завдання, на вирішенні якого мають бути зосереджені матеріальні та духовні ресурси нації, її інтелект і творчість. Зупинимось на цьому більш детально.

Екологічна безпека визначається сучасними дослідниками як один з основних пріоритетів концепції сталого людського розвитку. Світова спільнота усвідомлює неможливість подальшого економічного розвитку без розв'язання екологічних проблем. Реальна комплексність і масштабність екологічних проблем є достатньо очевидним чинником, який засвідчує, що цілі екологічної безпеки не можуть бути зведені лише до розробки заходів з попередження екологічних загроз. Глобальність та гострота нинішньої екологічної кризи є важливими онтологічними обставинами, що спонукають вчених пов'язувати суть проблеми екологічної безпеки з розробкою принципів і механізмів політики екологічного регулювання процесів безпосереднього забезпечення життєдіяльності людини й суспільства.

Таке розуміння концептуального статусу проблеми екологічної безпеки передбачає створення якісно нових інформаційних стратегій, за своїм змістом пов'язаних з формуванням ефективних законодавчих, нормативних, інституційних механізмів екологічного регулювання. А це дозволить глибше розкрити і соціальну суть феномена екологічної безпеки як чинника економічної, соціальної та політичної стабільності. У світоглядній площині такий підхід безпосередньо пов'язаний з ідеями неухильного покращення якості життя людей на основі впровадження природоохоронних ресурсозберігаючих технологій, глобального партнерства у справі охорони навколишнього природного середовища. Ці ідеї складають сутність концепції сталого розвитку [32, с. 73]. Варто приділити увагу проблемі її виникнення

та розвитку в аспекті характеристики екологічної безпеки як складової і завдання українського державотворення.

Сучасна екологічна ситуація у світі характеризується дослідниками за допомогою поняття екологічної кризи, що визначається як зворотня зміна стану рівноваги природних комплексів. Екологічній кризі притаманне стрімке зростання впливу зміненої людьми природи на суспільний розвиток. В. Гьосле зазначає, що в історії людини екологічна криза не є пересічним явищем серед усіх інших. Через те, що людина є мікрокосмом, ця загроза є загрозою всьому її буттю. Навіть якщо абстрагуватися від імовірного знищення людини вже через безпрецедентну руйнацію та спустошення екосфери, коли знищується розмаїття тваринного та рослинного світу, екологічна криза постає як метафізичне зло [85, с. 181].

Погіршення світової екологічної ситуації, необхідність привернути увагу світової спільноти до проблем навколишнього середовища, наростаюча необхідність невідкладних дій у цьому напрямі призвели до прийняття Декларації Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища та розвитку 1992 р. на Конференції ООН з довкілля та розвитку, що стала найбільш значущою подією XX ст. у цьому напрямі. Конференція була присвячена питанням запровадження концепції сталого екологічно безпечного розвитку, яка стала б альтернативою споживацького ставлення суспільства до природи. Визнаючи необхідність людства рухатися шляхом, який би поєднував економічні, соціальні та екологічні інтереси, ООН визначила сталий розвиток як основний напрям розвитку всього суспільства на XXI ст.

Серед 27 принципів сталого екологічно безпечного розвитку, задекларованих у історичному документі – Декларації Ріо, варто, насамперед, зазначити такі положення:

- право людей на здорове та безпечне життя у гармонії з природою;
- охорона навколишнього середовища як невід’ємна частина процесу розвитку;
- удосконалення природоохоронного законодавства;
- зменшення розриву в рівні життя як між країнами, так і між багатими та бідними в кожній країні;
- споживання природних багатств з урахуванням інтересів теперішнього та майбутніх поколінь;
- виключення моделей розвитку виробництва та споживання, що не сприяють природному розвитку.

Згідно з принципами міжнародного права, Декларація Ріо не має статусу юридичного документу, з якого випливають певні зобов’язання щодо базових принципів діяльності націй і поведінки людей з огляду на взаємозв’язок між довкіллям та розвитком. Як зазначає К. Менсах, вона була схвалена, передусім, з метою відобразити й окреслити розуміння світовою спільнотою збалансованого розвитку, а також прав і обов’язків держав, організацій, індивідів з огляду на потреби сучасних та майбутніх поколінь. Втім, Декларація стала вагомим внеском у прогресивний розвиток і

кодифікацію міжнародного екологічного права: вона заохочувала діяльність світового співтовариства у напрямі вироблення міжнародних угод, зважаючи на інтереси всього людства на засадах взаємної інтегрованості системи глобального довкілля й розвитку [58, с. 39]. Тим самим було наголошено на значенні екологічної безпеки як одного з основних пріоритетів концепції сталого людського розвитку.

В. Трегобчук звертає увагу на те, що необхідність переходу до моделі сталого розвитку всіх країн світу об'єктивно зумовлена демографічним вибухом, сучасною науково-технічною революцією, а також нинішнім кризовим станом земної біосфери, істотним зниженням її відновлювальних, відтворювальних і асиміляційних можливостей внаслідок надмірних антропогенних навантажень на природу. Сталий соціально-економічний розвиток будь-якої країни означає, зрештою, таке функціонування її народногосподарського комплексу, коли одночасно забезпечуються: задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб населення; раціональне й екологічнобезпечне господарювання й вискоєфективне використання природних ресурсів; підтримання сприятливих для здоров'я людини природно-екологічних умов життєдіяльності, збереження, відтворення, примноження якості довкілля та природно-ресурсного потенціалу суспільного виробництва. Інакше кажучи, сталий розвиток – це насамперед економічне зростання, за якого ефективно розв'язуються найважливіші проблеми життєзабезпечення суспільства без виснаження, деградації і забруднення довкілля [335, с. 19].

Іншим важливим наслідком конференції в Ріо-де-Жанейро стало ухвалення «Порядку денного на XXI століття» (скорочено «Агенда-21») – своєрідної програми дій, за допомогою якої можна досягти сталого розвитку з економічної, соціальної та екологічної точок зору. Ця програма охоплює практично всі аспекти діяльності, спрямованої на збереження життя і всесвітній довготривалий розвиток. Зазначений документ не заперечує інтенсивний економічний розвиток, а стверджує, що сталий розвиток, насамперед, є способом подолання бідності і протидії руйнуванню природного життєвого довкілля. Представники 179 країн-членів ООН закликали уряди всіх країн світу до запровадження принципів сталого екологічно безпечного розвитку на основі соціальної, економічної та екологічної політики. Виходячи з принципів, задекларованих у вищезазначених документах, екологічна безпека кожної країни постає одним з пріоритетних принципів сталого розвитку всіх країн світу, що передбачає запровадження такої моделі розвитку, за якої досягається задоволення життєвих потреб нинішніх поколінь без позбавлення такої можливості прийдешніх поколінь [330, с. 84–85].

Метою переходу України до моделі сталого розвитку є забезпечення високої якості життя нинішнього і майбутніх поколінь шляхом збалансованого соціально-економічного й екологічного розвитку, відтворення навколишнього природного середовища, раціонального використання природно-ресурсного потенціалу країни, забезпечення охорони

здоров'я людини, її екологічної та соціальної захищеності. Досягнення цієї мети відповідає культурним і світоглядним цінностям українського народу, в історії та традиціях якого завжди було дбайливе ставлення до землі, води, рослинного й тваринного світу, природи загалом [296].

Звернемося до практики вирішення екологічних проблем країнами світового співтовариства. Ще у 50-і рр. ХХ ст. більшість європейських країн і США перебували в ситуації екологічної кризи. І лише тоді, коли інститути громадянського суспільства в цих країнах, серйозно стурбовані екологічними проблемами, зуміли відійти від алармістського трактування тріади «населення – виробництво – навколишнє середовище», почав формуватися механізм екологічної безпеки. Його складовими є правові, адміністративні й економічні регулятори господарської діяльності. Розвиток механізму екологічної безпеки забезпечив поворот в еколого-економічному і соціальному розвитку [152].

У країнах ЄС екологічне регулювання поєднує збалансовані адміністративно-контрольні й фінансово-економічні важелі, які дозволяють ефективно регулювати питання охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки. У червні 1993 р. в межах ЄС були прийняті основні принципи і положення екологічного обліку, які набули чинності в квітні 1995 р. Змінилися і пріоритети у боротьбі з забрудненням атмосфери. Головні програми спрямовані не на введення в дію очисного обладнання, а на створення екологічно чистих технологій. В країнах ЄС діють понад 200 чітких механізмів реалізації екологічного законодавства, застосовується близько 150 видів екологічних податків, структура і тарифні ставки яких затверджено національними парламентами [370, с. 395]. Причому зазначені механізми мають свої специфічні риси, які обумовлені особливостями власних екологічних проблем кожної країни, а також сформованістю політичного, економічного, соціального середовищ та специфікою національного управління.

На сучасному етапі особливостями діяльності Європейського співтовариства в галузі регулювання екологічної безпеки є:

- спільна екологічна компетенція ЄС з державами-членами Європейського екологічного агентства (ЄАД);
- нерозривний зв'язок діяльності ЄС у галузі регулювання екологічної безпеки з іншими напрямками інтеграції з ЄАД;
- надання країнам-учасникам широких повноважень у галузі екологічної безпеки для досягнення цілей підтримки функціонування внутрішнього ринку [352].

До основних напрямів правового регулювання ЄС в галузі безпеки належать: екологічна стандартизація, оцінка впливу на навколишнє середовище; збирання й оброблення екологічної інформації, моніторинг навколишнього середовища; екологічна сертифікація; екологічний менеджмент і екологічний аудит; розвиток механізму фінансування; захист екологічних прав. Додаткові механізми захисту екологічних прав на рівні ЄС стимулює Шоста програма дій Співтовариства в галузі навколишнього

середовища, затверджена у 2002 р. До її пріоритетів належить і становлення законодавства ЄС про екологічну відповідальність. Одним з найважливіших аспектів захисту екологічних прав особи є можливість звернення до суду, яка є досить різною в окремих країнах ЄС:

- можливість звернення до суду щодо захисту екологічних прав будь-якої особи (Голландія, Ірландія);
- можливість звернення до суду щодо захисту екологічних прав будь-якої зацікавленої особи (Франція, Великобританія, Іспанія, Швеція, Фінляндія);
- можливість звернення до суду щодо захисту екологічних прав тільки при порушеннях індивідуальних прав позивача (Німеччина);
- можливість звернення до суду щодо захисту екологічних прав надана відповідним асоціаціям (Італія, Греція).

Лідером серед країн ЄС щодо регулювання у сфері екологічної безпеки вважається Німеччина, де регулювання зосереджене на рівні федеральних земель і місцевих органів влади. На рівні земель регулювання екологічної безпеки організоване по-різному, залежно від розміру і структури земель. На рівні урядів найвищим органом в організаційній ієрархії кожної землі є власне екологічне міністерство. Нормативно-правова основа державного регулювання в Німеччині містить у собі численні законодавчі акти й правові положення. Серед них: Федеральний закон «Про охорону природи і ландшафтне планування», закони «Про емісії», «Про генну техніку», «Про включення у плани економічного розвитку питань охорони навколишнього середовища». В останні роки головні акценти в політиці державного регулювання екологічної безпеки були зроблені на поступовій відмові від використання атомної енергії, скорочення викидів вуглекислого газу, розвиток виробництва із замкнутим циклом. Одним з провідних заходів у галузі регулювання екологічної безпеки є адміністративна відповідальність. Так, згідно із законодавством відповідальність за відходи несе виробник або власник. На практиці мова йде про досягнення безпосередніх цілей екологічної політики ЄС, учасники якої забирають у споживачів і переробляють використані пакувальні матеріали, а фінансування відбувається за рахунок переробних підприємств. Особливі правила поширюються на відходи, що вимагають при утилізації значних витрат (наприклад, старі автомобілі, холодильні установки й телевізори).

Порівняно з Німеччиною в інших країнах ЄС існує більш ліберальне правове регулювання екологічної безпеки. Так, законодавство в галузі правового регулювання екологічної безпеки Великобританії складається з великої кількості законів і підзаконних актів, присвячених регулюванню певних видів антропогенного впливу на природне середовище. Тут склалася система державних органів щодо регулювання екологічної безпеки на чолі з Міністерством навколишнього середовища, що виконує здебільшого координуючу функцію. З 1970 р. розпочала свою роботу Комісія з управління екологічною безпекою, яка має статус незалежної неурядової організації. На

неї покладено спостереження за ефективністю природоохоронної діяльності й екологічної безпеки. Введення системи платежів за водокористування й скидання промислових стічних вод, оподатковування за використання матеріалу (податок на викопне паливо) дозволило Великобританії значно знизити державні фінансові витрати й перерозподілити кошти на програми з регулювання екологічної безпеки.

У Франції також діє значна кількість законів і підзаконних актів у галузі регулювання екологічної безпеки. Основні з них – закони: «Про охорону навколишнього середовища» (1976 р.), «Про відходи» (1975 р.) та «Про зареєстровані будинки» (1976 р.). Кримінальний кодекс Франції 1994 р. містить поняття екологічного тероризму. Франція стала однією з перших країн, що застосували систему платежів за стоки та викиди. Значну частину роботи, пов'язаної з гарантуванням екологічної безпеки, здійснює жандармерія. З 1992 р. при національному командуванні жандармерії діє спеціальний відділ для координації дій у галузі екологічної безпеки. Серед усіх підрозділів жандармерії розповсюджений меморандум про природу й навколишнє середовище. Однак нечіткий правовий статус діяльності поліції й жандармерії щодо гарантування екологічної безпеки, недостатнє матеріальне оснащення гальмують діяльність зазначених структур [352].

Сучасні світові ініціативи у сфері екологічної безпеки переважно базуються на концептуальних засадах формування моделі економічного розвитку на основі екологічного імперативу. Охорона довкілля стає ключовим аспектом міжнародних відносин, зокрема, набуває пріоритетності у співпраці у межах ЄС. Тому Україна у процесі міжнародної інтеграції повинна враховувати важливість екологічної проблематики у двосторонній та багатосторонній співпраці [118, с. 213].

В останні роки в усьому світі все чіткіше виявляє себе взаємозалежність природних, техногенних і екологічних катастроф. У цій системі підвищення ймовірності виникнення одного виду небезпек призводить до прискореного прояву інших. Це зумовлює необхідність вироблення підходів до гарантування комплексної безпеки, під якою розуміють стан захищеності людини і навколишнього природного середовища від усієї сукупності загрожуючих небезпек. Це поняття інтегральне, воно має свій зміст і значення. Тому важливо створити систему управління ризиком у суспільстві, метою якої став би стійкий розвиток суспільства – гарантування безпеки людини і навколишнього середовища в умовах підвищення якості життя населення [321, с. 29].

Актуальність реалізації концепції сталого розвитку в Україні є незаперечною. Тому в межах нашої роботи варто звернутися до характеристики екологічної ситуації в Україні, визначивши її динаміку за період незалежного розвитку.

Екологічні проблеми України загалом не відрізняються від відомих світових проблем. До них належать:

- зміна кліматичних умов, зокрема – послаблення озонового шару;

- забруднення атмосфери з утворенням кислотних опадів і отруйних речовин;
- забруднення вод (морів та річок) важкими металами і хімічними сполуками;
- виснаження і забруднення поверхневих вод та ґрунту;
- скорочення площі лісів;
- зниження здатності природного середовища до самоочищення і самовідновлення;
- утворення збудників нових захворювань рослин, тварин і людини.

Зазначені екологічні перевантаження істотно знижують якість життя населення України. За оцінками вчених, вклад екологічного чинника у погіршення здоров'я населення оцінюється на рівні 10–30%, у тому числі за онкологічними захворюваннями – близько 50% [197, с. 24–25].

Промисловими підприємствами і транспортом України щороку здійснюється близько 6 млн. т викидів забруднюючих речовин, що становить 150 кг на кожного громадянина країни [20, с. 38]. За даними Інституту ґрунтознавства та агрохімії ім. О.Н. Соколовського УААН, нині щороку з сільськогосподарських угідь до водойм потрапляє понад 11 млн. т гумусу, 500 тис. т азоту, 500 тис. т фосфору і майже 7 млн. т калію. Все це, безперечно, негативно впливає на якість водних ресурсів, екологічну чистоту навколишнього середовища, зокрема гідросфери, а головне – завдає величезної шкоди сільському господарству та його найважливішому виробничому ресурсу – українським родючим ґрунтам [84, с. 209].

За ступенем забруднення всю територію України можна розподілити таким чином:

- екологічно чисті території (до них належать переважно заповідники, національні парки і деякі лісові угіддя);
- умовно чисті;
- малозабруднені;
- забруднені;
- дуже забруднені;
- території екологічної катастрофи.

Площа екологічно чистих територій в Україні нині становить лише 1 млн. га, або 1,5% від усієї території держави. За розрахунками економістів-екологів, частка умовно чистих територій, які характеризуються сприятливими природними умовами проживання людини, складає не більше 8% загальної площі України. Це – окремі райони Закарпатської, Івано-Франківської та Чернівецької областей (переважно гірські), а також Тернопільської, Рівненської, Житомирської, Полтавської, Сумської, Чернігівської областей і АР Крим. Малозабруднені території охоплюють приблизно 15% земельної площі. Забруднені та дуже забруднені ділянки, де значно погіршені й напружені екологічні умови життєдіяльності населення, становлять відповідно приблизно 40% і 30%. Території екологічної катастрофи (майже 1% всієї території України) – це, насамперед, зона

відчуження після аварії на ЧАЕС та райони, прилеглі до неї, а також окремі місцевості в Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Львівській і деяких інших областях [336, с. 16].

Як зазначає В. Кравців, динаміка забруднення довкілля тісно пов'язана з активністю економічних процесів. Така залежність особливо чітко простежується на показниках валових викидів шкідливих речовин в атмосферу. Якщо протягом 1992–1998 рр. спостерігалось відчутне зниження обсягів викидів шкідливих речовин, що було пов'язано з масовими простоями і зупинками роботи промислових підприємств, то починаючи з 2000 р. економічне пожвавлення викликало зворотну тенденцію – ріст емісії забруднюючих речовин в атмосферу. Менш виразним є взаємозв'язок між станом економіки та показниками динаміки скидання забруднених стічних вод у поверхневі водні об'єкти. Тут загальна кризова ситуація фактично не позначилась, оскільки найбільшим забруднювачем вод є житлово-комунальне господарство, котре функціонувало у більш-менш звичному режимі. Незважаючи на зменшення обсягів утворення токсичних відходів, їх загальна маса накопичення продовжує зростати. Загалом, проведений аналіз дає підстави говорити про те, що екологічна ситуація в Україні є далеко не благополучною, а тому її покращення можливе на основі активізації регіональної екологічної політики [171, с. 19]. Водночас ми вважаємо, що дотримання екологічної безпеки як складової і завдання українського державотворення вимагає здійснення активних заходів на загальнонаціональному рівні.

До основних напрямів реалізації стратегії подальшого реформування механізму регулювання екологічної безпеки України дослідники відносять:

- введення нових механізмів та інструментів, які б змогли забезпечити превентивну систему дій і заходів зі зниження екологічного ризику;
- гармонізацію нормативно-методичної бази регулювання екологічної безпеки в Україні з європейськими стандартами [20, с. 39].

Екологічні інвестиції формуються за рахунок внутрішніх та зовнішніх джерел. Внутрішні джерела представлені власними коштами підприємств та організацій, а зовнішні – позиченими і залученими коштами (кредити, кошти іноземних інвесторів, кошти місцевих та Державного бюджету, міжнародних організацій, Державного фонду охорони навколишнього природного середовища).

У сучасній Україні впроваджені фінансові механізми природокористування і природоохоронної діяльності. За ієрархією вони поділяються на механізми національного (загальнодержавного), регіонального (передусім обласного) та місцевого (передусім районного) рівнів. На національному рівні ці механізми ґрунтуються на таких видах надходжень: державний бюджет (централізоване фінансування); місцеві бюджети (у межах відповідних відрахувань); кредити та позики фінансових установ (надаються за загальнодержавними програмами); гранти міжнародних організацій (надаються за загальнодержавними програмами). Кошти державного бюджету формуються за рахунок:

- зборів за спеціальне використання земельних, водних, лісових ресурсів та корисних копалин;
- плати за забруднення навколишнього природного середовища;
- штрафів та позовів на відшкодування збитків, заподіяних внаслідок порушення природоохоронного законодавства [181, с. 252].

Дослідники зазначають, що на початку XXI ст. капітальні інвестиції та поточні витрати на охорону навколишнього природного середовища значно зросли. Так, даний показник у 2000 р. складав 3224,3 млн. грн., а у 2010 р. він зріс у 4,1 раза. За 2000–2010 рр. середній темп зростання складає 115,1%, а середній темп приросту – відповідно 15%. В середньому за досліджуваний період обсяги капітальних інвестицій та поточних витрат на охорону навколишнього природного середовища щорічно зростали на 15%. Зокрема, у 2010 р. по Україні в цілому 79% загального обсягу капітальних інвестицій та поточних витрат на охорону навколишнього природного середовища склали поточні витрати на охорону природи, пов'язані з експлуатацією і обслуговуванням засобів природоохоронного призначення; 17% – інвестиції в основний капітал, направлені на будівництво і реконструкцію природоохоронних об'єктів, придбання обладнання для реалізації заходів екологічного спрямування в цілому по країні; 4% – витрати на капітальний ремонт природоохоронного обладнання. Якщо розглядати структуру капітальних інвестицій та поточних витрат на охорону навколишнього середовища за напрямками природоохоронної діяльності, то найбільше коштів у 2010 р. в Україні було вкладено в очищення зворотних вод (44,0%), поводження з відходами (23,4%), охорону атмосферного повітря і клімату (18,7%) [175, с. 29–30].

На сучасному етапі обсяги капітальних інвестицій та поточних витрат на охорону навколишнього природного середовища в Україні зростають. Але це ще не означає, що обсяги екологічних інвестицій є достатніми. Основним джерелом їх формування є власні кошти підприємств, проте зазначене джерело є досить обмеженим, адже на сьогодні досить багато підприємств в Україні є збитковими. Виходячи з цього, К. Крамаренко робить висновок про необхідність вжиття заходів щодо залучення інших джерел до процесу екологічного інвестування [175, с. 30].

Усі заходи у сфері екологічної безпеки мають допомогти у подоланні основних екозагроз сучасності. І. Синякевич, розглядаючи проблему екологічної безпеки в широкому плані, пропонує таку класифікацію зазначених глобальних викликів:

- власне в екологічній сфері – викиди парникових газів, що призводять до потепління клімату та глобальних екологічних загроз;
- в економічній сфері – споживацька ментальність населення і глобалістська концепція розвитку світової економіки;
- у соціальній сфері – зростаюча чисельність населення, яка виходить за межі екологічності екологічних систем;

- у духовній сфері – дебілізація населення під впливом алкоголю, наркотиків, забруднення довкілля, деструктивних інформаційних потоків та нездорового способу життя [311, с. 32].

Глобальні екологічні виклики у національному масштабі набувають ознак загроз безпеці України, в якій представлено широкий спектр екологічних проблем: радіаційне забруднення, шкідливі викиди промислових підприємств в атмосферу і водоймища, перенасиченість полігонів побутових відходів. Серед них передусім звертають на себе увагу:

- природні впливи та зміна клімату. На думку українських екологів, найбільш уразливими від впливу глобального потепління є акваторії українських водойм: зниження рівня води у Дніпрі призведе до виникнення проблем із водопостачанням, обмежить експлуатацію цієї водної артерії. Підвищення рівня Чорного моря становить ризик деградації дельт Дніпра, Дунаю і Дністра. Під впливом глобального потепління в українському аграрному секторі вже назріло питання адаптації до нових кліматичних умов. Так, за даними Інституту землеробства, оптимальні періоди посіву озимих змістились з кінця серпня на середину вересня. Це, вірогідно, буде вимагати впровадження нового агрокліматичного районування і оптимізації посівних площ;
- зникнення та знищення унікальних екосистем – явище, яке часто стає наслідком катастроф природного і техногенного характеру, нищівної діяльності людини. Зокрема, Російське відділення Всесвітнього фонду дикої природи (WWF) прогнозує, що для відновлення екологічної системи Керченської протоки, яка сильно постраждала від розливу нафтопродуктів під час штормів у листопаді 2007 р., знадобиться більше 10 років. Крім того, серед європейських країн в Україні найбільш високим є рівень вирубки лісів. Вітчизняні екологи вважають, що масштабна повинь у західних областях України є наслідком нищення лісів у Карпатах. Втративши значну частину лісового покриву, українські Карпати нездатні втримувати вологу, вода швидко стікає у долини, створюючи надзвичайні екологічні ситуації. До зникнення цілющих соляних озер Криму призводить скидання побутових та промислових відходів;
- наслідки аварії на ЧАЕС. Перспективи вирішення чорнобильської проблеми пов'язані із внутрішньо– та зовнішньополітичними аспектами. В основі питання реабілітації й адаптації уражених територій, прогнозів щодо їх придатності для проживання та відновлення інфраструктури перебуває проблема невідповідності наявної ситуації забруднення на територіях, прилеглих до ЧАЕС, радіологічним нормативам. Міжнародні аспекти пов'язані із перспективами розвитку атомної енергетики та необхідністю зниження залежності від сировинних джерел, безпековими

питаннями цієї галузі, проблемами впливу малих доз радіації на людей та довкілля. У цьому контексті примітним є запропонований проект плану дій ООН на територіях, постраждалих від наслідків аварії на ЧАЕС, до 2016 р. Розробка цього плану була передбачена Резолюцією ООН 2007 р., яка проголосила 2006–2016 роки Десятиліттям відродження і сталого розвитку територій, постраждалих від наслідків катастрофи. Це свідчить про наявність в ООН єдиної позиції щодо необхідності впровадження підходів, орієнтованих на розвиток постраждалих територій [118, с. 215–216].

Першочергові заходи щодо формування ефективної системи екологічної безпеки, за допомогою якої можуть бути подоланими зазначені загрози, мають виходити з того концептуального положення, що екологічна безпека є невід’ємною складовою національної безпеки. Відповідно до ст. 6 Закону України «Про основи національної безпеки України» одним з пріоритетів національних інтересів визначається, зокрема, забезпечення екологічно та техногенно-безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів [121]. Національна безпека передбачає захищеність життєво важливих інтересів особи, суспільства, держави в різних сферах життєдіяльності від внутрішніх та зовнішніх загроз, що забезпечує сталий і поступальний розвиток країни [4, с. 143].

Визначення системи екологічної безпеки є можливим у декількох аспектах. Екологічна безпека як юридична категорія – це складова національної і транснаціональної безпеки, тобто такий стан розвитку суспільних правовідносин і відповідних їм правових зв’язків, за яких системою правових норм, інших державно-правових і соціальних засобів гарантується захищеність права громадян на безпечне для життя та здоров’я довкілля, забезпечується регулювання здійснення екологічно небезпечної діяльності, запобігання погіршенню стану довкілля й інших наслідків, небезпечних для життя та здоров’я особи, суспільства, держави, яка потребує чіткої конституціоналізації в чинному законодавстві [12, с. 38].

Другий підхід до визначення екологічної безпеки полягає в розумінні її як певної діяльності, як системи заходів, спрямованих на захист життєво необхідних інтересів людини від несприятливого впливу навколишнього природного середовища. Екологічна безпека є центральним питанням екології людини, оскільки безпосереднім об’єктом охорони є людина, її економічні інтереси, екофонд [203, с. 331–335]. Однак І. Бригадир звертає увагу на те, що у наведеному визначенні не досить чітко враховується вплив техногенних чинників, і можна припустити, що він здійснюється через змінене навколишнє природне середовище. Тому автор розглядає екологічну безпеку як правову категорію, що розкриває стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства, держави та довкілля, за якого гарантується право кожної людини на здорове та безпечне навколишнє середовище, існують необхідні умови для захисту довкілля, відтворення природних об’єктів, задоволення інших прав громадян й інтересів держави [

34].

На нашу думку, ефективність системи екологічної безпеки безпосередньо визначається розвитком такої особистісної якості, як екологічна відповідальність. Адже в сучасних умовах жоден свідомий громадянин не може залишатись осторонь екологічної проблеми: вона безпосередньо стосується як теперішнього соціального життя, так і майбутніх загальних перспектив людини та суспільства. Тому формування ефективної системи екологічної безпеки постає щодо кожного з нас не переліком певних «зовнішніх» заходів, а процесом, що має глибокий «внутрішній» зміст, пов'язаний з трансформаціями нашої свідомості в напрямі її екологізації.

Не випадково комунікативна практична філософія, концентруючи увагу на світоглядних, смисложиттєвих питаннях, розглядає їх в аспекті можливостей і перспектив виживання людства, приділяючи все більшу увагу саме проблемі екологічної відповідальності. Зокрема, К.-О. Апелъ визначає принципово нову вимогу до відповідальності за екосферу нашої планети, яка полягає в тому, що ми повинні взяти на себе відповідальність за майбутні (як наукові й технологічні, так і політичні й економічні) наслідки нашої колективної діяльності [13, с. 417].

Екологічна відповідальність спирається на принцип рівної співвідповідальності усіх представників людської спільноти. Головні проблеми екологічної кризи (захист атмосфери планети, морів, тропічних лісів, перенаселення, потреба збереження і справедливе використання ресурсів Землі) потребують обмеження партикулярних інтересів, систем цінностей різних суспільств, підпорядкування їх спільному інтересові людства [13, с. 422–424].

Складовими екологічної відповідальності є:

- необхідність переходу від моделі домінування до моделі співіснування, що передбачає налагодження стійкого балансу між нашим сучасним існуванням і екосистемним минулим;
- нова концепція охорони довкілля повинна передбачати захист життєвого середовища й тварин не так для людини, як від людини;
- необхідність навчитися керувати «твариною», що перебуває всередині нас, тобто розвивати самообмеження, відповідальність, чесність, справедливість, зміцнювати віру в любов, альтруїзм, взаємодопомогу, права людини і права Живого;
- намагання залагоджувати конфлікти, примирювати економіку та виробництво з екологією, оцінюючи те й інше моральними критеріями [387, с. 302].

Екологічна відповідальність стосується всього людського буття. Ми відповідальні не тільки за прийдешні покоління: в наших руках перебуває і метафізичне виправдання всієї попередньої історії буття. Коли ми зазнаємо поразки, тоді три мільярди років життя на нашій планеті будуть зведені нанівець; якщо ж нам цей синтез вдасться, то й уся попередня історія

природи дістане виправдання [85, с. 210].

Розвиток екологічної відповідальності як умови ефективного функціонування системи екологічної безпеки в умовах сучасного українського суспільства передбачає здійснення низки заходів. На нашу думку, ключову роль у цьому процесі відіграє формування екологічної культури громадян України, що стає можливим шляхом екологічного виховання. Поняття «екологічна культура» охоплює складову людської культури, яка сприяє збереженню й розвитку системи «суспільство – природа» [191, с. 112].

Мета екологічного виховання та освіти в галузі навколишнього середовища впливає із сучасного розуміння їх сутності, визначеної колективними зусиллями фахівців багатьох країн світу, специфіки вузівської орієнтації. Вона досягається поетапно шляхом вирішення освітніх і виховних завдань та вдосконалення практичної діяльності. Найголовнішими завданнями екологічної освіти мають бути:

- формування екологічної культури всіх верств населення, що передбачає: виховання розуміння сучасних екологічних проблем держави й світу, усвідомлення їх важливості, актуальності, універсальності; відродження кращих традицій українського народу у взаємовідносинах з довкіллям, виховання любові до рідної природи; розвиток особистої відповідальності за стан довкілля на місцевому, регіональному, національному і глобальному рівнях, уміння прогнозувати особисту діяльність інших людей та колективів; розвиток умінь приймати відповідальні рішення щодо проблем навколишнього середовища, оволодіння нормами екологічно грамотної поведінки; виховання глибокої поваги до власного здоров'я, вироблення навичок його збереження;
- підготовка фахівців-екологів для різних галузей народного господарства, в тому числі: для освітньої галузі – вчителів, викладачів; для державних органів управління в галузі охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування, а також громадських екологічних організацій;
- вдосконалення, узгодження і стандартизація термінології в галузі екологічних знань [185].

Екологічне виховання досягається поетапно шляхом вирішення освітніх, виховних та розвиваючих знань, серед яких можна виділити такі:

- виховання розуміння сучасних проблем навколишнього середовища й усвідомлення їх актуальності для всього людства, своєї країни та рідного краю;
- розвиток особистої відповідальності за стан навколишнього середовища на національному і глобальному рівнях;
- засвоєння ціннісних орієнтацій як кращих досягнень загальнолюдської та національної культур, розуміння багатогранної цінності природи;

- оволодіння науковими знаннями про взаємозв'язок у системі «людина – суспільство – природа»;
- формування знань і вмінь дослідницького характеру, спрямованих на розвиток творчої і ділової активності при вирішенні екологічних ситуацій;
- розвиток умінь приймати відповідальні рішення щодо проблем навколишнього середовища, оволодіння нормами екологічно грамотної поведінки [185].

У розбудові системи екобезпечного розвитку, що спирається на зазначене вище розуміння екологічної безпеки, утверджує зміст екологічної відповідальності та заходи екологічного виховання, незаперечною є роль держави і громадянського суспільства. Однією з основних причин сучасного кризового стану екології та природних ресурсів України, про що йшлося вище, є відсутність чіткої стратегії реформування суспільних відносин і, як наслідок, непослідовність реформ в екологічній сфері. Ю. Попович зазначає, що державно-управлінські підходи до вирішення проблем у галузі екології та природних ресурсів у перехідний період перебувають на початковому етапі. Дослідниця визначає державну екологічну політику як регулятивну сферу суспільства, у межах якої держава через систему інститутів здійснює діяльність, спрямовану на формування навколишнього середовища, якість якого забезпечила б можливість сталого розвитку. Забезпечення сталого розвитку є важливим завданням екологічної політики, яке в змозі здійснити держава, що є головним суб'єктом цієї політики [269].

Розроблення і реалізація національних стратегій сталого розвитку передбачає посилення екологічної складової економіки. При цьому виникають питання: чи можна забезпечити збалансоване виконання соціально-економічних завдань на перспективу і зберегти сприятливе довкілля? І якщо можна, то за допомогою яких важелів і методів? Реалізація державної стратегії сталого розвитку України й окремих її регіонів передбачає комплекс заходів для державного регулювання природокористуванням і стимулювання природоохоронної діяльності шляхом проведення цілеспрямованої соціально-економічної, фінансової та податкової політики в умовах ринкових відносин. Йдеться про гармонізацію економічних та екологічних інтересів розвитку, включення понять «екологічні блага» й «екологічний добробут» у систему економічних відносин [202, с. 215].

Екологічна політика в Україні формувалась в процесі становлення держави під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. Узагальнюючи досвід організації системи управління екологічною безпекою, можна констатувати, що екологічна політика поступово посідає належне місце в управлінні суспільними процесами як на національному, так і на регіональному рівнях. Роки незалежності України стали періодом утворення та становлення нової державної системи гарантування екологічної безпеки управління охороною довкілля та природокористуванням – належно організованої і територіально розгалуженої системи виконавчих органів у

сфері охорони навколишнього середовища. Стає очевидним, що стабільний розвиток нашої держави має бути забезпечений на основі пріоритетного урахування екологічного чинника. Нові підходи повинні враховувати необхідність об'єднання економічної ефективності і ресурсно-екологічної збалансованості. Це забезпечило б формування та послідовну реалізацію державної політики у сфері гарантування екологічної безпеки та раціонального використання природних ресурсів, тобто цілеспрямованого переходу до екологічно орієнтованої моделі ринкової економіки [243, с. 110].

До вирішення проблем стратегії сучасної національної екологічної політики в єдності її пріоритетів, цілей, процесуальності, закономірностей, механізмів, тенденцій, характеру, умов, особливостей становлення й функціонування слід підходити як до самостійної сфери суспільних відносин, пов'язаної із системним реформуванням та розвитком українського суспільства серед глобальних цивілізаційних процесів. Етапним рішенням, що має сприяти успішності такого підходу, на нашу думку, є затвердження Верховною Радою України Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року», прийнятого 21 грудня 2010 р. Цим документом визначено стратегічні цілі національної екологічної політики української держави:

- підвищення рівня суспільної екологічної свідомості;
- поліпшення екологічної ситуації та підвищення рівня екологічної безпеки;
- досягнення безпечного для здоров'я людини стану навколишнього природного середовища;
- інтеграція екологічної політики та вдосконалення системи інтегрованого екологічного управління;
- припинення втрат біологічного та ландшафтного різноманіття і формування екологічної мережі;
- забезпечення екологічно збалансованого природокористування;
- удосконалення регіональної екологічної політики [122].

Для досягнення зазначених цілей мають застосовуватися такі інструменти реалізації національної екологічної політики:

- міжсекторальне партнерство та залучення зацікавлених сторін;
- оцінка впливу стратегій, програм, планів на стан навколишнього природного середовища;
- удосконалення дозвільної системи у сфері охорони навколишнього природного середовища;
- екологічна експертиза та оцінка впливу об'єктів екологічної експертизи на стан навколишнього природного середовища;
- екологічний аудит, системи екологічного управління, екологічне маркування;
- екологічне страхування;
- технічне регулювання, стандартизація та облік у сфері охорони навколишнього природного середовища, природокористування та

забезпечення екологічної безпеки;

- законодавство у сфері охорони навколишнього природного середовища;
- освіта та наукове забезпечення формування і реалізації національної екологічної політики;
- економічні та фінансові механізми;
- моніторинг стану довкілля та контроль у сфері охорони навколишнього природного середовища і забезпечення екологічної безпеки;
- міжнародна співпраця у сфері охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки [122].

Державна система забезпечення екологічної безпеки виконує низку функцій, визначає напрям досягнення стратегічних цілей екологічної політики України:

- регулятивна (розподільча). За рахунок створення специфічної системи структурних елементів, а також особливих нормативно-правових відносин між існуючими державними органами забезпечуються заходи щодо запобігання та локалізації надзвичайних ситуацій або дій за екстремальних умов. Спеціально створені органи системи забезпечення екологічної безпеки мають особливий статус та особливі повноваження щодо інших державних органів. Їхнім пропозиціям за умов нормального функціонування суспільної системи має бути притаманний рекомендаційний характер, доки інші державні структури спроможні самостійно контролювати екологічну ситуацію і впливати на її поліпшення.
- акумулятивна – спрямована на вирішення низки завдань (збирання й накопичення інформації, необхідної для прийняття важливих організаційних рішень; об'єднання інтелектуального потенціалу вчених, політиків, масових громадських організацій, окремих громадян для проведення експертних оцінок окремих проектів, постанов, реальної екологічної ситуації в регіоні та державі; формування державних матеріальних запасів і людських резервів, що призначені для надзвичайних ситуацій соціального, природного й техногенного характеру, контроль за їх використанням; нагромадження й узагальнення міжнародного досвіду роботи аналогічних структур). Ця функція спрямована на оцінку ступеня внутрішніх та зовнішніх загроз екологічного й природно-техногенного характеру, розробку відповідних пропозицій і рекомендацій управлінським структурам.
- прогностична – уможливорює виявлення тенденцій розвитку надзвичайних ситуацій, прогнозування наслідків управлінських рішень з урахуванням їх впливу на довкілля;
- компенсаторна – за рахунок створення специфічних структур, матеріальних і людських резервів система забезпечення екологічної

безпеки спроможна доповнити або компенсувати відсутність у звичайних державних установах можливостей щодо аналізу ступеня розвитку надзвичайних ситуацій, наявності матеріальних засобів;

- інформаційна – передбачає збирання та опрацювання інформації щодо забезпечення екологічної безпеки, її поширення серед населення;
- координаційна – передбачає певні дії, спрямовані на узгодження роботи різних державних структур за екстремальних умов і на етапі розробки управлінських рішень. Координація дій потрібна не лише між елементами формальної структури, а й між державою та неформальними об'єднаннями громадян (політичними партіями, громадськими рухами, соціальними верствами). Досягти консенсусу з метою зниження внутрішнього соціального напруження – найважливіша умова стабільності системи забезпечення екологічної безпеки. Форми координації зусиль можуть бути найрізноманітнішими: від мораторію на здійснення певних екологічних акцій до підтримки певних декретів уряду у кризовій екологічній ситуації;
- силова – за певних екстремальних умов існуючих можливостей і повноважень може виявитися недостатньо для запобігання виникненню надзвичайних ситуацій, що загрожують перерости у загальнонаціональну катастрофу. За цих умов необхідно мати нечисленні, мобільні, добре підготовлені спецпідрозділи, головним завданням яких є упередження та локалізація соціальних, екологічних та техногенних катастроф.
- зовнішньополітична – передбачає: захист національних інтересів у сфері забезпечення екологічної безпеки; участь у міжнародних акціях із забезпечення екологічної безпеки; підтримка зусиль щодо формування систем колективного забезпечення екологічної безпеки; встановлення тісних дипломатичних, економічних, культурних зв'язків з іншими країнами; міжнародну співпрацю у розв'язанні міжнародних екологічних проблем (наприклад, проблеми ядерного роззброєння) [150, с. 35-36].

Помітний вплив на успішність функціонування системи екологічної безпеки здійснює і громадськість. Зазначимо, що законодавством України передбачені певні заходи щодо участі громадян в екологічному контролі. Зокрема, громадський контроль у галузі охорони довкілля здійснюється громадськими інспекторами охорони довкілля. Громадські інспектори охорони довкілля: беруть участь у проведенні (спільно з працівниками органів державного контролю) рейдів, перевірок дотримання підприємствами, установами, організаціями та громадянами законодавства про охорону довкілля, додержання норм екологічної безпеки й використання природних ресурсів; проводять перевірки, складають протоколи про порушення законодавства про охорону довкілля і надають їх органам державного

контролю в галузі охорони довкілля та правоохоронним органам для притягнення винних до відповідальності; надають допомогу органам державного контролю в галузі охорони довкілля в діяльності щодо запобігання екологічним правопорушенням [134, с. 181].

Подальшу розбудову системи екобезпечного розвитку в Україні мають забезпечувати не лише державні органи, а й інститути громадянського суспільства, зокрема – громадські організації та лідери громадської думки. Як демонструють соціологічні дослідження, саме діяльність лідерів громадської думки має визначальне значення для формування екологічної свідомості нації [79]. Зокрема, в Україні з 2001 р. діє Робоча група з неурядових екологічних організацій, до основних напрямів діяльності яких належать:

- підготовка пропозицій щодо формування державної політики з охорони клімату в Україні;
- моніторинг діяльності органів державної влади з питань зміни клімату;
- підготовка аналітичних звітів стосовно перебігу міжнародних переговорів клімату;
- проведення кампаній з інформування громадськості та ЗМІ з проблеми зміни клімату [277, с. 39].

Значним є потенціал неурядових екологічних організацій для допомоги органам влади в поширенні інформації щодо офіційних рішень і заходів, а також для сприяння поширенню серед населення знань стосовно методів та підходів до запобігання зміні клімату кожною людиною. Тому, перш ніж розглянути проблему екологічних рухів в Україні, варто приділити увагу світовому досвіду у цій сфері, визначивши основні його набуток, проблеми й перспективи.

Світова практика екологічного руху засвідчує активну участь в ньому неурядових організацій. Виникнувши як реакція західного суспільства на надмірну експлуатацію природних ресурсів, індустріалізацію й урбанізацію, екологічний рух наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. перетворився на справді глобальний феномен. Взаємодія між екологічними організаціями різних країн і розвиток їх мереж надали додаткові імпульси для впливу на світову екологічну політику. Зокрема, у Конференції ООН з довкілля та розвитку в Ріо-де-Жанейро в 1992 р. взяли участь близько 22000 представників понад 9000 неурядових організацій з усього світу [58, с. 76–77].

Найпоширенішою формою участі громадськості в адміністративно-правовому регулюванні в галузі екологічної безпеки ЄС стало об'єднання у природоохоронні організації або групи. Найбільша активність громадськості характерна для Великобританії, Німеччини, Голландії і Данії, найменша – для Ірландії, Греції [352].

Українські громадські організації починають виходити на співпрацю з структурами глобального громадянського суспільства. Одним з найбільш пріоритетних напрямів роботи є природоохоронна діяльність, що обумовлено

глобальністю екологічних проблем сьогодення. Відповідно, особливості діяльності українських природоохоронних організацій як елемента українського громадянського суспільства в умовах глобалізації, їх модернізація відповідно до нових тенденцій розвитку являє собою важливе науково–теоретичне та прикладне завдання [338, с. 147]. Тому, визначаючи вплив громадянського суспільства на розбудову системи екобезпечного розвитку, варто звернути увагу на екологічні рухи в Україні та їх роль у поліпшенні екологічної ситуації.

Екологічний рух в Україні має глибоке коріння і тривалу історію. На всіх історичних етапах свого розвитку український народ виховував бережливе ставлення до довкілля. У формуванні природоохоронної справи в Україні можна виділити такі основні етапи, що характеризують ставлення людини до природи:

- етап примітивного, утилітарного природомислення;
- етап видової, індивідуальної охорони зникаючих і рідкісних представників фауни та флори;
- етап територіальної охорони (захисту окремих витворів природи, унікальних ландшафтів і заповідних територіальних комплексів).

Наприкінці XIX – на початку XX ст. були нагромаджені матеріали з наукових основ охорони природи, які дали можливість на новому етапі розробляти і впроваджувати широкі природоохоронні заходи. У працях передових вітчизняних учених і державних діячів почали науково обґрунтовуватися важливі принципи новітнього етапу охорони природи – етапу екологічного, характерного вже для XX ст. Саме на межі XIX–XX ст. розпочинається масовий громадський рух за охорону природи. Значну роботу щодо пропаганди охорони природи, підготовку природоохоронних кадрів, захисту конкретних пам'яток природи, довкілля, науково-дослідних пошуків проводили Новоросійське товариство природодослідників, Харківське товариство любителів природи, Товариство подільських природодослідників і любителів природи, Миколаївське товариство любителів природи. До 1917 р. в Україні діяло до 30 громадських організацій, які займалися природоохоронною роботою. Фундаментальний внесок у теорію охорони природи зробив видатний вчений В. Вернадський, який сформулював синтетичну концепцію про біосферу Землі, тим самим завершивши довгий етап природознавства і підготувавши науково-теоретичні основи вирішення проблеми «Людина і біосфера», а відтак – і наукові основи громадського руху за охорону природи. Вчення В. Вернадського стало фундаментом наукової стратегії взаємодії природи і суспільства [7, с. 136–137].

Вагому роль у природоохоронному русі в Радянській Україні в 20-х рр. XX ст. відіграли Всеукраїнське товариство захисту тварин і рослин (ВТЗТР), Всеукраїнська спілка мисливців і рибалок (ВУСМР). На цей час на території України діяло близько 70 громадських природоохоронних організацій загальною кількістю до 60 тис. чол. Значну роботу з охорони навколишнього природного середовища проводили Харківське товариство любителів природи, Таврійська спілка лісників і лісних техніків, Полтавське товариство

любителів природи. Охороні природи приділяли увагу й інші громадські організації: Українське товариство туризму, Український Комітет краєзнавства, Українське наукове товариство, краєзнавчі організації на місцях. Важливе місце у громадській охороні природи посідав юннатівський рух [8, с. 76].

Велика Вітчизняна війна завдала великої шкоди довкіллю України. У цей час природоохоронці здійснили значний внесок у надання допомоги фронту і тилу країни. Вони організували курси з вивчення лікарських трав, з підготовки кадрів для сільського господарства: з бджільництва, овочівництва, тваринництва, рибальства; мобілізували наукову громадськість з вивчення корисної флори для збільшення виробництва технічної, лікарської і харчової сировини. У перші повоєнні роки самі реалії життя вимагали оперативного втручання державних органів в організацію охорони природи – відновлення лісових площ, рослинного та тваринного світу, створення нових природоохоронних і краєзнавчих організацій. У цей час громадськість більше уваги приділяє благоустрою й озелененню міст, бере участь у вдосконаленні законодавчих актів, пов'язаних з використанням та охороною природних ресурсів, проводить значну науково-дослідницьку і просвітницьку роботу. Видаються масовими тиражами листівки, плакати, книжки на природоохоронну тематику. Розпочинають діяльність Українське товариство охорони природи (УТОП), Українське товариство мисливців та рибалок (УТМР). Однак відсутність екологічної гласності, недостатня розробленість природоохоронних законодавчих актів, роз'єднаність природоохоронних органів, відсутність серйозних екологічних досліджень, байдужість до проблеми участі в охороні природи широких народних мас, неосвіченість у природоохоронних питаннях значної частини службовців й інші чинники призвели до того, що у 80-х рр. ХХ ст. багато районів України опинилися в екологічній кризі [7, с. 137].

У другій половині 80-х рр. ХХ ст., з початком «перебудови» в Радянському Союзі, ситуація у вітчизняному суспільстві суттєво змінилася. У цей час виникають перші самодіяльні громадські екологічні організації і групи. Першою з них була Українська екологічна асоціація «Зелений світ», що виникла в 1987 р. Початкова хвиля розквіту екоруху в Україні припала на 1988–1991 рр., але невдовзі призупинилася через суб'єктивні й об'єктивні причини. До суб'єктивних причин М. Алексієвець відносить побудову жорсткої вертикальної структури організації «Зелений світ», відсутність значущих практичних результатів діяльності. До об'єктивних причин, що існують і зараз, належать, перш за все, відсутність фінансової підтримки недержавних громадських екологічних організацій з боку держави, недоліки українських законів про охорону природи, які не передбачають участі громадськості у прийнятті рішень, прагнення деяких міністерств створювати свої «кишенькові» організації. До того ж, глибока економічна криза в Україні першої половини 90-х рр. ХХ ст. спричинила в суспільстві апатію до екологічних проблем. Внаслідок такої ситуації багато екологічних організацій розпалося, а деякі перетворилися, по суті, на консалтингові

фірми. Такий занепад в екологічному русі тривав до 1994–1995 рр. [7, с. 137–138].

Наступний період можна назвати «ноюю хвилею» в екологічному громадському русі. Створилися організації, орієнтовані на конкретну екологічну мету, що мають широкі міжнародні зв'язки, сучасні засоби комунікації, часто беруть участь у міжнародних проектах, програмах, використовують західний досвід проведення природоохоронних акцій. Зеленосвітовці «нової хвилі» спільними зусиллями добилися закриття кількох небезпечних підприємств, військових об'єктів, блоків АЕС, відіграли важливу роль у прийнятті Верховною Радою України мораторію на спорудження нових АЕС та введення нових блоків діючих атомних електростанцій [7, с. 138].

Однією з провідних політичних сил сучасного екологічного руху в Україні є Партія зелених України (ПЗУ), ініціаторами створення якої була група активістів Української екологічної асоціації «Зелений світ». У січні 1994 р. ПЗУ стала повноправним членом Європейської федерації зелених партій. Проте під час виборів 1994 р. ПЗУ не змогла провести в парламент жодного кандидата. Першою політичною перемогою ПЗУ стали парламентські вибори 1998 р., коли за змішаною мажоритарно-пропорційною системою ПЗУ отримала 5,4% голосів, що дало їй 19 депутатських мандатів. Партія зелених України виступає за узгодження екологічних та економічних чинників розвитку, надаючи пріоритет екології, за екологічну та соціальну гармонію, захист екологічних прав громадянина, за інтегровану екологічну політику. ПЗУ висуває завдання забезпечити екологічно збалансовані життєві потреби на основі невиснажливого використання природних ресурсів, розглядаючи цей шлях як єдино можливий спосіб гармонізації природного і штучного середовищ в ім'я сучасних та майбутніх поколінь, як чинник якісних змін соціально-економічного й екологічного стану України. ПЗУ обстоює глибоку структурну перебудову економіки, метою якої декларується досягнення стійкого балансу між навантаженням на довкілля і здатністю середовища до самовідновлення. Надзавданням соціально-економічної та екологічної політики має стати формування засад екологічно стійкого, сталого розвитку [6].

Крім того, до політичних сил екологічного спрямування в Україні належать партія «Зелена планета», а також соціально-екологічна партія «Союз. Чорнобиль. Україна». Керівництво партії «Зелена планета» позиціонує себе через призму тези, що потрапити до Верховної Ради є засобом для створення і лобювання у парламенті законів, спрямованих на забезпечення умов для екологічної безпеки, повноцінного фізичного й духовного розвитку людини, суспільно-політичного, демографічного, економічного здоров'я суспільства, єдності з природою і, як наслідок, один з одним. Соціально-екологічна партія «Союз. Чорнобиль. Україна» у межах пункту програми «Ні – екологічним катастрофам!» виступає за розробку екологічної моделі України «Сучасний стан і перспективи», створення механізмів обов'язкового виконання екологічного законодавства України та

жорстку систему відповідальності за його порушення, декларує намір створити мережу регіональних центрів екологічної реабілітації, розробити та затвердити комплексну програму екологічної реабілітації зон, постраждалих від чорнобильської катастрофи, узяти під постійний громадський контроль будівництво об'єкту «Укриття» четвертого енергоблоку ЧАЕС [6].

Показово, що нині практично кожна українська політична партія має у своїх програмних документах екологічні розділи. Ефективність діяльності об'єднань громадян у напрямі поліпшення екологічної ситуації істотною мірою визначається відповідністю їхніх цілей і завдань конкретній ситуації, вмінням переводити певні світоглядно-ціннісні орієнтири, науково-теоретичний та методологічний потенціал у царину практичних дій. Головною ж передумовою формування та здійснення ефективної екологічної політики є демократичність самої політичної системи, відкритість і прозорість процесу прийняття рішень [58, с. 85].

Крім політичних партій, у сучасній Україні існує велика кількість громадських екологічних організацій: «Всеукраїнська екологічна ліга», «Зелений світ», «Екоправо», «Українське товариство охорони природи», «Голос Природи», Всеукраїнська екологічна громадська організація «МАМА-86», Всеукраїнський комітет підтримки Програми Організації Об'єднаних Націй з навколишнього середовища (УкрЮНЕПком) та багато інших. Багато з цих організацій проводять значну роботу щодо формування екологічної свідомості суспільства шляхом організації з'їздів, конгресів, конференцій, семінарів, фестивалів, організації конкурсів, природоохоронних акцій. Водночас, як зазначає М. Мальований, частина вітчизняних екологічних рухів занадто заполітизована: їхня діяльність є млявою і значно активізується тільки у передвиборні періоди з метою привернути увагу громадськості до тих чи інших політичних сил [204, с. 79].

Серед значної кількості громадських екологічних організацій найчисленнішою вважається Всеукраїнська екологічна ліга (ВЕЛ). Мета діяльності організації – поліпшення екологічної ситуації в державі, формування нового природоохоронного менталітету, підвищення рівня екологічної освіти та культури громадян. Серед усього розмаїття екологічних громадських організацій України ВЕЛ відрізняє послідовність у роботі, ґрунтовне дослідження проблем та практичні дії щодо їх розв'язання, використання нестандартних підходів у повсякденній діяльності. Зокрема, саме з ініціативи ВЕЛ у Верховній Раді України вперше відбулися парламентські екологічні слухання. Також ця громадська організація ініціювала створення і видання «Екологічної енциклопедії». У межах акції «Парк тисячоліть», яку проводила ВЕЛ, посаджено десятки тисяч дерев та кущів, впорядковано сотні парків у містах і селах України. ВЕЛ ініціювала створення і підтримку Всеукраїнської дитячої спілки «Екологічна варта». Найпоширенішими акціями ВЕЛ є: «Посади своє дерево», «Амброзія – небезпечна рослина», «Первоцвіт», «День довкілля», «Наша допомога птахам», «Збережи ялинку», «Нове життя джерел». Систематично проводяться літні табори, конкурси та фестивалі («Мій голос я віддаю на

захист природи», Всеукраїнський студентський конкурс-захист екологічних проектів «Екосвіт очима художника»). Через тісний зв'язок з громадськістю ВЕЛ займає активну позицію в попередженні реалізації в Україні небезпечних для навколишнього середовища проектів, реалізує громадську оцінку екологічної політики, займає активну позицію в обмеженні та регулюванні використання ГМО в Україні [204, с. 79–80].

Специфіка вивчення та оцінки співпраці українських екологічних організацій з інститутами глобального громадянського суспільства тісно пов'язана з наступними чинниками:

- саме глобальне громадянське суспільство лише формується, його структура ще не кристалізувалася;
- будь-який аналіз діяльності громадських організацій повинен спиратися на статистичні показники, однак інформація про співпрацю з іноземними партнерами здебільшого наявна лише на сайтах відповідних екологічних організацій, тому її правдивість та точність підлягає сумніву;
- інформація про фінансову діяльність екологічних організацій, благодійну допомогу та отримані фінансові гранти становить у більшості випадків внутрішню інформацію організації, процедура отримання грантів та їхнього використання є непрозорою для громадськості.

Зазначені чинники створюють певні негативні наслідки співпраці українських екологічних організацій з елементами глобального громадянського суспільства. Насамперед, це стосується фінансування діяльності екологічних рухів, що надає змогу донорам реалізовувати власні цілі та наміри, потенційно впливати на дії української влади, фінансуючи той чи інший проект або акцію [338, с. 150].

Отже, значення екологічної безпеки як складової і завдання українського державотворення на сучасному етапі є незаперечним. Вона постає умовою переходу до сталого розвитку, що визначається як стратегічний шлях цивілізації в третьому тисячолітті. Враховуючи негативний характер динаміки екологічної ситуації в Україні за період незалежного розвитку, варто визнати наявність серйозної екологічної кризи, спричиненої низкою чинників природно-техногенного характеру.

Необхідність подолання наявних екологічних загроз потребує розвитку людської свідомості, складовими якої мають стати екологічна культура й екологічна відповідальність. Потреба в адекватних відповідях на глобальні екологічні виклики зумовлює провідне місце екологічної безпеки у структурі національної безпеки української держави. Можна стверджувати, що успішність функціонування та вдосконалення системи екологічної безпеки залежить від послідовних заходів, здійснюваних як державними органами, так і інститутами громадянського суспільства у нерозривній взаємодії. Історія та сьогодення екологічного руху в Україні свідчить про те, що вітчизняне суспільство усвідомлює нагальну потребу в об'єднанні зусиль заради подолання екологічних загроз, оздоровлення природи, підвищення

якості життя людей. Гарантування екологічної безпеки сприятиме як послідовній реалізації системи основних заходів екологічної політики, так і ефективному вирішенню інших пріоритетних проблем українського державотворення.

5.2. Громадянські пріоритети людини

Одночасно з проголошенням незалежності Україна відкрито заявила про свій намір будувати відкрите, демократичне суспільство, правову, соціальну державу, утверджувати такі громадянські пріоритети як демократизація всіх сфер суспільного життя, відкритість влади, її взаємодія з громадянським суспільством, свобода слова і творчості, віросповідання тощо. На жаль, реалізація цих пріоритетів наштовхується на ряд труднощів внутрішнього і зовнішнього плану. У загальносоціальному вимірі про досягнення поставленої мети говорити ще рано. В суспільстві існує низка протиріч, які розмивають фундаментальні устої громадянськості, занижують можливості розбудови громадянського суспільства, самореалізації особистості. Впровадження громадянських пріоритетів потребує широкоформатної дослідницької й не менш наполегливої практичної діяльності. Зупинимось на цьому більш детально.

Найперше питання, яке нас цікавить у цьому контексті, – поняття та структура «громадянських пріоритетів».

Питання громадянських пріоритетів – це, з одного боку, особлива площина вивчення більш широкої проблематики громадянського суспільства і демократії. З іншого – більш прикладна і технологічна площина реалізації громадянського виховання дітей, молоді тощо. Адже саме вони визначають ті орієнтири, головні цінності, які варто розвивати у сучасного молодого покоління, якщо ми хочемо не на словах, а на ділі перейти до демократії. Хоча вже чимало досліджень – починаючи з 1991 року – проведено з питань розбудови громадянського суспільства і становлення демократії – оформлення єдиного концептуального бачення сутності, переліку і структури громадянських пріоритетів ще триває. Ця тематика відноситься до переліку довготривалих, фундаментальних проблем, які залишаються актуальними в суспільстві протягом тривалого часу, поступово видозмінюючись, набуваючи нових акцентів, але в сутності своїй залишаючись вічними.

Першочергова проблема, яка перешкоджає науковому дослідженню громадянських пріоритетів, – відсутність чіткого усталеного визначення цього поняття сучасній літературі. Окремі ідеї висловлюються дослідниками в контексті осмислення більш загальних понять.

Значення слова «пріоритет» всім зрозуміле, хоча тлумачні словники дають принаймні два трактування: як першість у винайденні чогось і як переважне, першочергове, найголовніше значення. У руслі нашого дослідження йдеться, зрозуміло, про другий варіант: у соціально-політичному сенсі пріоритетом може називатись цінність, яка має переважне значення на даному етапі розвитку даного суспільства або в

загальнолюдському контексті.

Друга складова поняття громадянських пріоритетів – категорія «громадянський» – більшою мірою розкрита в наявній науковій, навчальній, публіцистичній літературі в контексті більш загальної проблематики громадянського суспільства. Серед авторів фундаментальних праць до проблематики громадянського суспільства найбільш ґрунтовно звертались В. Андрущенко, А. Карась, І. Пасько, А. Колодій, В. Рябчук, С. Грабовський. Ціннісні характеристики, освітні, загальнокультурні та моральні пріоритети громадянського суспільства розглядають у своїх роботах О. Бабкіна, Е. Бистрицький, В. Денисенко, Е. Макінтайр, І. Надольний, П. Ситник, М. Попович, Л. Шкляр та ін. Історичний досвід та особливості формування громадянського суспільства в Україні детально проаналізований такими науковцями, як В. Барков, А. Бичко, І. Бичко, С. Грабовський, Д. Донцов, М. Драгоманов, О. Забужко, Г. Зеленько, М. Костомаров, П. Кравченко, В. Лісовий, В. Литвин, Н. Черниш, В. Шевчук, Б. Ярош та ін. Аналізу перспектив розвитку громадянського суспільства в контексті його взаємодії з державою присвятили свої наукові дослідження Л. Абалкін, В. Бабкін, С. Кириченко, Ф. Рудич, А. Селіванов, О. Скрипнюк, М. Ходаківський, С. Телешун та ін.

Це ті аспекти проблематики громадянського суспільства, які мають найближче відношення до налізу поняття і структури громадянських пріоритетів.

Останні більш ніж десять років в Україні та інших державах пострадянського простору проводиться дуже багато конференцій дотичної проблематики. Але, як не дивно, поняття громадянських пріоритетів рідко стає частиною тем цих конференцій. Одним із винятків стала конференція «Громадянські та естетичні пріоритети підлітків і молоді», організована у жовтні 2009 року Державною Третяковською галереєю (зверніть увагу, не науковою чи освітньою інституцією) [71].

Виходячи з аналізу термінологічного апарату, в першу чергу, названих в працях фахівців даної проблематики, категорію «громадянський» можна визначити як атрибут або ознаку соціально-політичного явища, в якому комплексно втілені змістовні риси рівності і соціальної справедливості, активної самоорганізації та самовідповідальності людини і спільноти, дотримання прав людини як індивідуума і представника певної політичної системи, поваги до приватної власності.

Спираючись на відповідне розуміння цілісного концепту громадянських пріоритетів, перейдемо до аналізу їх структури. Одразу зауважимо, що – незважаючи ані на актуальність проблематики, ані на масову увагу до явища громадянського суспільства – питання структури громадянських пріоритетів чітко в літературі не розглядалось. Проте, вивчаючи праці дотичної тематики, можна скласти загальне уявлення про громадянську наукову думку з цього приводу і пропонувати власні, авторські узагальнення.

Більш чітко, ніж у наукових роботах, акцент громадських пріоритетів виокремлюється в різноманітних соціально-політичних джерелах: програмах політичних партій, громадських рухів і об'єднань.

Так, на веб-сайті Всеукраїнської громадської організації «Громадянська позиція», головна мета якої – «навести в країні порядок, підвищити ефективність державної влади, змусити її працювати в інтересах громадян, і водночас – переконати суспільство, що це можливо **лише за умови активної участі кожного з нас**» (виділено нами – Авт.), визначено наступні пріоритети:

- сильна влада (у країні треба невідкладно навести порядок, адже демократія – це закон і його суворе дотримання на користь людей, які є головним носієм демократії і влади);

- безпека (в діяльності влади безпека людини, громадянина, сім'ї має стати головним пріоритетом);

- якість життя (гарантований рівень охорони здоров'я та якості освіти, можливість дихати чистим повітрям і споживати якісні продукти, лікуватися ліками, які не шкодять здоров'ю, вільний і незалежний від розміру гаманця доступ до владних кабінетів – все це обов'язок держави і право кожного з нас);

- місцеве самоврядування (потрібно посилити засади місцевого самоврядування, а для цього – передбачити виконавчі органи, утворені місцевими Радами, з повноваженнями, бюджетом і відповідальністю за розвиток територій і громад) [78].

Звісно, виокремлені пріоритети важливі для розбудови громадянського суспільства. Але наведена класифікація конструктивна з точки зору політичної діяльності, а не наукової. Вона забарвлена агітаційними інтонаціями і функціями політичного PR, а поділ пріоритетів здійснюється не за однією підставою. Тому, розглядаючи цей приклад лише як вираження громадської думки про актуальне питання сучасного українського суспільства, будемо формувати власне бачення структури громадянських пріоритетів.

На нашу думку, її (структуру громадянських пріоритетів) необхідно розглядати за кількома підставами.

З одного боку, вважається, що ступінь «громадянськості» суспільства можна виміряти залежно від кількості і мережі розбудованих організацій певної спрямованості – тих, які не належать владі і своєю активністю намагаються забезпечувати права широких верств населення. За компонентами громадянського суспільства структура громадянських пріоритетів включає розбудову наступних типів незалежних від держави організацій:

- добровільні громадські організації та громадські рухи, які конкретизують і виражають громадську думку;

- незалежні засоби масової інформації, які формулюють і популяризують громадську думку, зокрема, гострі проблеми тієї чи іншої громади;

– політичні партії на початкових етапах свого становлення, поки вони ще не набули включеності в процес поділу офіційної влади;

– територіальні громади (жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр [127]);

– залежні від громадськості елементи правоохоронної та судової системи (наприклад, суди присяжних, народні міліцейські загони та ін.) [145, с. 39-40].

За іншою підставою – за характеристиками суспільства, що стає громадянським, або за конкретним, властивим «громадянськості» типом культури, структуру громадянських пріоритетів можна представити в розрізі наступних культурних характеристик:

– активність громадян;

– національна самосвідомість і політична свідомість (тобто позиція національно свідомого громадянина своєї країни);

– законослухняність;

– загальносуспільна справедливість і практичне визнання рівності прав кожного громадянина;

– небайдужість до проблем «Іншого»;

– толерантність до представників інших груп: соціальних, етнонаціональних, культурних тощо.

Названі характеристики можуть виступати компонентами структури громадянських пріоритетів у прикладному плані виховання – тобто коли окреслюємо, які саме цінності варто розвивати у людей для підвищення ступеня «громадянськості» суспільства в цілому.

Цікавим у цьому контексті є запропонований О. Вишневським [47] зміст громадянських вартостей українського народу. Автор стверджує, що громадянські вартості «виробляються і засвоюються суспільством протягом усієї його історії, але остаточно формуються в процесі переходу від феодально-деспотичного устрою життя до стосунків природної рівності» (тобто в умовах становлення демократичного ладу і стилю життя, – уточнимо вже ми). Також важливим є співставлення громадянських вартостей і національних і пояснення, що на відміну від національних (які відображають прагнення нації до свободи, самовираження і державності – незалежно від форми соціально-політичного устрою), громадянські вартості віддзеркалюють і регулюють ставлення людини до людини та людини до суспільства і держави. Вони (громадянські вартості) відбивають сучасні прагнення того чи іншого народу позбутися диктатури людини над людиною і побудувати державу правову, де все регулюється законом і де кожна людина має змогу повноцінно реалізувати себе.

Правомірно вважаючи, що європейські громадянські цінності суспільства будуються на волевиявленні громадян і мають своїм загальним орієнтиром традиційно-християнську систему цінностей, до громадянських вартостей – історично присутніх, в тому числі і в українському народі – автор

відносить наступні:

рівність громадян (не стільки при розподілі матеріальних благ (споживацька установка на розподільчу демократію, що призводить до занепаду суспільства), скільки при отриманні можливостей для творчої самореалізації);

повага до приватної власності (як реальної економічної основи громадянського суспільства і свободи людини);

самовідповідальність людини (в першу чергу, за власне життя, здатність до самозабезпечення, а вже потім як відповідальність за суспільні або громадські обов'язки);

цінності громадського і особистого (як віддзеркалення потреби в належності, об'єднанні з групою, та її конструктивного співвідношення з потребою в автономності, свободі, – на основі балансу прав, свобод і обов'язків людини);

верховенство права і правова свідомість (при цьому закони, дотримання яких є загальнообов'язковим, ґрунтуються на загальнолюдських цінностях, а виховання в свідомості людини поваги до них є необхідною передумовою);

права, свободи і обов'язки людини (перші й другі дуже ретельно оберігаються громадянським суспільством, а треті відповідно постають засобом захисту прав іншого громадянина);

ставлення до праці (зорієнтоване у зв'язку з властивими громадянськості ринковими стосунками на високу якість і якомога нижчу ціну продукту праці – бо інша праця за таких умов нікому не потрібна);

громадянське самоврядування (тенденція до певної децентралізації влади і залучення громад до участі в самоуправлінні), яке означає достатню політичну зрілість громадян [247, с. 230-240]

Як бачимо, в цій системі присутні специфічні ідеали і норми, що відбивають внутрішню сутність демократичного устрою: права, свободи і обов'язки людини; рівність громадян, зокрема і перед законом; самовідповідальність; верховенство закону над волею людини; суверенітет особи; етнічна, соціальна, расова, конфесійна тощо толерантність; повага до демократичних виборів і до демократично обраної влади як вияв відповідальності виборця; прагнення до соціальної гармонії; культура соціальних стосунків тощо [47].

А ми переконуємось, що наведена нами вище структура громадянських пріоритетів за ознакою культурних характеристик або цінностей цілком узгоджується з поглядами інших авторів.

Зрештою, третя підстава для розрізнення структури громадських пріоритетів – процеси суспільної життєдіяльності, до яких має бути включений громадянсько орієнтований індивід або спільнота. До цих процесів ми відносимо:

– процеси самоорганізації громадян;

– налагодження і ведення конструктивного діалогу офіційної державної влади і структур громадянського суспільства;

- реалізацію принципу свободи слова;
- забезпечення дотримання законності і повноцінного забезпечення прав людини і громадянина;
- процеси становлення української політичної нації як такої етнонаціональної спільноти, громадянська самосвідомість якої дозволяє їй формувати і утримувати демократично орієнтовану автономну державу [344].

На нашу думку, остання структура носить найбільш прикладний характер з точки зору впровадження громадянських пріоритетів у суспільне життя, за її характеристиками можна оцінити як ступінь зрілості демократії в соціумі, так і слабкі, не виражені ланки громадянських пріоритетів, на розвиток яких необхідно звернути увагу. Тому саме на ній ми і зупинимось для детальнішого аналізу.

Перший із наведеного списку громадянських пріоритетів з точки зору їх прикладної реалізації – процеси самоорганізації громадян в Україні; в цьому контексті розглянемо і основні проблеми, протиріччя та причини їх виникнення.

У першому наближенні самоорганізацію громадян можна розуміти як процес стихійних, некерованих державою взаємодій індивідів та громадських об'єднань. О. Чувардинський у контексті питань громадянського суспільства і самоорганізації підкреслює, що йдеться про таку систему структур, в яких забезпечується їх взаємодія між собою і з державою, узгодження різноманітних інтересів людей, реалізація громадянських прав і свобод. При цьому автор громадянське суспільство розглядає як суспільство, в якому співвідносяться приватні і суспільні інтереси; як суспільство розгорнутих партнерських стосунків народу з державою; суспільство, яке контролює державу й основні її багатства; як суспільство самоорганізаційних начал із розгорнутими недержавними відносинами [382].

Хоча самоорганізація громадян визначається як процес, що відбувається в самому соціумі, не організується державою, але він так чи інакше із державою пов'язаний. Організаційні начала потрібні від держави для створення можливих рамок і меж громадської самоорганізації, вони ж потрібні для стимулювання самоорганізації в умовах низької соціально-політичної активності громадян. Інколи в інтересах більшості населення доцільно створювати деякі «русла», в яких розгортання самоорганізації можуть бути найбільш доцільним. Тому самоорганізація громадян так чи інакше пов'язана з питанням налагодження діалогу громадянського суспільства і влади, до якого ми пізніше перейдемо.

Крім того, треба зважати на іншу важливу рису самого феномена самоорганізації – адже це не просто стихійна взаємодія, складне переплетіння процесів комунікацій і обмінів. Атрибутивною характеристикою самоорганізації фахівці-синергетики називають обов'язкове утворення нових структур, структур більшою мірою атрактивних (привабливих). Тому і формуються в процесах самоорганізації громадян різноманітні групи і об'єднання за інтересами, і вони зберігають свою цілісність тривалий час, якщо стають атрактивними для багатьох членів соціуму.

В. Аршинов, відомий послідовними синергетичними розвідками, стверджує, що під самоорганізацією розуміють процеси виникнення просторово-часових структур у складних нелінійних системах, що знаходяться в далеких від рівноваги станах, поблизу особливих критичних точок (так званих точок біфуркації), де поведінка системи стає непостійною, а її структура – нестійкою і тому вона під впливом найнезначніших впливів може різко змінити свій стан [19]. Перекладаючи цю інформацію на соціально-політичне поле, доходимо до висновку, що в умовах нестійкого соціально-політичного середовища можливостей для громадської самоорганізації стає значно більше, і сама самоорганізація набуває більшої здатності впливати на долю країни. Саме в такому просторі наразі перебуває і Україна: нелінійному, надмірно збудженому, – за таких умов громадська самоорганізація має більше можливостей і більше шансів.

Самоорганізація громадян в Україні має свої прояви, інколи результативні, інколи дивні і тимчасові. Прикладами самоорганізації громадян є і утворення громадських рухів та об'єднань за інтересами (детально розписаних, зокрема, в фундаментальних колективних монографіях «Основи демократії» [247] та «Громадські організації в дискурсі...» [77]), і створення органів самоорганізації населення для забезпечення потреб мешканців окремих будинків, і забастовки, акції протесту при незаконних забудовах або затримках з виплатами заробітної плати. Отже, ці прояви самоорганізації громадян дуже різноманітні.

Закон України «Про органи самоорганізації населення» визначає правові засади формування громадянського суспільства на рівні пересічних громадян. У Законі України «Про органи самоорганізації населення» визначається правовий статус, порядок організації та діяльності органів самоорганізації населення, принципи організації та діяльності органу самоорганізації населення, право жителів обирати та бути обраними до органу самоорганізації населення, територія, в межах якої діє орган самоорганізації населення, порядок створення органів самоорганізації населення, повноваження органів самоорганізації населення, фінансово-економічна основа органу самоорганізації населення, організація діяльності органу самоорганізації населення, забезпечення реалізації повноважень органів самоорганізації населення та законодавства України щодо органів самоорганізації населення, гарантії діяльності та відповідальність за порушення законодавства про органи самоорганізації населення [128].

Під органом самоорганізації населення у наведеному Законі розуміють одну із форм участі членів територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах у вирішенні окремих питань місцевого значення. Визначено, що «органами самоорганізації населення є будинкові, вуличні, квартальні комітети, комітети мікрорайонів, комітети районів у містах, сільські, селищні комітети».

Як обґрунтовує в колективній монографії З. Гаркавенко, Закон «Про органи самоорганізації населення» робить їх громадською частиною місцевого самоврядування, надаючи певних повноважень та матеріально-

фінансових можливостей. Проте, ці повноваження залишаються на папері, з огляду на неспроможність місцевої влади належним чином організувати процес та відповідно його забезпечити. Законодавче врегулювання діяльності органів самоорганізації населення фактично є спробою перенести в Україну європейський досвід місцевого самоврядування, але механічно, без врахування українського історичного досвіду та сучасних реалій.

Подібним прагненням застосувати світовий досвід в управлінні житлово-комунальним господарством є поширення практики створення ОСББ (організацій співвласників багатоповерхових будинків). Як громадські об'єднання, ці організації мають на меті представлення та захист інтересів локальної групи (власників квартир). За оцінками експертів, процес поки що гальмується неготовністю більшості українців відчувати себе власниками. З іншого боку, така «ззовні ініційована громадська активність» не є природною для українського суспільства. Хоча європейський та світовий досвід засвідчує не тільки високу економічну ефективність таких громадських формувань, а й надзвичайну соціальну ефективність, пов'язану з утворенням нових соціальних структур [77].

Зрозуміло, що така самоорганізація більше спрямована на вирішення комунальних, побутових проблем громадян. А захист ними своїх соціально-політичних прав і свобод здійснюється більше у формах громадських об'єднань і т.п. На жаль, як показує досвід, чисельні публікації в ЗМІ і наукові праці, не такою вже масовою і успішною є сьогодні самоорганізація громадян в Україні. З одного боку, цьому перешкоджає пасивність більшості населення, з іншого – і держава не так уже й старанно намагається сприяти цим процесам.

У контексті перешкод громадської самоорганізації український політолог В. Полохало на передній план виносить таку рису пересічного українця, як політичний індивідуалізм (тобто байдужість). Він пише: «Сьогоднішній середній українець зовсім не відрізняється вибагливістю як суб'єкт змін, що відбуваються в країні. Він обрав для себе роль стороннього, байдужого спостерігача інституціональних та економічних трансформацій, ініційованих вузьким прошарком політичної та ділової еліти». І тому цю політичну байдужість В. Полохало пов'язує також із тотальним пристосуванством у вигляді вибору «найменшого зла», адаптації до нього «аж до виявів соціального інфантілізму» [266, с. 22]. Можливо, є цьому і ментальні причини, але, безсумнівно, на це впливає також і стан системної трансформації сучасного українського суспільства, який не дає можливості виробити і впровадити нові базові соціально-політичні, економічні, культурні, морально-етичні цінності.

О. Чувардинський у своєму дисертаційному дослідженні також суттєво поглиблює аналіз суперечностей процесу формування сучасного українського громадянського суспільства, виокремлюючи серед них такі: протидія європейській демократичній і євразійській тоталітарній традиції здійснення влади і взаємодії держави і громадянського суспільства; нерозвиненість ринкових відносин і нерівність в правах різних форм

власності (державної, колективно-кооперативної, приватної); нерозвиненість системи політичних партій та інших інститутів громадянського суспільства; недостатньо висока політична і правова культура населення і т.д. [382]. Також науковець доводить, що різний рівень свободи людини в Україні як громадянина і особистості (який таки потрібен для самоорганізації громадян) обумовлений не тільки відсутністю повної законодавчої бази становлення інститутів громадянського суспільства або волонтаристськими зазіханнями держави на права і свободи інститутів громадянського суспільства і громадян, але й недостатньою активністю громадян в об'єднанні своїх зусиль у межах самого громадянського суспільства. Активність громадян в окремих регіонах України визначає міру розвиненості й ефективності інститутів громадянського суспільства в цих регіонах.

Узагальнивши і критично проаналізувавши наявні напрацювання, ми вважаємо, що основні протиріччя самоорганізації громадян в Україні комплексно можуть бути представлені таким списком:

1) протиріччя між потребою громади впливати на управління власним життям і соціально-психологічною неспроможністю більшої частини населення ефективно це здійснювати;

2) протиріччя між необхідністю громадського контролю (оскільки принцип зворотного зв'язку є базовим для ефективного функціонування будь-якої соціальної системи) і відсутністю достатніх для його реалізації компетенцій;

3) протиріччя між намаганнями європейської і світової інтеграції України і її міжнародним іміджем, недостатньо високим у тому числі і через незначний рівень реалізації громадянських пріоритетів у суспільному житті. Реалізація громадянських пріоритетів як практики поширення у повсякденній діяльності означатиме закріплення демократії як ладу правління і способу життя. Тільки тоді, коли Європа і світ (які вже відчули смак демократії і загальнолюдських гуманістичних цінностей) побачать таке обличчя України – остання має шанс стати для них привабливим партнером, а не просто територіально зручним «добрим» сусідом.

В основі сформульованих протиріч, які заважають повноцінній реалізації процесів самоорганізації населення в Україні, на нашу точку зору, лежать наступні причини:

– історично вкорінений в цілому поколінні страх перед владою (боязнь покарання за громадянську активність) і звичка до патерналізму держави (яка нібито має турбуватись про мешканців, не чекаючи на їх прохання);

– соціально-психологічні чинники, які зумовлюють небажання відповідальності за самостійне виконання тих чи інших делегованих державою процесів (адже в нас навіть активність громадського обговорення, яке пропонує влада, не досить висока);

– вічні бар'єри у формі особливостей українського менталітету, як-то «моя-хата-з-краю», тобто яскраво виражений індивідуалізм у вирішенні побутових тощо проблем;

– відсутність достатніх політичних, економічних, юридичних знань для активної і конструктивної соціально-політичної діяльності (адже всім відомо, що наша система освіти спирається на вузько спеціалізовану фахову підготовку, тоді як актуальні в сучасному світі загальні ерудиції, гнучкість, адаптивність, міждисциплінарність мислення і знань не стоять в числі пріоритетів навчання і виховання);

– властива трансформаційному суспільству ієрархія цінностей, в якій перше місце посідає матеріальний добробут і відповідно весь час пересічний українець сьогодні присвячує зароблянню грошей на ті чи інші потреби;

– невеликий відсоток лідерів: інколи те чи інше співтовариство начебто і достатньо активне, має бажання до самоорганізації, але не маючи яскраво вираженого лідера, розпорошує свої зусилля. Лідер потрібен для того, щоб ініціювати громадянсько зорієнтовані починання і вести громаду в напрямі їх реалізації. Тому вкрай важливі так звані «школи лідерства» [390; 49], які останніми роками все частіше організуються на громадських засадах (їх можна було б передбачити і державними пріоритетами та відповідними програмами).

Як бачимо, в цьому списку причин комплексно втілюються історичні, ментальні, соціально-психологічні перешкоди самоорганізації громадян України. Якщо найбільш яскравим образом і вираженням ефективної громадської самоорганізації постає революція, то цілісно необхідні для самоорганізації громадян передумови продемонстровані такими словами Михайла Драгоманова: «слово «революція» передбачає більший або менший свідомий потяг до реалізації відомого ідеалу громадянського устрою, якому не відповідав старий устрій» [95, с. 12]. Однак для ефективної громадської самоорганізації потрібен як потяг, так і вміння його втілити в життя з бажаними наслідками.

Але, як було показано вище, для результативної самоорганізації громадян – такої, яка приносила б користь на рівні всієї нації, – потрібні також певні сприятливі дії від органів влади. У зв'язку з цим надзвичайно актуалізується проблема налагодження конструктивного діалогу влади і громадянського суспільства.

Діалог, за своєї сутності, спрямований на конструктивний обмін ідеями і діями. Обидві сторони повинні бути активними у винесенні своїх ініціатив, також кожна з них має прислухатись до ініціатив другої сторони, забезпечувати їх експертну оцінку і намагатись взаємними узгодженими діями забезпечити конструктивність реалізації корисних ініціатив. У контексті взаємодії влади і громадянського суспільства в Україні на шляху досягнення такого стану ще багато проблем.

В. Купрій визначає три основні форми, яких може набувати взаємодія між організаціями громадянського суспільства та виробниками державної політики: 1) інформування (органи влади інформують громадські організації про певні прийняті рішення); 2) консультація (дає можливість отримати зворотний зв'язок, виявити альтернативні точки зору на варіанти політики, відмінності у поглядах та позиціях сторін); 3) активна участь (передбачає, що

неурядові організації виконують певний вид робіт в процесі вироблення державної політики [182].

А. Матвійчук у своєму дисертаційному дослідженні робить висновок, що існують чотири основні шляхи впливу громадських організацій на державну політику: безпосередній вплив, який визначається розв'язанням актуальних проблем, які не можуть бути вирішені державою; консультативний, що визначається намаганням спрямовувати й корегувати державну політику; інноваційний – розробка та демонстрація нових шляхів вирішення проблем; наглядовий – контроль за виконанням державної політики [215].

У збірці за редакцією М. Лациби та Н. Ходько відзначається, що інститути громадської участі виконують декілька важливих завдань:

- надання незалежної аналітичної допомоги різним органам законодавчої та виконавчої гілок влади;
- надання експертних оцінок документів або подій;
- представлення інтересів тих категорій населення або сегментів економічної і політичної системи, на які спрямовані певні заходи або законодавчі акти. Ступінь представлення може коливатися від простого озвучення їхньої думки і забезпечення зворотного зв'язку до жорсткого лобювання їхніх інтересів;
- підвищення якості законодавчих технологій та удосконалення нормативно-правової бази;
- здійснення контролю за діяльністю органів влади. Цю функцію слід вбачати передовсім у забезпеченні зворотного зв'язку органів влади з об'єктами урядування, інтереси яких ці ради і мають відстежувати та представляти;
- органи виконавчої влади і комітети отримують завдяки громадським радам додатковий експертний потенціал, додаткові ресурси;
- сприяння розвитку громадської ініціативи [323].

З іншого боку, правомірно виокремлювати два рівні впливу громадських інституцій на державні органи:

- їх рішення мають для державних органів консультативний характер. Одним із прикладів ефективної участі консультативної ради в роботі місцевих органів влади є пріоритетні ради міста Дейтона в штаті Огайо, США. Рекомендації пріоритетних рад не мають обов'язкового характеру, але враховуються муніципалітетом з огляду на те, що в них відбиті результати вивчення потреб усіх верств населення міста, вони допомагають міській владі планувати свою роботу, скеровуючи її на задоволення реальних потреб громадян і при цьому раціонально витрачаючи фінанси;
- ці рішення можуть мати й обов'язковий характер. Прикладом цього виступають болівійські спостережні комітети, створені для підтримання зв'язку між так званими територіальними організаціями громадян, що включають у себе жителів сільських районів, представників корінного населення та членів міських громад, і муніципальними органами влади, та контролю за використанням муніципальних ресурсів. Комітети повинні складатися з представників від кожного кантону або району, що перебувають

у юрисдикції даного органу влади, і повинні обиратися відповідними територіальними організаціями громадян. Якщо комітет забороняє використання муніципальних ресурсів, що перебувають у розпорядженні виконавчих органів громади, він доповідає про це владі, яка може зажадати від муніципалітету (виконавчого органу) виправити ситуацію, а якщо виконавчий орган не зважає на ці вимоги, то повинен заявити про свою неспроможність національному сенату [33].

Іншим прикладом прямого впливу на роботу державних органів є Оперативна група Сан-Франциско, що виступає як арбітр між особою, якій відмовлено в наданні документа, і зберігачем державних документів. У складі Оперативної групи є спеціальний відділ скарг, що займається розглядом заяв організацій і фізичних осіб, яким було відмовлено в наданні державних документів, відкритих для доступу громадськості. За скаргою особи, якій відмовлено в наданні доступу до документа, відділ скарг може видати наказ, що вимагає від зберігача документів надати документ, який вимагався.

У роботі О. Чувардинського здійснено пошук нових форм взаємодії держави і громадянського суспільства: соціальне партнерство, постійні консультації, громадянські форуми, спільні інституції регулювання політичного та економічного процесу тощо [382].

Як бачимо, багато науковців намагаються осмислити проблеми політичної і громадської участі, принципи державного сприяння розвитку громадянського суспільства. Серед цих питань проблема налагодження конструктивного діалогу є найскладнішою, оскільки для її успішного розв'язання необхідне в першу чергу бажання обох сторін. «Бажання» громадянської компоненти очевидне (хоча їй не завжди вистачає сили і організованості), а от «бажання» органів державної влади надати більше повноважень громадянським структурам сумнівне. О. Чувардинський, наприклад, робить висновок, що недостатній рівень взаємодії цих двох секторів суспільства в Україні обумовлений пасивною позицією держави, яка не прагне створювати нові форми взаємодії.

Звісно, розв'язання проблеми налагодження конструктивного діалогу державної влади і громадянського суспільства залежить не тільки від правових (законодавчих) можливостей для такої співпраці, а в першу чергу від бажання: бажання державних владних структур делегувати ті чи інші повноваження представникам громадянського суспільства і бажання громадянських структур брати на себе і якісно виконувати ці повноваження. Тому можливість налагодження такого діалогу переходить в ширшу площину – в площину формування культури толерантності і довіри в соціумі. У суспільстві, де кожен кожному недовіряє, де більшість не любить «чужаків» (тобто представників інших ідентифікаційних груп: владних чи громадянських, мігрантів чи представників етнічних меншин та ін.) – складно будувати конструктивний діалог на всіх рівнях. Тому формування такої культури толерантності і довіри потрібне як для діалогу громадян із владою, так і для конструктивного спілкування в середовищі гетерогенних

груп, яким сьогодні постає український соціум.

Оскільки жоден діалог не може бути налагоджений без обміну інформацією, то найважливішою підставою повноцінних, відкритих комунікацій між владою і громадянським суспільством, є принцип свободи слова в Україні.

Свобода слова як право людини вільно висловлювати свої думки зафіксована в низці міжнародних і українських документів, серед яких «Загальна декларація прав людини» (ст. 19), «Конвенція про захист прав людини і основних свобод» (ст. 10), інші документи концептуального і законодавчого значення.

Будучи (або намагаючись бути) правовою соціальною державою, Україна дотримується всіх цих принципів міжнародного права. Стаття 34 Конституції України стверджує: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб і на свій вибір.

Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя» [162].

Сьогодні поняття свободи слова охоплює свободу вираження поглядів як в усній, так і в письмовій формі (свобода преси і ЗМІ); в меншій мірі стосується політичної і соціальної реклами (пропаганди). Згідно принципів лібералізму (ідеологія якого найбільше підносить свободу слова), державна цензура або будь-яку інша форма державного примусу до висловлення поглядів або відмови від них є незаконною.

Найбільш дотичним і прикладним нормативно-правовим документом, яким закріплюється свобода слова в Україні, є, напевно, Закон України «Про інформацію». Він регулює відносини щодо створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони, захисту інформації. Зокрема, в ньому визначені наступні принципи інформаційних відносин:

- гарантованість права на інформацію;
- відкритість, доступність інформації, свобода обміну інформацією; достовірність і повнота інформації;
- свобода вираження поглядів і переконань;
- правомірність одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації;
- захищеність особи від втручання в її особисте та сімейне життя.

Відповідно серед основних напрямів державної інформаційної політики в Україні зафіксовано: забезпечення доступу кожного до інформації; забезпечення рівних можливостей щодо створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони, захисту інформації; забезпечення відкритості та прозорості діяльності суб'єктів владних

повноважень та ін. [126].

Користуючись свободою слова, найбільш відчутний вплив на поширення громадських пріоритетів у суспільстві здатні чинити засоби масової інформації. Преса, радіо і телебачення, електронні ЗМІ та ін. – через всі ці канали передається громадська думка, акцентується увага влади до потреб і проблем пересічних громадян, популяризується діяльність громадських рухів і об'єднань. В Україні діяльність ЗМІ регулюється законами «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про інформацію», «Про рекламу», «Про телебачення та радіомовлення» та низкою інших. Не так регламентована діяльність електронних ЗМІ: Інтернет видань тощо.

Зважаючи на чисельні заяви про поширення свободи слова в Україні, розпорядженням Президента України від 06.07.2011 № 226/2011-рп створено Міжвідомчу робочу групу з аналізу стану додержання законодавства про свободу слова та захист прав журналістів, якій доручено оперативно інформувати Президента України про факти порушення законодавства про свободу слова та захист прав журналістів і подавати пропозиції щодо можливого реагування [293].

Порушення або обмеження свободи слова для ЗМІ має масові наслідки, але, на нашу думку, не є таким поширеним, оскільки кожен подібний випадок викликає надзвичайний сплеск громадянської активності. Проте, на жаль, свобода слова дуже часто порушується на рівні професійного і особистого життя окремого громадянина: безпосередніми керівниками або членами родини. Оскільки впливати на внутрішнє життя родини влада може тільки у крайніх випадках, а скаржитись на своїх керівників громадяни не звикли через страх втратити роботу, то зняти ці порушення можна лише поширенням в кожному невеликому соціумі громадянських пріоритетів.

Крім вище зазначених складностей, по відношенню до засобів масової інформації ми можемо сформулювати наступні ключові проблеми, які заважають реалізації принципу свободи слова в Україні:

мала кількість по-справжньому незалежних від держави ЗМІ, адже багато з них, отримуючи фінансову підтримку від тих чи інших владних структур, перетворюються на «кишенькові» і перестають виконувати свою функцію «незалежної влади»;

суб'єктивізм представників ЗМІ щодо визначення ступеня актуальності тих чи інших проблем, гідних для висвітлення в репортажі, а також щодо монтування зібраної інформації для громадського оприлюднення. Адже репортери того чи іншого засобу масової інформації приїжджають за викликом громади не тоді, коли проблема актуальна і від неї страждає велика кількість людей, а тоді, коли відчувають, що «ось цю тему люди дивитимуться ввечері, і через неї не переключать свої телевізори на інші телеканали. А це не найкращий критерій для відбору болючих для суспільства тем;

слабкість контролю за реакцією держави на репортаж: громадська критика відбулась, а якою була реакція влади, ми не завжди можемо

дізнатись. А це означає відсутність зворотного зв'язку, без якого забезпечити ефективність будь-якого механізму неможливо.

Зворотнім боком проблеми свободи слова в Україні є проблема свободи доступу до інформації. У цьому зв'язку неоднозначно можна трактувати зміст Закону України «Про доступ до публічної інформації», який визначає порядок здійснення та забезпечення права кожного на доступ до інформації, яка перебуває у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, а також запроваджує міжнародні стандарти відкритості органів державної влади з метою інтеграції до міжнародного співтовариства. На виконання Закону в кожному органі виконавчої влади утворено спеціальний підрозділ або визначено посадову особу, що організовує доступ до публічної інформації [124].

Серед деяких проблем, пов'язаних із цим Законом, наприклад, О. Нестеренко виділяє на першому місці неоднозначність надання інформації статусу «такої, що становить суспільний інтерес» і не закріплення її визначення в Законі (адже визнання певної інформації суспільно значимою гарантує звільнення від відповідальності за розголошення інформації з обмеженим доступом, а також дозволяє поставити питання про поширення такої інформації без згоди її власника). Від себе додамо, що визначення цього різновиду інформації наведено в Законі України «Про інформацію»: «Предметом суспільного інтересу вважається інформація, яка свідчить про загрозу державному суверенітету, територіальній цілісності України; забезпечує реалізацію конституційних прав, свобод і обов'язків; свідчить про можливість порушення прав людини, введення громадськості в оману, шкідливі екологічні та інші негативні наслідки діяльності (бездіяльності) фізичних або юридичних осіб тощо» [126]. Однак, навіть з урахуванням обох законів, незрозумілим залишається, хто і за якими критеріями, і за яким алгоритмом повинен приймати рішення, яку ж інформацію віднести до цієї категорії.

Отже, нечіткість визначення, за якими критеріями та за яких умов можна стверджувати, що інформація становить суспільний інтерес, дає можливість владі користатись будь-якою приватною інформацією, і обґрунтовувати неможливість поширення небажаної інформації за рахунок віднесення її до рангу «інформації з обмеженим доступом». Все це дає досить легкі підстави маніпулювання з інформацією і можливість органам влади (яким громадяни постійно надають ту чи іншу інформацію про свою діяльність) вирішувати, яку її частину поширювати, а яку ховати від громадськості. Очевидно, йдеться про викривлення, псевдо-форму свободи слова і свободи доступу до інформації.

Друга проблема, що впливає з нечіткості цього Закону, – незрозумілість, як тлумачити поняття «переліку відомостей, що становлять службову інформацію». За великим рахунком, наприклад, в органах місцевого самоврядування взагалі не може бути службової інформації. Фактично на статус службової інформації може претендувати лише внутрішнє листування та обговорення перед прийняттям конкретного

рішення, або документи щодо здійснення перевірок до прийняття рішення про результати перевірок [238].

Ще одна складність, яка пов'язана з питаннями свободи слова в Україні, стосується її зв'язку з моральними цінностями, моральним і етичним вихованням. Адже не завжди «свободно сказане слово» є високоморальним, а заклики відповідають етиці громадської поведінки.

На офіційну думку народних депутатів, політика держави повинна сприяти «формуванню сучасної системи моральних цінностей, забезпечувати високоякісний розвиток української освіти, культури, науки, створювати всі можливості для культурного, освітнього та духовного розвитку громадянського суспільства». А її основою мають бути ідеї державницького змісту, формування національної свідомості, захист загальнолюдських цінностей, консолідація суспільства.

У цьому контексті необхідне якнайшвидше прийняття законопроектів: про Концепцію державної інформаційної політики; про національний культурний продукт; про внесення змін до деяких законів України (щодо мораторію на приватизацію майна культового призначення); про внесення змін до Закону «Про систему Суспільного телебачення і радіомовлення України»; а також повернути на доопрацювання законопроект про внесення змін до Закону «Про захист суспільної моралі». На їхню думку, уряд має розробити і подати до Верховної Ради України проекти законів: про Концепцію розвитку гуманітарної сфери в Україні; про Концепцію державно-конфесійних відносин в Україні; про Концепцію державної етнонаціональної політики в Україні; про збір на розвиток національної кінематографії; про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо посилення відповідальності за злочини проти дітей); про внесення змін до Закону «Про здійснення державних закупівель» щодо незастосування тендерних процедур до предметів закупівлі (книг, періодики та інших інформаційних носіїв) для поповнення бібліотечних фондів; про внесення змін до законів «Про Національний архівний фонд та архівні установи», «Про вищу освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про телебачення і радіомовлення», «Про інформацію» [88].

Ще одна суттєва складність з реалізацією свободи слова пов'язана з поліетнічністю населення України і необхідністю багатомовного спілкування. У зв'язку з цим державна етнополітика України має базуватися на принципах плюралізму, поваги до національних мов, культури, історико-етнічної спільноти громадян, котрі до них належать. І тут потрібне компромісне вирішення питання співвідношення державної і регіональних мов, а також мов так званих національних меншин [399].

Із цієї точки зору, важливим для реалізації свободи слова в Україні є Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». Цим Законом передбачено, що «кожному громадянину в Україні гарантується право на свободу совісті. Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти

релігійні культу, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання» [129].

У цілому, ситуація із забезпеченням свободи слова в Україні краща, ніж в інших країнах пострадянського простору. Але, як бачимо, є і проблеми, які заважають реалізації даного громадянського пріоритету. Дуже часто ці проблеми пов'язані із недостатністю нормативно-правової бази. Тому надалі перейдемо до питання про правовий супровід формування громадянського суспільства.

Оскільки Україна вже понад два десятиліття намагається реалізовувати вектор демократичного розвитку, то проблематика громадянських пріоритетів так чи інакше, прямим чи непрямым чином, висвітлені в наявній законодавчій базі. Інше питання, чи достатнім є наявний сьогодні правовий супровід розбудови громадянського суспільства.

Сприяння розвитку громадянського суспільства – це, насамперед, налагодження системи взаємодії органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з інститутами громадянського суспільства, що повинно базуватися на партнерстві, взаємній зацікавленості у досягненні цілей, пов'язаних із процесом демократизації усіх сфер державного і регіонального рівнів управління і суспільного життя; соціально-економічного й духовного прогресу, всебічного забезпечення захисту прав і свобод людини та громадянина. Які можливості для цього створені в напрацьованій нормативно-правовій базі і які перешкоди виявляються? Для відповіді звернемося безпосередньо до законодавства.

Неважко помітити, що протягом 2000-2010 рр. в Україні приймалися закони, дотичні до завдання становлення громадянського суспільства, які стосувались не стільки конкретних прикладних завдань, скільки концептуального підґрунтя для подальшої їх постановки і реалізації.

Таким прикладом є підписаний у 2005 р. Головою Верховної Ради України В. Литвиним і Прем'єр-міністром України Ю. Тимошенко в присутності Президента України В. Ющенка Меморандум про гарантії прав власності та забезпечення законності при їх реалізації. Адже, як ми показали вище, право приватної власності є безсумнівним громадянським пріоритетом у контексті необхідності зміцнення ринкової економіки [220]. Також важливим у цьому контексті є ухвалення Закону «Про ринок земель» (прийнятий за основу в статусі проекту 9 грудня 2011 р.), що дасть змогу забезпечити: повноцінну реалізацію права приватної власності та інших прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення усіма суб'єктами земельних відносин; раціональний перерозподіл та оптимізацію використання земель сільськогосподарського призначення; встановлення об'єктивної ринкової вартості земельних ділянок сільськогосподарського призначення у процесі їх економічного обороту; підвищення ефективності використання природно-ресурсного потенціалу земель сільськогосподарського призначення та забезпечення стратегічної продовольчої безпеки держави; безперешкодний доступ громадян до землі як ресурсу людського розвитку; стимулювання розвитку інституцій

громадянського суспільства у питаннях захисту прав власників земельних ділянок [166].

Формування інститутів громадянського суспільства були визначені серед пріоритетів у Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (2010 р.) [125]. Цим Законом серед основних засад внутрішньої політики у сфері формування інститутів громадянського суспільства є, наприклад: а) посилення взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування і об'єднань громадян, запровадження громадського контролю за діяльністю влади; б) забезпечення незалежної діяльності об'єднань громадян, посилення їх впливу на прийняття суспільно важливих рішень; в) проведення регулярних консультацій з громадськістю з важливих питань життя суспільства і держави; проведення всеукраїнських та місцевих референдумів як ефективних форм народного волевиявлення, участі народу у прийнятті суспільно важливих рішень та ін.

Більш чітко, на сьогоднішній день, основи державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства на державному рівні визначені у Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства, затвердженій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 року № 1035-р., та в Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергових заходах щодо її реалізації, затверджених Указом Президента України від 24 березня 2012 року № 212/2012 [244].

Подібного спрямування документи активно розробляються і на рівні регіонів та міст. Ще до затвердження названих загальнонаціональних документів місцева влада покладала на них неабияку надію, так само як і на відповідні нормативно-правові акти місцевого й регіонального значення. Наприклад, на Харківщині писали, що у разі ухвалення Концепції на пленарному засіданні сесії, Харківська область стане першим в Україні регіоном, де діятиме системний науково обґрунтований підхід до організації взаємодії влади та інститутів громадянського суспільства [99]. 25 квітня 2012 року на пленарному засіданні XII сесії Харківської облради VI скликання було схвалено концепцію обласної цільової програми сприяння розвитку громадянського суспільства на 2012-2015 рр. [245]. Очікувані результати впровадження передбаченої в Концепції цільової програми головним чином пов'язані з конструктивною співпрацею місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з місцевими осередками інститутів громадянського суспільства.

Звернемось детальніше до змісту Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. Її центральним поняттям виступає «демократія участі». Це поняття використовується в сучасній правовій та політичних науках як узагальнене визначення «сукупності практик залучення громадян до розробки, ухвалення та контролю за виконанням управлінських рішень на всіх рівнях».

Головні пріоритети, визначені в Стратегії, включають: сприяння встановленню максимальної відкритості, прозорості та підзвітності органів

виконавчої влади, органів місцевого самоврядування; збільшення соціального капіталу як підвищення рівня взаємодовіри та взаємодії у суспільстві; створення сприятливих умов для утворення та функціонування інститутів громадянського суспільства; забезпечення участі інститутів громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної, регіональної та місцевої політики, зокрема шляхом створення умов для забезпечення широкого ефективного представництва інтересів громадян в органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування, проведення регулярних консультацій (діалогу) із громадськістю з найбільш важливих питань життя суспільства і держави; запровадження громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, посилення впливу інститутів громадянського суспільства на формулювання, ухвалення управлінських рішень та реалізацію політики органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування; сприяння благодійній, волонтерській діяльності, іншим формам громадської активності та громадянської культури [340].

Треба сказати, що, згідно описаного, визначені в Стратегії пріоритети є, по суті, громадянськими пріоритетами. Саме тому ми і приділяємо таку велику увагу їх змісту. Тільки це не структурний склад системи громадянських пріоритетів, який ми аналізували на початку даного розділу, а більш прикладні пріоритетні завдання в рамках поширення в суспільстві громадянських пріоритетів.

Важливо підкреслити і те, що ці пріоритети збігаються з підходами до розвитку громадянського суспільства у Європейському Союзі, зокрема в країнах: Естонії, Польщі, Угорщині, Великій Британії, Німеччині. Проект Стратегії пройшов три публічні обговорення із залученням незалежних фахівців з питань розвитку громадянського суспільства. Ідею схвалити Стратегію підтримали представники низки міжнародних організацій (офісу Ради Європи в Україні, ПРООН та ін.).

Серед інших актуальних напрямів вдосконалення правового супроводу формування громадянського суспільства в Україні, науковці і політики відзначають:

- вдосконалення Закону «Про волонтерську діяльність» [123];
- внесення змін до деяких законів України щодо участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики;
- завершення роботи над законопроектом про свободу мирних зібрань [276].

Також актуальними завданнями, які можуть сприяти вдосконаленню нормативно-правової бази є проведення оцінки стану імплементації вимог Конвенції Європейської економічної комісії ООН «Про доступ до інформації, участь громадськості у процесі ухвалення рішень та доступ до правосуддя з екологічних питань» (Орхуська конвенція), інших міжнародних документів у цій сфері тощо [318].

Серед ключових дорадчих органів, покликаних сприяти розвитку громадянського суспільства в Україні, показово виділяється Координаційна

рада з питань розвитку громадянського суспільства при Президентові України, створена Указом Президента України від 25 січня 2012 року №31/2012 «Питання сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні». До Координаційної ради увійшли представники влади та інститутів громадянського суспільства, зокрема ректор Київського національного університету імені Тараса Шевченка Л. Губерський, керівник МФ «Відродження» Є. Бистрицький, директор БФ «Розвиток України» А. Заболотний, директор Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. Птухи НАН України Е. Лібанова, директор Національного інституту стратегічних досліджень, президент МГО «Фонд якісної політики» М. Мінаков, віце-президент Асоціації міст України М. Пітцик, відомі політологи В. Фесенко, А. Фінько, соціолог Є. Копатько. Окремо варто відзначити регіональних лідерів – голів Вінницької та Харківської обласних рад, голів Донецької, Кіровоградської та Івано-Франківської облдержадміністрацій. Це дало можливість вільно формувати адекватний порядок денний реформ у секторі сприяння розвитку громадянського суспільства [318].

За словами голови Координаційної ради М. Ставнійчук, у 2012 р. робота Ради була спрямована на «створення сприятливого законодавчого середовища для утворення та функціонування інститутів громадянського суспільства; забезпечення участі інститутів громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної, регіональної політики, створення умов для забезпечення широкого ефективного представництва інтересів громадян в органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування; підвищення рівня взаємодовіри та взаємодії між органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та інститутами громадянського суспільства» [320].

Особливого значення в цьому контексті набуває ухвалення Закону «Про громадські об'єднання», який введений в дію 1 січня 2013 року. В основу закону покладено, зокрема, спрощення реєстраційних процедур щодо громадських об'єднань, надання громадським організаціям права діяти на всій території України незалежно від їх статусу, а також надання права на свободу об'єднання юридичним особам приватного права. У цьому законі враховані Рекомендації Ради Європи з даного питання, а також зауваження, висловлені в Рішенні Європейського Суду з прав людини «Корецький проти України».

Також Координаційною радою підготовлено пропозиції щодо внесення змін та доповнень до Закону «Про волонтерську діяльність». Координаційна рада також підтримала пропозиції щодо необхідності ухвалення змін до Закону «Про волонтерську діяльність», направивши їх до Кабінету Міністрів. Ці зміни сприяють розвитку волонтерського руху в Україні, дають змогу підвищити якість надання волонтерської допомоги, що особливо актуально сьогодні, в умовах збройного конфлікту на сході країни.

Серед планів роботи Координаційної ради на 2013 рік було визначено необхідність прийняття Законів «Про місцевий референдум», «Про внесення змін до деяких законів України щодо участі громадськості у формуванні та

реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення» та інших законопроектів. Також пріоритетним напрямом роботи визначалась просвітницька діяльність у сфері популяризації ініціатив щодо залучення громадян до участі у громадському житті. На нашу точку зору, таке просвітництво якраз і спрямоване на поширення в суспільстві громадянських пріоритетів.

У цілому, наявність і робота Координаційної ради цілком відповідає самим принципам розбудови демократії, для якої обов'язковою є активна мережа дорадчих структур при органах влади.

Іншою яскравою правовою ініціативою в рамках розбудови громадянського суспільства, за умови її повноцінної реалізації, може стати Ініціатива «Партнерство «Відкритий Уряд» – це багатостороння ініціатива, офіційно запроваджена 20 вересня 2011 року. Метою даної ініціативи є:

- забезпечення виконання урядами конкретних зобов'язань щодо сприяння прозорості державного управління;
- залучення громадян до участі в процесах державного управління;
- боротьба з корупцією;
- використання нових технологій для покращення державного управління.

Для участі в цій Програмі Україна (як і будь-яка інша із держав-учасниць) має виконати 5 зобов'язань, серед яких у контексті впровадження громадянських пріоритетів особливе значення має зобов'язання «залучати до розробки національного плану дій різноманітних учасників, зокрема, активно залучати до цього процесу громадян і представників громадянського суспільства» [251].

Виконання Україною зобов'язань в рамках цієї програми за умови постійної взаємодії з громадянами та інститутами громадянського суспільства сприятиме розвитку відкритого урядування з використанням новітніх інформаційно-комунікаційних технологій. Адже, приєднавшись до Ініціативи, Український уряд зобов'язується організувати широкі консультації з громадськістю, виокремлюючи при цьому такі пріоритетні завдання: посилення співпраці між владою і інститутами громадянського суспільства в державній розробці політичного курсу; збільшення доступу до суспільної інформації; запобігання і боротьба з корупцією; оптимізація державного управління через удосконалення адміністративних послуг і введення «електронного уряду» («e-government») [401].

Серед іншого, Ініціатива «Партнерство «Відкритий Уряд» передбачає залучення громадськості до формування та реалізації державної і регіональної політики, а також:

- заходи щодо прийняття законів України про благодійництво і благодійні організації;
- мирні зібрання з урахуванням рекомендацій Венеціанської комісії та законопроекту про свободу мирних зібрань, розробленого Комісією із зміцнення демократії та утвердження верховенства права при Президентові України;

місцевий референдум;
внесення змін до деяких законів України щодо участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення [292].

Суттєвою перешкодою ефективного впровадження громадянських пріоритетів в Україні є не дуже позитивна ситуація з правовим регулюванням і з практикою місцевого самоврядування, адже без ефективного місцевого самоврядування громадянського суспільства не буває.

У Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні», прийнятому у жовтні 1998 р. зі змінами та доповненнями, знаходимо основні розділи, які наповнюють його зміст. Серед них: загальні положення, п овноваження виконавчих органів сільських, селищних, міських рад, повноваження районних і обласних рад, Порядок формування, організація роботи органів та посадових осіб місцевого самоврядування, матеріальна і фінансова основа місцевого самоврядування тощо [127].

Згідно Закону, система місцевого самоврядування включає: територіальну громаду; сільську, селищну, міську раду; сільського, селищного, міського голову; виконавчі органи сільської, селищної, міської ради; районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст; органи самоорганізації населення.

Доводиться визнати, що – оскільки основні громадянські пріоритети: активність, самоорганізація, ініціативність, повноваження у вирішенні проблем громади – концентровано можуть бути втілені через систему діючого місцевого самоврядування, то в Україні одна із невирішених засадничих проблем нормативно-правової бази – слабкість місцевого самоврядування. В останній редакції Закону вже досить багато функцій віднесено до повноважень органів місцевого самоврядування, але, зважаючи на жваве громадське і наукове обговорення цієї теми, до досягнення оптимального співвідношення функцій центральної і місцевих влад на практиці ще далеко, а питання децентралізації набувають особливої ваги.

Місцеве самоврядування виступає головним способом встановлення громадської самоорганізації «знизу».

Тому на правовому рівні має відбутись конструктивний перерозподіл повноважень між центральними органами державної влади і місцевого самоврядування. Ті питання, які може ефективно вирішити сама громада, не повинні бути серед повноважень центральних органів влади. З одного боку, чим ближче до самої громади, тим оптимальнішими можуть стати управлінські рішення. З іншого боку, – це звільнить час представників центральних органів влади для опрацювання більш глобальних проблем, яких у нас безліч, а місцеві органи з ними впоратись не можуть. Делегування повноважень у менеджменті будь-якого рівня і будь-якого об'єкта довело свою ефективність історією людства.

Органи місцевого самоврядування повинні отримати реальну спроможність здійснювати самоуправління на своїй території, а також набутти фінансової спроможності, для чого необхідні достатні джерела фінансування

місцевих громад. Може бути розширена податкова база для формування місцевих бюджетів: значна їх частина має формуватись за рахунок власних податкових надходжень.

З іншого боку, важливо забезпечити прозорість дій органів місцевого самоврядування – це буде додатковим фактором стимулювання рядового мешканця до особистої участі у вирішенні місцевих проблем.

Ще одна, інша проблема, пов'язана з правовим супроводом формування громадянського суспільства, – низька ефективність державної гуманітарної політики в Україні. Саме гуманітарна політика орієнтована на створення умов для максимальної самореалізації кожної особистості в тому числі і в соціальному просторі. Ефективна гуманітарна політика одним зі своїх аспектів має сприяти формуванню в пересічного громадянина внутрішньої потреби та здатності брати якомога більш активну участь у розбудові громадянського суспільства. Адже без участі кожного, питання щодо перспектив «громадянськості» України залишається дуже дискусійним, а позитивні результати сумнівними.

У цілому, підсумовуючи наявний правовий супровід розбудови громадянського суспільства в Україні, треба сказати, що, будучи безсумнівно пов'язаною зі своєрідністю законодавчого підґрунтя, але й такою, що має власну силу, яскравою рисою розвитку громадянського суспільства в Україні вважається «безправність громади». Складно втілювати в життя громадянські пріоритети навіть, коли знаєш які і вмієш це зробити, якщо держава не дає на це права. «Безправна громада – причина багатьох проблем, які стали на перешкоді нашому розвитку», – пише М. Калініченко [145, с. 143]. А це означає, що недостатньо поверхово переписати закони, надавши громаді право на публічну інформацію, на експертні оцінки і громадське обговорення, – важливо відповідним чином скоригувати світогляд, філософію поділу влади. Тому і проблема правового супроводу формування та функціонування громадянського суспільства так чи інакше виходить на прикладні проблеми виховання й поширення в суспільстві громадянських пріоритетів.

Проаналізувавши основні громадянські пріоритети, можливості і проблеми їх впровадження в Україні, можна переконатись у тому, що комплексно ці процеси втілюються в проблематиці становлення української політичної нації.

Сам концепт політичної нації вживається для позначення етносоціальної (моно- чи поліетнічної) спільноти, яка характеризується наявністю власної держави з демократичним ладом правління. У політичній науці і в практичній політиці становлення української політичної нації означає реальне впровадження в нашій країні демократичного способу життя і громадянських пріоритетів для забезпечення максимально комфортних умов громадян [180, с. 13].

Для українського наукового співтовариства актуальність дослідження процесів становлення політичної нації та пов'язаних із цим проблем обумовлюється комплексною потребою пошуку шляхів і механізмів консолідації та демократизації поліетнічного суспільства, зміцнення держави

та оптимізації державного управління, а також необхідністю становлення України як визнаного рівноправного учасника самоорганізації світової спільноти – на даному етапі ці завдання виступають стратегічними і тактичними пріоритетами для нашої країни.

Питання української політичної нації розглядаються в ґрунтовних працях вітчизняних науковців: В. Бабкіна, І. Варзара, М. Вівчарика, О. Власюка, В. Горбатенка, В. Євтуха, В. Заблоцького, С. Здіорука, В. Ігнатова, О. Картунова, М. Кисельова, В. Крисаченка, І. Кураса, О. Майбороди, М. Михальченка, Б. Попова, Ю. Римаренка, С. Римаренка, М. Степико, Л. Шкляра, М. Шульги.

Проблематика становлення української політичної нації досить широка, і широко розкрита в науковій літературі. Її аналіз включає звернення до питань національної ідеї, національної мрії, національних інтересів, національної культури, оптимізації форми державного управління. Зрозуміло, що політична нація як цілісна консолідована єдність формується на ґрунті національної культурної ідентичності, і ідентифікація нації відбувається через культурні стереотипи, але для того, щоб мобільно транслювати свою культуру в зовнішній світ, необхідно мати відповідні, передусім державні, механізми, які б забезпечували і прийняття, і передачу культурних цінностей [117].

У цілому, як обґрунтовується науковцями, становлення української політичної нації не може відбутись лише за ініціативою влади. Для цього потрібні зусилля «знизу»: на рівні місцевого самоврядування і навіть на рівні управління кожною окремою установою, організацією. Можна виділити такі основні напрями, в яких можливе і необхідне сприяння розвитку української політичної нації на рівні внутрішньоорганізаційного управління:

- становлення ринкової економіки;
 - розвиток демократії та громадянського суспільства;
 - формування національної самосвідомості;
 - забезпечення фізичного та психічного здоров'я нації;
 - запобігання конфліктам між представниками різних етносів;
 - зняття суперечностей між східними та західними регіонами України
- ;
- формування національної еліти;
 - участь громадян (працівників організації) в громадсько-політичному житті [237, с. 317-318].

І ефективність розвитку та поширення в суспільстві громадянських пріоритетів теж, цілком логічно, буде ефективнішим, якщо реалізовувати цю справу «знизу».

Таким чином, у цілому оцінюючи проблематику, можна сказати, що різнобарвні аспекти розвитку громадянських пріоритетів в конструктивному плані «сходяться» комплексно в питанні становлення української політичної нації. Якщо система громадянських пріоритетів реалізується в соціумі, його «громадянськість» посилюється. Однак не варто забувати, що обидва ці питання не оперативні для нагального вирішення, це скоріше стратегічні

пріоритети, ніж тактичні завдання. Навіть розуміючи чітку структуру громадянських пріоритетів, сформувавши спектр технологій їх розвитку і реалізації в суспільстві, результат можна буде побачити не в цьому і не в наступному поколінні. Але для того, щоб хоча б у наступному столітті окреслені тут громадянські пріоритети стали реальністю по всій Україні – вже зараз необхідно організувати системну освітню роботу в країні.

Це той момент, в якому важливі як самоорганізаційні інтенції громади, так і ініціативні та координаційні інтенції з боку державних структур. Ми бачимо, що окремі зусилля громадських організацій не дають відчутних результатів, частково через їх недостатню масовість, але більшою мірою тому, що для кожної громадської організації повсякчас гостро стоїть питання самофінансування власної соціально-політичної діяльності і це змушує їх керівництво «тягнути ковдру на себе» замість організації спільних зусиль.

На рівні державних ініціатив розвиток громадянських пріоритетів може знайти втілення в :

- фінансуванні відповідних фундаментальних і прикладних тематик наукових розробок;
- проведенні тематичних семінарів, конференцій, виставок;
- державній підтримці громадських консультативних структур, які надають громаді безкоштовні консультативні послуги з приводу захисту своїх прав, як-то з правових питань, з питань створення органів самоорганізації населення (наприклад, Спілка власників житла) [317] та з інших актуальних проблем громадян;
- фінансова підтримка вчителів, викладачів, які демонструють результати виховання громадянськості у своїх учнів та студентів;
- підтримці ЗМІ, які неупереджено виражають громадську думку (йдеться не про фінансову підтримку, бо в такому випадку ЗМІ знову-таку загрожує «кишеньковість», а про підтримку PR-івську, тобто збільшення доступу до інформації, сприяння зростанню їхнього іміджу, або полегшення доступу до ефірного часу тощо);
- впровадженні в державні стандарти підготовки фахівців відповідних громадянським пріоритетам компетенцій – а згідно них і навчальних дисциплін. Ці дисципліни і зараз в певному розумінні присутні в планах підготовки фахівців різних спеціальностей, але, по-перше, великою мірою вони належать до варіативної компоненти стандартів (тобто впроваджені ініціативою ВНЗ, а не держави), по-друге, – ці дисципліни в більшості своїй орієнтовані на надання студентам і учням знань про демократії та громадське суспільство, тоді як сьогодні більш важливо формувати навички активного громадянського співжиття.

Зрештою, у проведеному аналізі ми досить часто звертались не тільки до рекомендацій, що треба робити для впровадження громадянських пріоритетів в українську дійсність, але і до чисельних проблем на цьому шляху. Всі описують проблеми. Сьогодні більшість наукових досліджень сконцентровані на виділенні проблем у формуванні того чи іншого аспекту демократичної України. Як бачимо, це без сенсу, зайві витрати часу. Вже

достатньо напрацювань, в яких в цілому повторюються ті самі списки проблем. Тепер настав час не описувати їх, а намагатись практично вирішувати. І розпочати – як це було обґрунтовано – найдоцільніше саме з простору освіти і з виховання громадянських пріоритетів у молодого покоління.

Більше того: кожен громадянин може розпочати з себе – якісно робити свою фахову роботу і самозабезпечувати свій простір з точки зору захисту прав і інтересів власної громади: будинку, району, міста, селища. Більшість проблем громади можна вирішити, якщо за це буде братись не декілька її відсотків, а активна більшість. Адже зараз ми часто чуємо або читаємо в новинах ЗМІ, як та чи інша «ініціативна група» намагається боротись з владною несправедливістю: то будинок зводять на місці скверу, то приміщення інтернату «відбирають» під більш прибуткові цілі тощо. Інтернет дає прозору інформацію (зокрема, спілкування громадян на форумах), і свідчить, що в багатьох випадках цими проблемами дійсно займається лише декілька представників громади, решта ж думає, що зусилля однієї людини нічого не вирішать, і тому не приєднуються.

5.3. Моральне самовизначення особистості

Сьогодні Україна розвивається як демократична правова держава, в якій моральні цінності визнані основними соціальними орієнтирами людини. Тому в умовах розгортання відкритого суспільства завдяки засобам масової інформації, Інтернет, кіно, аудіо- та відеопродукції у громадян держави має формуватися такий світогляд, який спиратиметься на високий рівень усвідомлення особистістю власної відповідальності перед собою та перед суспільством.

Стрімка глобалізація зумовлює перетворення світу на єдиний організм. Людство формує нове культурне середовище та нову моральну парадигму. В той же час глобалізаційні процеси часто ставлять під сумнів традиційні цінності, моральні норми та етичні ідеали. Швидкий розвиток інформаційних технологій, мінімізація інформаційних кордонів, конвергенція комп'ютерних систем, комерціалізація ЗМІ та масової культури ведуть до постановки питання про перегляд уявлення ролі інформаційної системи в суспільстві, її впливу на мораль людини. Історична реальність нашої держави, її посткомуністичне минуле актуалізують дослідження ролі моралі в постіндустріальному інформаційному суспільстві. Тому особливої гостроти набуває питання про вибір перспективи для України, яка багато в чому пов'язана не лише з економічною та політичною інтеграцією країни у світову співдружність, але й закладає принципові основи морально-етичного

напрямку подальшого розвитку. Крім того, треба враховувати, що «культура не може розвиватися поза певною моральною парадигмою, яка вже склалася і діє. Щоб бути стабільним, суспільство потребує стабільної моральної позиції»[2, с. 56].

Питання моралі розглядали такі вчені як Т. Парсонс, Е. Дюркгейм, М. Вебер, П. Козловські, М. Фрідмен, Р. Мілтон та ін. Різноманітні підходи, які сьогодні активно використовують в етиці розробили І. Бентам, Е. Кант, Дж. Ролз. Роль моралі та моральності у побудові суспільної ієрархії вивчали І. Гурова, В. Борисов, Г. Чайка, Ю. Палеха Т. Аболіна, В. Малахова, С. Хрипко та ін.; моральнісні фактори соціально-економічного прогресу, питання моралі в політиці, економіці та соціології досліджували О. Богомоллов, Р. Грінберг, Л. Рубінштейн, Р. Ботавіна та ін.

Поняття моралі почало існувати ще в стародавні часи і продовжує формуватися й до сьогодні. А. Гусейнов, один із відомих спеціалістів у галузі етики визначав поняття мораль, як: «панування розуму над афектами; прагнення до вищого блага; добра воля і безкорисливість мотивів; здатність жити в людському суспільстві; людяність і суспільна форма відносин між людьми» [82, с. 26].

Мораль (лат. *moralis* – що стосується моралі) – один із основних способів нормативної регуляції дій людини в суспільстві; одна з форм суспільної свідомості і вид суспільних відносин [353, с. 245].

Моральність – це покора у волі, підкорення поклику своєї совісті. Моральність, як культурно-знакова система, покликана формувати розуміння та переживання людиною добра і зла, уміння чинити за покликом серця, сумління, жити в межах людської гідності. Моральність – це вільна самодетермінація людиною своїх думок і вчинків» [66, с. 37].

Мораль безпосередньо пов'язана з базовими цінностями культури, є основним регулятором людської поведінки та практики соціального процесу. Вона знаходиться у взаємозв'язку з усіма репрезентантами культури, що має реальні практичні наслідки, і є складною системою співвумовленостей, які потребують глибокого філософського осмислення.

Поведінка особистості в соціумі багато в чому визначається, з одного боку, її моральними поглядами, етичною зрілістю. «Внутрішнє переконання індивіда в моральності свого вчинку багато в чому визначає і його соціальну значущість» [1, с. 191].

Моральність є виявом глибинної цілісності людини, де не роз'єднане раціональне та ірраціональне, індивідуальне буття і буття в цілому. Моральність в своїй світоглядній іпостасі дозволяє поєднувати повсякденне з піднесеним і вічним. Здійснення моральності завжди вкорінене у тому, що переживається й осмислюється людиною не як відносне, а як абсолютне. Саме буття людини вже ставить питання про відношення особистості до абсолютного буття, а безумовність морального повеління є виразом безумовності самої реальності [212].

Традиційно вітчизняні мислителі вбачали велич людини в її здатності усвідомлювати власні межі і, поглиблюючи подібне усвідомлення,

перевершувати їх. Людське буття завжди спрямоване за межі самого себе, завжди спрямовується до сенсу. Причому, питання про сенс життя – це не питання знань, інформованості людини, це питання її духовного становлення. У цій царині буття особистості основний акцент зміщується з того, що людина хоче мати і як вона цього може досягти, на те, чим вона є і чим вона може стати. Людині властива потреба пов'язувати своє буття з чимось недосяжним, вищим, священним, що надавало б життю, яке вона має прожити сама, певного сенсу, було своєрідною опорою у розв'язанні проблем цього життя. Сама потреба в онтологічному гаранті глибоко вкорінена як в умовах людського існування, так і в самій внутрішній природі людини. Проблема абсолютного виникає внаслідок необхідності для людини обґрунтувати власне буття, утвердити його у власне людському достоїнстві [212].

В етичних теоріях кінця XIX-го й початку XX-го сторіччя виділяються три основних підходи до визначення моралі – соціологічний, неопозитивістський, екзистенціальний, які відповідають трьом основним типам розуміння природи моралі в цей історичний період. Соціологічний підхід: мораль є способом нормативної регуляції, суспільним інститутом, що спрямовує й контролює поведінку людей. Неопозитивістський підхід: мораль як лінгвістичний феномен. Екзистенціальний підхід: мораль як внутрішній стан людини, як самовтілення особистістю власної унікальності. Відкидання існування загальнолюдських універсальних нормативів. Статус моралі відносно особистості: мораль як над- та інтраіндивідний феномен [43].

У неопозитивістському підході робиться спроба визначення природи моралі через аналіз моральної мови, де явища моралі виступають у вигляді лінгвістичних феноменів. У логіко-позитивістському розумінні природи моралі головним є таке: 1) моральність розглядається як сфера психічного (потягів, схильностей, афективно вольового впливу); 2) мораль – це не змістовне рішення того, як повинна діяти людина, а лише техніка маніпуляції, вплив на психіку іншого; 3) мораль – це не відносини між людьми, людини із самою собою, а лінгвістичний феномен, мова [43].

Мораль знаходиться у зв'язку із таким явищем як право. Тісна взаємодія права й моралі не означає, що процес цей рівний, гладкий, безконфліктний. Між ними можуть виникати й досить часто виникають гострі протиріччя, розбіжності. Причини протиріч між правом і мораллю полягають уже в їхній специфіці, у тому, що в них різні методи регуляції, різні підходи, критерії при оцінці поведінки індивіда.

Розбіжності між правом і мораллю викликаються складністю й суперечливістю самого життя, нескінченною розмаїттю виникаючих у ній ситуацій, появою нових тенденцій у суспільному розвитку, неоднаковим рівнем моральної й правової свідомості людей, мінливістю соціальних умов. Тому ліквідація протиріч між правом і мораллю повинна стати справою не тільки фахівців. Шляхом гуманізації суспільних і міжособистісних відносин, підвищення рівня моральності, статусу правових інститутів і механізмів їхнього соціально-регулятивного впливу можна домогтися ефективного

взаємосполучення права й моралі [98, с. 267].

Як вираження ідеального належного, на яке слід орієнтуватися, мораль – це насамперед система правил, норм, вимог і оцінок, які регулюють поведінку людей, їх відносини і взаємодію. В цьому сенсі підвалинами моралі є переконання, звичаї, традиції, громадська думка тощо. Слід зауважити, що з давніх часів нормальний розвиток спільної життєдіяльності людей забезпечували як мораль, так і право. Однак функціонування права підтримується спеціальними державними органами, а виконання моральних норм залежить переважно від ціннісних орієнтацій людини, від її світогляду. В цьому сенсі мораль є позайнституційною формою регуляції людського життя, яка спирається не на примус інститутів, покликаних силою й авторитетом спонукати індивідів дотримуватися конкретних норм, правил, приписів, а на колективну та індивідуальну свідомість. «Моральні вимоги відрізняються від інших вимог... не імперативністю і не вищим... ступенем імперативності, а характером обґрунтування, яке здійснюється в умовній модальності. Це підтверджується аналізом формулювань морального закону у Канта і золотого правила моральності» [83, с. 36].

У контексті єдності моралі і права важливим є аспект застосування сили. Право без застосування сили виявляється безпомічною декларацією. У той же час правовий примус поза моральними межами виявляється марним і веде до насильства. Мораль без визначених меж права виявляється суб'єктивною та відкриває дорогу злу. Тому концепція І. Ільїна про опір злу силою має особливе значення для єдності моралі й права.

Мораль, обумовлена на основі запропонованої І. Ільїним характеристики норм моралі, інтерпретується як сукупність певних норм, що задаються таким джерелом, як голос совісті, який самостійно сприймається й формулюється кожною людиною, контролюється докорами совісті й почуттям провини. Мораль пропонує добровільне визнання вимог совісті, певну внутрішню поведінку, засновану на внутрішньому відношенні до всього живого, у тому числі до людини, і на внутрішній доброті [137].

Та попри це, мораль охоплює всі сфери суспільного буття: ті, що регулюються державою (політика, виробництво, соціальна сфера, сім'я тощо), й ті, які держава чи громадські організації не регулюють (дружба, любов, товаришування, побут). Отже, зважаючи на те, що правила, норми, приписи утворюють ідеальну модель належної поведінки людини, є всі підстави вважати мораль особливою формою суспільної свідомості [81, с. 220].

Мораль існує не як автономна субстанція, а як особлива властивість світу, що перебуває в постійній взаємодії з іншими його проявами. Тому звернення людини до своєї сутності, самозаглиблення, спроба переосмислення системи загально визнаних цінностей, а заодно – свого власного світогляду, сенсу життя є типовим явищем у генезі етичної думки. Суб'єкт як атрибут моральності керується життєвими інтересами [2, с. 117].

Структурно мораль утворюють дві сфери – моральна свідомість і моральна практика, або моральність, кожна з яких має свою власну будову.

Зокрема, залежно від її носія моральну свідомість поділяють на суспільну (моральні погляди й оцінки певних груп людей) та індивідуальну (моральні погляди й оцінки індивідів), які перебувають в органічному, хоча й суперечливому взаємозв'язку. Своєю чергою, основними елементами суспільної моральної свідомості постають моральні вимоги та моральні цінності. Іноді до них додають ще ідеал, проте в ідеалі виражається не лише моральна довершеність людини, але й інтелектуальна, політична, професійна тощо [81, с. 222].

Щодо складових індивідуальної моральної свідомості, то ними є інтеріоризовані моральні вимоги і моральні цінності, які виявляються в моральних мотивах і ціннісних орієнтаціях особистості, почуттях сумніння, честі й гідності тощо. Логіка виявлення основних показників сформованості індивідуальної моральної свідомості така:

- моральна свідомість як форма суспільної свідомості має всі її ознаки та показники, але в межах відображення і впорядкування власне моральної реальності;
- важливий показник сформованості моральної свідомості особистості;
- моральні знання, джерельна база моральної свідомості людини;
- моральні знання можуть існувати в свідомості дитини у вигляді моральних уявлень, понять, переконань;
- знання на рівні моральних уявлень, ознак та понять не можуть бути показниками сформованої моральної свідомості. Вони визначають лише стан формування моральної свідомості на одному із рівнів;
- моральні переконання як вищий рівень моральних знань є фундаментом сформованої моральної самосвідомості, на основі якого виробляється навичка правильної поведінки, що переростає у звичку за будь-яких умов поводитися гідно, тобто моральні переконання стають основою моральних вчинків, совістю людини;
- процес засвоєння і застосування моральних знань тісно пов'язаний з такою вищою психічною функцією, як почуття;
- стан переживання людиною моральних почуттів (сором, страх, радість, провина, сумнів, гідність тощо) є показником моральної свідомості;
- свідомість і діяльність людини тісно взаємопов'язані (за теорією О. Леонт'єва, діяльність є показником рівня сформованості свідомості);
- зміст вчинкової діяльності може бути показником сформованості моральної свідомості;
- якщо дитина поводить не належним чином, необхідно з'ясувати мотиви негідної поведінки, причини, які спровокували її аморальний вчинок [355, с. 77].

Відповідно до такої логіки, щоб побачити картину сформованості моральної свідомості особистості, необхідно з'ясувати, що вона знає про мораль, як пояснює моральне і аморальне у чужих і власних вчинках, які почуття переживає, коли йдеться про моральне або аморальне, як співвідносяться її знання, почуття та мотиви з поведінкою.

Під цим поглядом мораль постає у певній антиномічності. Остання – істотна характеристика моральної свідомості. Адже, по-перше, моральні вимоги, цінності є об'єктивними, тому що відповідають загальнозначущим критеріям і не можуть залежати від чийось уподобань, смаків, симпатій або антипатій. Нівелювання об'єктивного характеру моральних вимог і цінностей не дозволяє відрізнити високоморальні вчинки від аморальних. Водночас будь-які вимоги завжди є конкретними вимогами, тобто виявом чийсь волі хоча б тому, що громадську думку виражають реальні люди. По-друге, мораль є одночасно і сферою об'єктивної необхідності, і сферою свободи. Моральні вимоги вирізняються для особистості як необхідність. Але безпосереднє підкорення цій необхідності не вважається моральним феноменом, оскільки мораль несумісна з примусом. А недотримання моральних вимог є проявом аморальності. Моральна поведінка передбачає наявність моральної мотивації, вибору, самопокладання волі й автономію духу.

Крім антиномічності, моральна свідомість характеризується імперативністю. Йдеться про те, що моральні правила формулюються в наказовій формі: «Будь таким!», «Чини так!», «Не роби цього!» Вони не констатують наявне, а настановляють, що має бути і яким повинно бути. Ще однією характеристикою моралі як способу духовно-практичного освоєння світу є її гранична загальність на відміну від інших норм і правил, які часто регламентують навіть деталі поведінки людини. Не менш важливі характеристики моралі як особливого способу освоєння світу – всепроникність, оскільки вона діє в усіх сферах людського життя, та її гуманістичне спрямування тощо [81, с. 224].

Антиномічність, імперативність, нормативність, позаінституційність тощо характеризують мораль як ідеальний феномен. Але оскільки моральні норми та цінності втілюються в життя, об'єктивуються, опредметнюються, остільки мораль виявляється не тільки ідеальним утворенням, формою суспільної свідомості, але й способом духовно-практичного освоєння світу. Саме таким способом здійснюється перетворення світу в свідомості людини шляхом створення образів і уявлень, в яких зовнішня ворожість навколишньої дійсності духовно долається наочно-образними засобами, зокрема такими, як моральні легенди, моральні притчі, нормативні зобов'язання, внормовані дії тощо. Наслідком такого освоєння є моральні знання про те, як треба ставитися до світу, до інших людей, до самого себе з позиції добра і зла, тобто оцінка людиною світу і самої себе, свого місця в ньому. Отже, як практично-духовний спосіб освоєння світу мораль треба кваліфікувати як конкретну сукупність норм і правил, які реалізуються у моральній діяльності людини [81, с. 224].

Водночас треба враховувати, що в сучасному філософському дискурсі склалися різні, а часом і протилежні погляди на природу, специфіку і роль моралі в суспільстві. Камінь спотикання лежить не тільки в площині розуміння суті моралі, але і її функцій. Одна група вчених наполягає на тому, що мораль насамперед – це форма суспільної свідомості, а основна її

функція – регулятивна. Найбільш повно ці ідеї, які іноді називають авторитарною етикою, репрезентовані в працях О. Дробницького та його послідовників. Друга група філософів, серед яких – О. Титаренко, В.

Малахов та ін., розглядає мораль як унікальний спосіб духовно-практичного освоєння світу людиною. В межах такого підходу, який витлумачують як гуманістичну етику, регулятивна функція моралі вже не є визначальною. Пріоритетне місце тут посідає світоглядна, ціннісно-орієнтуюча функція. Оскільки вважається, що моральна самореалізація особистості найбільш ефективно здійснюється завдяки активізації ціннісно-орієнтуючого потенціалу моралі [81, с. 224].

Мораль постійно розвивається під впливом суспільного прогресу – і це досить детально у своєму дисертаційному дослідженні обґрунтовує Н. Федорук. Суспільний прогрес сприяє розвінчуванню одних моральних норм, заміні їх іншими, установленню нових відносин між наявними нормами або ж наданню нового змісту в рамках старих моральних норм.

Авторка аналізує зміни моралі під впливом різних видів прогресу (науковий, технічний, економічний, соціальний, політичний) [349, с. 13].

В історії суспільства можна знайти чимало прикладів, коли моральний фактор відігравав визначальну роль у вирішенні долі народів. Зокрема, історики часто підкреслюють значний вплив конфуціанської моралі на стабільне існування китайської цивілізації або ціннісних засад ісламу на створення імперії Арабського халіфату. Водночас поряд із констатацією позитивного впливу моральних факторів на поступ суспільства, деякі зигзаги соціально-історичного прогресу пояснюються в науковій літературі відхиленням суспільства від його моральних підвалин. Наприклад, «у період розбудови соціалізму духовність радянського суспільства, позбавлена вищих ціннісних сенсів і загальнолюдської гуманістичної основи, набула характеру тоталітарної ідеології, що ґрунтувалася на протиставленні соціально-економічних і політичних інтересів соціальних суб'єктів. Потужний консолідуючий ціннісний потенціал комуністичної ідеології, заснованої на цінностях інтернаціоналізму, колективізму і соціального оптимізму сприяв перемозі Радянського Союзу над фашизмом. Проте подальша втрата довіри до компартійної еліти, подвійна мораль, розчарування в недосяжності комуністичних ідеалів та згублення вищих духовних цінностей сприяло руйнуванню ідейних основ і заклало передумови кардинальної трансформації соціалістичної системи» [333, с. 68].

Комуністична (соціалістична) мораль є яскравим прикладом ідеологізованої моралі, сутність якої може бути розкрита в таких основних принципах: відданості справі комунізму, соціалістичному патріотизмі й інтернаціоналізмі, сумлінному ставленні до праці і суспільної власності, справжньому колективізмі, реальному гуманізмі. Зрозуміло, що в часи Радянського Союзу стверджувалось, що це є найвища і найрозвиненіша форма моралі, а «найповнішого і всебічного розвитку і здійснення принципи моралі комуністичної набудуть у комуністичному суспільстві» [354, с. 400].

У часи існування СРСР людина переважно тлумачилася в марксистському розумінні. Її сутнісною ознакою вважалася сукупність усіх суспільних відносин. Тому, якщо брати до уваги систему морального виховання, яка склалася в Радянському Союзі, то її можна охарактеризувати як таку, яка претендувала на цілісність, універсальність і всеосяжність. «Річ у тім, що колишня радянська система освіти, поряд з потужною системою навчання людини, включала в себе комплексну систему її виховання. Така система виховання містила в собі необхідну ідеологічну складову, яка відповідала духу того часу та була адекватною суспільному устрою. Скільки б науковці «нового типу» не говорили про те, що радянська система виховання була спрямована на формування «людини-гвинтика», беззаперечним є той факт, що вона була, по суті, зорієнтована на продукування та трансляцію певного «набору» цінностей, які відповідали принципам дійсного гуманізму. У радянський період «педагогіка заходів» була покликана «займати» людей вихованням, щоб канонізувати їх соціально-людську активність. Така «педагогіка заходів» сповна забезпечувалася з боку держави, фінансувалася нею. Людина справді мала всі передумови для того, щоб стати всебічно, і при цьому – гармонійно розвиненою особистістю як духовно, так і фізично» [218, с. 78].

Інша справа, що наявні передумови не стали тією реальною базою, на підставі якої мала виникнути і розвинутиися дійсно гуманістична мораль, котра визнає цінністю не норми, принципи та ідеали, а саму людину, її життя й унікальність. Гуманістична мораль базується на вірі в людину, визнанні її автономності, незалежності, свободи й розуму. Така мораль передбачає, що людина спроможна самостійно розрізняти добро й зло і правильно робити етичні оцінки. Саме в такій моралі людина дійсно постає «мірою всіх речей» [81, с. 220].

Найвищі, безумовні людські цінності фіксуються в категорії «добро», а все те, що йому суперечить, відображається в категорії «зло». Людина лише тоді здійснює справді моральний вибір, коли запропоновані людством уявлення про найвищі абсолютні вселюдські цінності визначаються не лише її мисленням, а й почуттями та волею [157].

Події, що відбувалися в соціальному житті України на початку минулого століття, мали великий вплив на мораль її суспільства. Соціальні рухи, перша світова та громадянська війни й особливо жовтневий переворот у Петербурзі та експансія його наслідків на Україну призвели до швидкої хаотизації структури моралі. Радянська влада у своєму прагненні збудувати нове суспільство спрямувала руйнівний удар супроти тих сторін соціального життя, які були керуючими параметрами в системі традиційної моралі: християнська релігія та комплекс пов'язаних із нею вірувань, звичаїв, обрядів, приватна власність тощо [231, с. 130].

З перших кроків утвердження радянської влади більшовиками реалізовувалася думка про те, що добро – це те, що слугує побудові диктатури пролетаріату та формуванню соціалістичного, а згодом і комуністичного суспільства, а зло – це те, що заважає цьому будівництву. К.

Маркс, а відтак і В. Ленін зазначали, що в класовому суспільстві не існує загальнолюдської моралі. Є тільки класова мораль, оскільки кожний клас проводить в життя свою мораль, свої етичні цінності. Мораль пролетаріату – етично те, що відповідає інтересам пролетаріату. З цього погляду будь-які жорстокі дії морально виправдані, якщо вони спрямовані на звільнення пролетаріату від експлуатації і сприяють перемозі пролетарської революції. А через те, що загальнолюдської моралі не існує, задля здійснення комуністичної революції з подальшою побудовою вільного від експлуатації безкласового суспільства можна використовувати будь-які засоби, навіть найзлочинніші та найаморальніші. Тому і В. Ленін, і Й. Сталін повною мірою намагалися впроваджувати щодо індивідів різні репресивні засоби тоталітарної державної машини.

Але демократія і загальнолюдські цінності – не єдині жертви тоталітаризму радянської доби. «Третім потерпілим є «загальнолюдський» здоровий глузд. Ця нижча форма інтелекту не тільки необхідна за усіх умов, але й достатня за певних обставин. Основний капітал здорового глузду складається з елементарних висновків загальнолюдського досвіду: не класти пальці у вогонь, йти, коли є можливість, по прямій лінії, не дражнити злих собак... тощо. У стійкому соціальному середовищі здорового глузду достатньо, щоб торгувати, лікувати, писати статті, керувати професійними спілками, голосувати в парламенті, засновувати родину і плодити дітей. Але коли цей здоровий глузд намагається вийти поза свої законні межі на арену складніших узагальнень, він виявляє себе лише як згусток забобонів певного класу і певної епохи» [339, с. 134].

Ці твердження Л. Троцького хоча й стосуються буржуазного суспільства, можуть бути цілком застосовані й до характеристики суспільства радянського. Адже утвердженню в ньому класової, а згодом і «подвійної» моралі сприяли не тільки конформізм і терор, але й позиція тих, кого задовольняла саме та або інша форма моралі. Звичайно «самі по собі» вони гідні осуду, як і суспільство, що їх породжує. Але лише суспільство без соціальних протиріч буде, зрозуміло, суспільством без брехні та насильств. Тільки в такому суспільстві гуманістичні цінності проявлятимуться в реалізації сутнісних сил людини, її моральному вдосконаленні, особистісному розвитку [81, с. 220].

На думку В. Надурака, голодомор в Україні, серед іншого, мав на меті зруйнувати її традиційну мораль, носієм якої виступало, насамперед, селянство, адже воно стійко опиралося тому світогляду та цінностям, які намагалася насадити радянська влада [231, с. 130].

Здавалося б, після розпаду СРСР українське суспільство мало б розвиватися на засадах гуманістичної моралі, яка найбільш адекватно визначає ціннісні механізми моральної регуляції людської життєдіяльності, критерії морального прогресу. Проте з набуттям незалежності в Україні відбувається поступова втрата духовно-моральних, історичних та культурно-гуманітарних пріоритетів і цінностей. Перехід до ринкових методів господарювання, вирішення складних економічних, технічних і політичних

проблем – все це важливі завдання сьогодення. Розв’язуючи їх ми закладаємо фундамент майбутнього розвитку суспільства. Але прогрес сучасної цивілізації багато в чому обмежив можливості всебічного розвитку людини. На перший план виступила підготовка «вузького» спеціаліста, який ефективно виконує призначені йому функції, що деформує загальнокультурну підготовку людини, призводить до стандартизації особистості. Саме такі радикальні спрямування призводять до того, що в житті не втілюються нові підходи до освіти і культури, не враховується соціальна і моральна ситуація і, як наслідок, немає відчутних економічних зрушень у суспільстві.

Ринкові реалії викликали до життя нові моральні цінності, які багато в чому не відповідають принципам дійсного гуманізму. Сучасні українські філософи і науковці визнають, що трансформація суспільної системи змінила моральне підґрунтя, що призвело до втрати почуття людської цілісності, нівелювання загальнолюдського, виникнення моральних парадоксів, моральної кризи. Зокрема, в їх дослідженнях йдеться про те, що суспільну атмосферу нині визначають дискомфортні моральні цінності, зумовлені миттєвими настроями, прагненнями людини захиститися від несприятливих обставин, вижити, зберегти власне «Я» у світі постійних змін. Це викликає втрату зв’язку часів, осмислення сенсу життя. «Те, що було аморальним два десятки років тому, сьогодні подається якщо не як моральний ідеал, то хоч не вважається за девіацію. Сучасна молодь дедалі частіше виховується на специфічній моралі, побудованій за принципом: «Гроші вирішують усе».

На думку В. Сухомлинського формування ідейної серцевини або моральних цінностей особистості є основою морального виховання. В. Сухомлинський розумів, що ґрунтуючись на моральних цінностях, які набувались нашими предками протягом багатьох поколінь, повинні формуватись моральні стосунки майбутнього нашого суспільства враховуючого моральні цінності особистості. Він визначив головні умови, що впливають на формування морального боку особистості:

- вміння педагога орієнтуватись на живий ідеал, вміння бачити, цінувати, берегти в молодій людині головне, визначальне;
- спонукання вихованців до високоморальних вчинків;
- виховання почуття людяності;
- одухотворення юнаків і дівчат такою працею, яка створює повноту духовних інтересів і запитів [328, с. 218].

В. Сухомлинський вказував на важливість морального самовиховання особистості: «Якби людину виховував тільки хтось, а сама себе вона не виховувала, то вона не стала б найвищою цінністю серед усіх інших цінностей світу, не піднялася б на той щабель морального розвитку, з якого їй видно не тільки інших людей, а й саму себе. Вихованою можна назвати в повному розумінні тільки ту людину, яка вміє виховувати себе» [327, с. 412].

Як висновок зазначимо, що криза сучасної системи виховання є лише частиною глобальної кризи, зумовленої, зокрема, саме вузько прагматичними установками, орієнтацією на утилітарні та індивідуалістичні цінності.

Наслідком цього є не тільки фрагментарність бачення реальності, а й її свідомо чи ні деформація. Людина в подібних умовах неспроможна охопити комплексність проблем, зв'язки і взаємодії між речами, що знаходяться для нашої сегментованої свідомості в різних просторах (сферах)» [218, с. 83].

Становлення комуністичної (або соціалістичної) моралі супроводжувалось низкою суперечностей, головною з яких було абсолютне піднесення пріоритету суспільного з фактичним ігноруванням індивідуального. Соціалістична ідеологія моралі в її радянському варіанті продовжувала позицію В. Леніна, що людина є творцем свого життя, але логіка її діяльності детермінована саморухом історії. Тому місія людини полягає не в самовільному створенні нових форм буття, але в революційній боротьбі за ствердження об'єктивно Необхідного та проти всього, що заважає цьому Необхідному бути. Радянська мораль була повністю орієнтована на комуністичну ідеологію, яка, заперечуючи Бога, абсолютну ідею та інше, сама дещо «нагадує релігію, що підкоряє своїй вірі, вимагає жертвності та дає свободу лише тим, хто узгоджує дії з об'єктивною Необхідністю» [236, с. 30].

У радянській соціалістичній моралі людина виступала знаряддям побудови справедливого комуністичного суспільства, а бути суб'єктом означає зацікавленість і здатність до виконання програми суспільства в ролі свідомого засобу самореалізації деякої логіки історичного розвитку.

Інша суперечність моралі соціалістичного суспільства була пов'язана з піднесенням нею ідеї лінійності розвитку: при посиленні на марксистське вчення, радянські ідеологи зазвичай порушували один з основних його принципів – принцип природно-історичного характеру розвитку суспільства й особистості, невід'ємною рисою якого є нелінійність розвитку.

Реальна практика освіти й морального виховання в системі партійно-державного абсолютизму була далекою від виховання самостійності, творчої ініціативи і соціальної відповідальності. Більш звичним був соціалістичний заклик до формування всебічно і гармонійно розвинутої особистості, причому під формуванням розуміли односторонній процес впливу вихователя на вихованця. Тим самим здійснювався добір найбільш слухняних, зручних, керованих людей, а отже, – придушення сміливості та творчої ініціативи думок і вчинків. Іншими словами, за формулою «формування особистості» практично приховувалося її нівелювання, придушення будь-якої активності та нестандартності мислення, а головні зусилля спрямовувалися на виховання слухняності.

Окреслені суперечності моралі соціалістичного суспільства стали однією з глибинних, світоглядних причин його краху. Світогляд був змушений повертатися до розуміння самоцінності індивідуального життєвого світу на протигагу проголошеному примату маси [385, с. 226].

Зі здобуттям незалежності мораль нашого суспільства ввійшла в нову фазу трансформації, причому керуючими параметрами тут виступають як специфічно українські фактори, так і ті, що мають сьогодні глобальний вимір. Що ж це за чинники?

По-перше, це зміна економічних відносин у суспільстві: руйнація планової й розвиток ринкової економіки докорінним чином змінили різні сфери суспільного життя. Позначився такий фактор і на розвитку моралі. Треба відзначити, що цей вплив був неоднорідним і спричинив цілий комплекс змін у досліджуваній нами сфері. З одного боку, виникли такі негативні явища, як шахрайство, фінансові махінації, здирництво тощо. Певний час галузь приватного підприємництва асоціювалась у населення з відверто аморальними діями. Проте з часом стали помітними тенденції до позитивних змін, упорядкованості. Зокрема, поступово з'являється підприємницька етика, яка у свій специфічний спосіб регулює сферу нових економічних відносин. З огляду на недорозвинутість відповідного законодавства, малоефективність виконавчих структур, корупційність судової системи, моральний фактор часто виявляється провідним у регуляції підприємницької сфери. Відомо, що особиста порядність суб'єкта економічних відносин в українських реаліях часто важить набагато більше, ніж сотні сторінок різноманітних, юридично бездоганно оформлених договорів.

По-друге, значний вплив на моральну систему українського суспільства мав релігійний Ренесанс кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст. Він, серед іншого, зумовив відродження релігійних цінностей та етичних норм, що на них базуються. Попри всі колізії цього процесу й остаточну невпорядкованість системи моралі нашого суспільства, цілком очевидно, що її базою сьогодні є все ж таки християнські цінності . Україна у своїх основах є державою християнською (в сенсі ціннісного спрямування). Попри свою принципову невизначеність, подальша еволюція моралі найближчим часом не змінить цієї ситуації [231, с. 130].

Оскільки християнство споконвічно сприймалося українським народом як система загальнолюдських моральних цінностей та настанов, в Україні ніколи не поширювалися релігійний деспотизм та релігійна нетерпимість. А захист своєї землі і своєї віри ставився на один рівень, оскільки віра сприймалась як морально–духовна основа життєздатності нації. У середовищі української громади моральний осуд завжди вважався одним з найсуворіших та найвпливовіших покарань. Заклик «Побійся бога» означав насамперед: побійся людського осуду, докорів власного сумління [344, с. 138].

Дійсно, християнство для українців є визначальним джерелом етичних і моральних ідей, цінностей впродовж тисячоліть. «Життя у вірі», залучення до божественної любові, що ототожнюється з духовним удосконаленням особистості, змістовно наповнюють і сучасну парадигму морального виховання [267].

Проте сучасний релігійний Ренесанс, на жаль, не завжди пов'язаний з посиленням впливу християнської моралі. Релігійність багатьох «нових віруючих» часто обмежується суто зовнішніми атрибутами: відвідування храмів на свята, дотримання релігійних обрядів, носіння предметів культу тощо. Значно менше релігійність розповсюджується на внутрішній світ, передусім сучасної молоді. Це підтверджують чисельні соціологічні дані

Інституту соціології НАН України. Зокрема, як свідчать результати соціологічного опитування кримських студентів, проведеного у жовтні 2006 року (опитано 1520 чоловік), кожен четвертий опитаний, який вважає себе віруючим, підтримує ту чи іншу форми девіантної поведінки, яка осуджується усіма релігійними організаціями [374, с. 86].

Головними пріоритетами становлення нової моралі незалежної України виступають: 1) національна ідея; 2) розвиток ідеї багатокультурності нації та її толерантності; 3) піднесення символічних атрибутів і моральних засад української етнічної культури. До її ж джерел слід віднести:

- релігійні корені і сучасну релігійність нації;
- соціально-історичну пам'ять української етнонаціональної спільноти;
- формування ідеології відкритості культурам інших етнонаціональних спільнот [385, с. 226].

Ще одним фактором, який чинить сьогодні потужний вплив на систему моралі як українського суспільства, так і інших спільнот, які населяють нашу планету, є глобалізація. Одним із найочевидніших її аспектів є тотальне зближення народів, посилення їх взаємозалежності аж до утворення єдиного світового «організму». Отож очевидно є необхідність узгодження діяльності різних частин людства, нормалізації їх спілкування. Проте водночас існують досить відмінні партикулярні етичні системи, якими керуються члени світової спільноти. Таким чином, очевидно, що глобалізація є сильним «подразником», який впливає на їх структуру й вимагає на себе адекватної відповіді, уникнути якої неможливо. Одним із найреальніших варіантів їх подальшого розвитку є поява т. зв. «універсальної етики» (ми під нею розуміємо всезагальні моральні норми, які діятимуть, насамперед, у тих сферах, в яких існує нормативний дефіцит). Проте, навіть у випадку розвитку моральних систем саме в цьому напрямі, однозначності в передбаченнях бути не може: наскільки універсальною буде така етика, як будуть узгоджуватись традиційні та універсальні етичні норми, які взаємодіють виникатимуть між традиційними моральними вченнями і т. п. – на ці запитання не має й не може бути однозначної відповіді, а є прогнози [231, с. 130].

Ведучи мову про необхідність еволюції моральних систем до універсальних складових, треба відзначити одну специфічну проблему, яка постає перед Україною. З одного боку, провідною світовою тенденцією є рух до універсалізації моралі, і наше суспільство повинно на нього реагувати. З іншого боку, в Україні триває процес відродження національних цінностей і трансформації моралі під їх впливом. У такій ситуації, коли національні цінності остаточно не проявились у суспільній свідомості, існує великий ризик їхньої втрати та заміщення тими компонентами моральної свідомості, які несе із собою, наприклад, ліберальна ідеологія, що поширюється із глобалізацією.

Фактом сучасного суспільного розвитку є те, що саме лібералізм набуває всесвітнього поширення завдяки глобалізації й навіть є її «обличчям». Україна у своєму розвитку намагається втілювати ліберальні ідеї в різних сферах життя [231, с. 130].

Як відомо, завдяки своєму географічному розташуванню, територія сучасної України завжди була ареною протистояння різновекторних впливів. З часом вони сформувались у протистояння Сходу і Заходу, де під Сходом мається на увазі Росія з її специфічною, значною мірою азійською ментальністю, ціннісною структурою й відповідним способом організації суспільного життя, а під Заходом – ті спільні цінності й традиції, які сповідують сучасні європейські країни. Жоден із зазначених впливів так і не отримав остаточної переваги, проте «закріпився» на відповідних територіях України, які з того часу розвивалися під різними культурними та суспільно-політичними впливами, що й породило сучасну проблемну ситуацію.

Як вище зазначалось, упродовж першої половини ХХ століття, по населенню тієї території України, яка перебувала в складі Радянського Союзу, було завдано кількох вагомих ударів, які значною мірою спричинили руйнацію традиційної української ментальності та ціннісної структури й вплинули на формування проблеми, про яку йдеться. Одним із них був голодомор, який, у першу чергу, був спрямований на українське село, що було носієм національного духу (зрештою, абсолютна більшість українського населення того часу проживала саме в селі).

По-друге, вагомий удар був завданий через політику тотальної русифікації, що відбувалася на різних рівнях українського суспільства й була спрямована не тільки на мову, але й на інші складові традиційної української культури. Ще одним значним чинником була антирелігійна кампанія, яка спрямовувалася проти релігійних цінностей та світобачення, які були одним із центральних компонентів ціннісної структури українців.

І хоча вищезазначені удари повністю не досягли мети, проте вони, можливо, вирішальним чином доклались до того, що сьогодні відмінність між двома частинами України є настільки помітною й загрозливою. Адже інша частина України, яка була приєднана до СРСР пізніше, фактично уникла такого погрому і значною мірою зуміла вберегти притаманну їй традиційну ціннісну структуру.

Звичайно, ця відмінність не досягла б таких загрозливих масштабів, якби сьогодні не мали місце фактори, які не тільки її поглиблюють, але й створюють небезпеку державного розколу. На нашу думку, можуть бути виділені два найголовніші, пов'язані між собою, чинники, що ведуть до такого розколу. Назвемо їх політичним та інформаційним.

Відносно першого можна констатувати, що на відмінності двох частин України наполегливо спекулюють окремі політичні сили, цілеспрямовано протиставляючи та налаштовуючи їх одна супроти одної. Заробляючи політичні бонуси, вони поглиблюють кризу.

Що стосується інформаційного фактора, то треба звернути увагу на таке. Фактом сучасного цивілізаційного розвитку є величезна вага інформації, яка постає одним із ключових факторів впливу. Хто контролює інформаційні течії в тій чи іншій сфері, той, по суті, є «володарем ситуації». Разом із тим треба відзначити, що російський інформаційний і культурний вплив на Півдні й Сході України є домінуючим. Українська держава не

спромоглася виробити збалансованої інформаційної й культурної політики, тож, у цьому сегменті не володіє ситуацією, що й сприяє подальшій русифікації відповідних територій України, які стають сферою впливу проросійських сил. Цим самим поглиблюється їх відмінність від тих територій, що не зазнають такого впливу (або зазнають значно меншою мірою) [231, с. 130].

Але при цьому не можна не помітити, що інформаційний етап у розвитку суспільства має свою специфіку щодо постановки моральнісних проблем. Ця специфіка полягає насамперед у пошуку засад соціально справедливого суспільства, адже поза усвідомленням необхідності розв'язання цього складного соціального питання, навряд чи можна сподіватися на гуманний поступ людства. Зокрема, проблематика ця дається взнаки у сфері мистецтва. Невипадково у фільмі «Дитя людське» (Directed by – Alfonso Cuaron, screenplay by – Alfonso Cuaron, Timomhy J. Sexton, 2006 р.) автори попереджають жителів планети Земля про можливі варіанти загроз для всієї людності, якщо вже зараз вони не замисляться над вічними моральними проблемами і не визначаться з пріоритетами. Йдеться передусім про те, що з кожним днем активізується роль моральнісної творчості, а, відповідно, і моральнісної відповідальності жителів планети Земля, які виявляються втягнутими самим ходом історичного процесу в корінну перебудову, як всієї соціальної дійсності, так і самих себе, свого власного внутрішнього світу [51].

У філософському дискурсі мораль постає як форма суспільної свідомості, яка виявляється певною окремою внутрішньо структурованою цілісністю, що перебуває у тісній взаємодії з іншими формами людської духовності. Як духовний феномен її характеризують: пов'язаність із релігією, імперативність, нормативність, позаінституційність тощо. Але оскільки моральні норми, категорії та цінності втілюються в життя, то мораль являється не тільки формою суспільної свідомості, але й способом духовно-практичного освоєння світу.

Гуманістична мораль суспільства базується на вірі в людину, визнанні її автономності, незалежності, свободи волевиявлення й розуму. Проте в період побудови комунізму (в той же час і соціалізму) в СРСР духовність суспільства була позбавлена вищих ціннісних сенсів і загальнолюдської гуманістичної спрямованості, набула ознак тоталітарної ідеології, в якій мораль поставала лише кризь призму її класового характеру. Здобуття Україною незалежності підняло знову питання про загальнолюдські моральні цінності, які розгортаються на засадах справжнього гуманізму.

Отже, зрозумілим стає те, що не можливо подолати соціально-економічну кризу в Україні доти, доки не буде знайдено спасіння від морального спустошення кожної людини. В цьому аспекті економіка і політика виявляються похідними від культури, духовності й моралі. Тому для відродження політико-економічної ситуації в країні необхідним є відродження національної культури України, її давніх моральних традицій, «духу народу». Історично в нашій країні здавна сформувалися дуже високі

вимоги до морального ставлення людини до себе – порядність, чесність, справедливість, працелюбність, совісність, відвертість, щирість, гідність, честь, дотримання даного слова, вірність (громадянська, товариська і подружня); до інших людей – повага до старших, свого роду, своєї Батьківщини, своєї історії, тактовність, толерантність, гостинність, щедрість; щодо праці – повага, любов до вільної праці, чесна праця, поцінування праці, побожне ставлення до землі, природи, хліба. Ці ідеї, ідеали, погляди, норми поведінки, збагачені тисячолітнім досвідом мудрості нашого народу, мають величезний моральний потенціал, який є фундаментом успішного засвоєння українцем загальнолюдських цінностей. Сучасне утвердження моралі повинно супроводжуватися поглибленням гуманітаризації та толерантності суспільства, які передбачають переорієнтацію на формування духовного світу особистості на засадах утвердження гуманістичної моралі. Не заперечуючи ні натуралістичної природи моралі, ні її соціальних складових, демократія передбачає входження моралі в історичний процес і розглядає її як культурний феномен. Сутність моралі полягає в тому, щоб забезпечити баланс особистого і громадського блага, гармонізувати процес людського спілкування.

Отже, згідно сучасних концепцій, мораль є не лише форма суспільної свідомості, а й форма духовно-практичного освоєння дійсності, особливість якої полягає в освоєнні світу не просто в загальному розрізі, а крізь призму добра і зла. Тому по відношенню до особистості і до суспільства в цілому у цьому освоєнні мораль виконує крім функцій інформаційно-виховного характеру ще й функцію регулятивно-конструктивну. Останнє означає, що під впливом моральних настанов відбувається не тільки регуляція особистісної і суспільної взаємодії, а й формування та становлення людини, соціальної групи, суспільства в цілому – а в складі останнього і конструювання соціальних інститутів. Будучи підґрунтям для діяльності соціальних інститутів у державі, мораль стає безпосередньою базою державотворення.

Крім того, можна сказати, що на зміст моральних принципів – незважаючи на їх вічний характер – впливає та картина світу, в рамках якої вони розгортаються. Так, у релігійній картині світу моральні закони проголошуються встановленими Богом і особистість практично не має права їх вибору – адже недотримання цих законів призводить до фізичних та духовних страждань при житті і у вічному потойбічному житті. В той же час, у науковій картині світу моральні настанови є похідними від суспільства і культури, а релігія залишається одним із чинників, що тією чи іншою мірою впливають на них.

Очевидно, що в українських умовах на мораль як соціальний інститут впливає і в найближчому майбутньому буде впливати східнослов'янська православна ментальність. Адже українці постали в християнській культурі (хоч і багаторазово були змушені відмовлятися від неї), і тому правомірною є думка, що в ній варто шукати наші моральні і психологічні опори й підґрунтя. Важливою відмінністю християнської моралі від інших релігійних концепцій є її внутрішній характер: її моральні норми частіше поширюються

на поведінку людини і її внутрішні почуття, ідеї та думки тощо – на внутрішній світ загалом.

Саме тому і вплив християнських моральних норм може бути сильнішим на кожну окрему особистість, ніж на державу чи іншу спільноту в цілому.

На жаль, сьогодні в Україні вплив релігії на становлення моралі нового типу є суперечливим і навіть парадоксальним. Часто можна побачити, що повернення суспільства до релігійних ідеалів і цінностей виражається скоріше в зовнішніх, показових, атрибутах: українці беруть участь у різних релігійних ритуалах, починаючи з хрещення дитини і закінчуючи запрошенням священників для відспівування померлих, активніше ходять на службу на свята, приймають обряди освячення свого житла, бізнесу і матеріальних цінностей: будинків, авто тощо – натомість виражені в релігійних заповідях вічні загальнолюдські цінності любові, поваги до інших, шанобливого ставлення до старших не так активно входять в повсякденне життя.

Моральність (навіть на побутовому рівні) не може існувати пасивним спостерігачем деградування української нації, тому що почуття власної гідності і вміння поважати інших завжди були допоміжними якостями на етапах розвитку кожної нації. Готовність до самовдосконалення, самоосвіти та переосмислення теоретичних цінностей та ідеалів актуалізує сам процес життя особистості. Людина поважає себе лише тоді, коли теоретично виправдані моральні інститути саме з її ініціативи реалізуються у практичній сфері, тобто у її житті, адже моральний позитив актуалізується через постійну конкретну суспільно конструктивну діяльність.

Якщо спробувати визначити конкретні дії, які б сприяли інтеграції українського суспільства в єдиний український народ зі спільною базовою ціннісною моральною гуманістичною структурою, то, на нашу думку, особливо важливими були б нижченаведені.

По-перше, з метою подолання спроб використати відмінності двох частин України в політичних інтересах (заклики до сепаратизму, розбрат на підставі відмінності територій проживання тощо), необхідно запровадити чіткі законодавчі й виконавчі механізми, які б ставали на заваді таким спробам та карали їх ініціаторів. Так, в Україні чинним Кримінальним кодексом передбачено покарання за сепаратизм, проте на практиці з 2003 року (вступ в силу Кримінального кодексу) жодна кримінальна справа за фактом закликів до сепаратизму доведена до суду так і не була.

По-друге, доцільно організувати та впроваджувати грамотну інформаційну політику, яка б пропагувала моральні національні та загальноєвропейські цінності. Очевидно, що не Росія, а саме Україна зі своїми національними інтересами має панувати в українському інформаційному та культурному просторі. Це, до речі, питання національної безпеки. Звичайно, вагомою перешкодою в реалізації такого проекту є елементарне незнання, оскільки ці питання є досить інноваційними. Ще більшою перешкодою є небажання українських політиків працювати на благо

нації, відсутність відповідальності у політичній еліті за майбутнє нації. Проте Україна володіє значним інтелектуальним капіталом, який має бути ефективно використаним. Отже, освітні та соціальні проекти повинні розроблятися не в чиновницьких кабінетах, а через широке суспільне обговорення та створення організованих структур, до яких були б залучені фахівці різних галузей, які мають справу з інформаційним продуктом та ЗМІ.

Також необхідні спеціальні заходи з релігійного виховання молоді, спрямовані на донесення та розуміння принципів християнської моралі. Релігійне виховання здатне повернути Україні справжні ідеали, допомогти виховати здорову, освічену, гуманістичну та толерантну спільноту людей. Саме тому як частина національного виховання має розглядатися введення та подальше покращення програм предметів духовно-морального спрямування, таких як «Етика», «Основи християнської моралі», «Основи християнської етики», «Християнська культура», «Основи релігійної етики».

Висновки до п'ятого розділу

По-перше, значення екологічної безпеки як складової і завдання українського державотворення на сучасному етапі є незаперечним. Вона постає умовою переходу до сталого розвитку, що визначається як стратегічний шлях цивілізації в третьому тисячолітті. Враховуючи негативний характер динаміки екологічної ситуації в Україні за період незалежного розвитку, варто визнати наявність серйозної екологічної кризи, спричиненої низкою чинників природно-техногенного характеру.

Необхідність подолання наявних екологічних загроз потребує розвитку людської свідомості, складовими якої мають стати екологічна культура й екологічна відповідальність. Потреба в адекватних відповідях на глобальні екологічні виклики зумовлює провідне місце екологічної безпеки у структурі національної безпеки української держави. Можна стверджувати, що успішність функціонування та вдосконалення системи екологічної безпеки залежить від послідовних заходів, здійснюваних як державними органами, так і інститутами громадянського суспільства у нерозривній взаємодії. Історія та сьогодення екологічного руху в Україні свідчать про те, що вітчизняне суспільство усвідомлює нагальну потребу в об'єднанні зусиль заради подолання екологічних загроз, оздоровлення природи, підвищення якості життя людей. Гарантування екологічної безпеки сприятиме як послідовній реалізації системи основних заходів екологічної політики, так і ефективному вирішенню інших пріоритетних проблем українського державотворення.

По-друге, різні по своїй суті аспекти розвитку громадянських пріоритетів в конструктивному плані «сходяться» комплексно в питанні становлення української політичної нації. Якщо система громадянських пріоритетів реалізується в соціумі, його «громадянськість» посилюється. На рівні державних ініціатив розвиток громадянських пріоритетів може знайти

втілення в: фінансуванні відповідних фундаментальних і прикладних тематик наукових розробок; проведенні тематичних семінарів, конференцій, виставок; державній підтримці громадських консультаційних структур, які надають громаді безкоштовні консультаційні послуги з приводу захисту своїх прав, як-то з правових питань, з питань створення органів самоорганізації населення та з інших актуальних проблем громадян; фінансовій підтримці вчителів, викладачів, які демонструють результати виховання громадянськості у своїх учнів та студентів; підтримці ЗМІ, які неупереджено виражають громадську думку (йдеться не про фінансову підтримку, бо в такому випадку ЗМІ знову-таки загрожує «кишеньковістю», а про підтримку PR-івську, тобто збільшення доступу до інформації, сприяння зростанню їхнього іміджу, або полегшення доступу до ефірного часу тощо); впровадженні в державні стандарти підготовки фахівців відповідних громадянським пріоритетам компетенцій – а згідно них і навчальних дисциплін.

По-третє, гуманістична мораль суспільства базується на вірі в людину, визнанні її автономності, незалежності, свободи волевиявлення й розуму. Отже, зрозумілим стає те, що неможливо подолати соціально-економічну кризу в Україні доти, доки не буде знайдено спасіння від морального спустошення кожної людини. В цьому аспекті економіка і політика виявляються похідними від культури, духовності й моралі. Тому для відродження політико-економічної ситуації в країні необхідним є відродження національної культури України, її давніх моральних традицій, «духу народу». Історично в нашій країні здавна сформувалися дуже високі вимоги до морального ставлення людини до себе – порядність, чесність, справедливість, працелюбність, совісність, відвертість, щирість, гідність, честь, дотримання даного слова, вірність (громадянська, товариська і подружня); до інших людей – повага до старших, свого роду, своєї Батьківщини, своєї історії, тактовність, толерантність, гостинність, щедрість; щодо праці – повага, любов до вільної праці, чесна праця, поцінування праці, побожне ставлення до землі, природи, хліба. Ці ідеї, ідеали, погляди, норми поведінки, збагачені тисячолітнім досвідом мудрості нашого народу, мають величезний моральний потенціал, який є фундаментом успішного засвоєння українцем загальнолюдських цінностей. Сучасне утвердження моралі повинно супроводжуватися поглибленням гуманітаризації та толерантності суспільства, які передбачають переорієнтацію на формування духовного світу особистості на засадах утвердження гуманістичної моралі. Не заперечуючи ні натуралістичної природи моралі, ні її соціальних складових, демократія передбачає входження моралі в історичний процес і розглядає її як культурний феномен. Сутність моралі полягає в тому, щоб забезпечити баланс особистого і громадського блага, гармонізувати процес людського спілкування.

ВИСНОВКИ

Головним висновком дисертаційного дослідження є той, що гуманітарна стратегія, яка визначає філософську сутність державотворчих процесів, їх спрямованість, якість людського розвитку суспільства, заснована на пріоритетах людиноцентризму, праці, миролюбства, добра і справедливості, забезпечує стабільність інноваційного розвитку українського соціуму, викликає довіру до держави власних громадян і повагу до неї інших країн. Це зумовлює особливу актуальність дослідження гуманітарної стратегії, що актуалізується і у зв'язку зі зміною типу прогресу, в який увійшло нині наше суспільство. Його природа і сутність визначається інноваційною складовою, де як ніколи раніше важливим постає людський фактор – креативність, інтелект, творчість. Зрозуміло, ці якості мають бути спрямовані на людину і суспільство, на їх розвиток, а не на руйнацію. Гуманітарна складова прогресу у цьому контексті постає у якості своєрідного гаранта, який убезпечує його від збочень, перетворення інтелекту в рушійну силу історії. Її дослідження, знову ж таки, є завданням актуальним і невідкладним.

Теоретико-методологічні засади дослідження гуманітарної стратегії інноваційного розвитку суспільства актуалізували проблему визначення поняття «державотворення». Поняття «державотворення» необхідно розглядати не як напрям державного управління, а як сучасний довготривалий процес, спрямований на утворення держави, а також процес створення, розбудови та модернізації системи влади, або як такий, що мав місце в історичному минулому та охоплює взаємовідносини індивідів, спільнот, політичних інститутів щодо реалізації своїх інтересів у сфері влади. Тому уявляється правомірним визначити державотворення як соціально-політичну категорію, що позначає процес діяльності зі створення якісно нової держави.

Особливістю державотворення як складного соціального утворення виступає те, що воно поєднує у собі і загальні риси діяльнісного явища в цілому, і суттєві характеристики таких феноменів, як практика й творчість. Зокрема, як різновид практичної діяльності, державотворення має соціоактивний, усвідомлений, цілепокладаючий, доцільний, почуттєво-предметний, матеріальний, перетворюючий характер. Крім того, такий процес соціально-перетворюючої діяльності є постійним і безперервним: виникнувши, держава змінюється, розвивається, що з необхідністю детермінує постійну діяльність з її перетворення, вдосконалення.

З точки зору як внутрішніх, так і зовнішніх факторів, сучасний процес державотворення в Україні розпочинався в несприятливих умовах і вимагав постановки нових завдань і напрямів у зміцненні процесу державотворення. Серед основних напрямків державотворчих процесів є формування власної моделі системи державного управління та консолідація української нації на основі нової державної ідеології з пошуком національної ідеї.

Для України, як і для інших країн, що виникли на терені колишнього СРСР, проблема формування та реалізації гуманітарних принципів державотворення – це побудова держави саме на гуманітарній основі та розкриття колосального потенціалу української культури. Метою гуманітарного розвитку, який є стратегічним орієнтиром розбудови сучасної української держави, має стати формування людини, спроможної до інноваційного мислення, творення нової якості життя, нової якості держави і суспільства. У загальному вимірі особлива складність сучасного державотворення полягає в тому, що українське суспільство здійснює потрібну трансформацію: одночасно виконуються завдання ринкового реформування економіки, демократизації та створення національної держави.

Першим і основним пріоритетом гуманітарної стратегії інноваційного розвитку в українському державотворенні визначається пріоритет людини. Досліджуючи означене питання, ми зробили три кроки. Перший було присвячено дослідженню проблеми розуміння людини як індивіда та особистості. Людину варто розглядати як гармонійне поєднання пориву та духу, принципово вільну істоту, реалізація якої в якості особистості передбачає не лише негативну, але і позитивну свободу. Водночас, важливою сутнісною характеристикою людини є її діалогічна природа, яка необхідним чином має бути реалізована не лише в межах приватної сфери, але і в контексті політичного (в тому сенсі як цей термін розуміє Г. Арендт).

На другому етапі розгляду ми зосередилися на огляді сучасних концепцій людиноцентризму. Проблема людиноцентризму, розглядається як фундаментальна умова суспільної самоорганізації та стабільного розвитку і пов'язана із реалізацією в суспільстві принципу суттєвої справедливості, примату комунікативної дії як основоположного принципу функціонування громадянського суспільства, та концепцію наближеної легітимності як чинника, який здатен забезпечити безперервну взаємодію людини та влади.

На третьому етапі, розглядаючи питання вітчизняних проблем реалізації людиноцентризму, ми виокремили два їх ключових чинники: економічний та світоглядний. Саме вирішення останнього є фундаментальною умовою здійснення людиноцентристської моделі в Україні. Його причини стосуються посттоталітарного синдрому, який переживає вітчизняне суспільство, подолання якого залежить від докорінного реформування сфери державного управління та судової влади, де зміни мають ґрунтуватись на ідеї природного права та сутнісної справедливості. Другим аспектом вирішення посттоталітарного синдрому є необхідність реформування системи освіти на засадах діалогічного підходу, де основною метою є набуття учнем не лише комплексу знань та необхідних умінь, але і формування його як свідомої особистості, майбутнього активного та відповідального члена суспільства.

Модель людиноцентризму як гуманітарна складова означеного кола питань дозволяє реалізувати увесь комплекс необхідних реформ, спрямованих як на становлення громадянського суспільства, так і на здійснення докорінних економічних трансформацій, що є передумовою

конкурентоспроможності країни у XXI столітті.

У становленні та розвитку людини і суспільства, особливу роль відіграє праця. Тому основу гуманітарної стратегії розбудови української держави складає праця, яка є тим унікальним і єдиним способом, яким Людина, перетворюючи Природу, утверджує Культуру, а вслід за нею і на її основі формує себе як Особистість. Продуктивна праця у сфері матеріального і нематеріального виробництва – основа економічного зростання, добробуту населення, розвитку конкретної людини та прогресу суспільства в цілому. Саме це визначає нагальну необхідність створення технічних, організаційних, соціальних, економічних умов для такої праці та забезпечення нормальних збалансованих соціально-трудова відносини між учасниками виробничого процесу (державою, роботодавцями; працівниками; їх об'єднаннями та організаціями). основними ознаками сучасної кризи трудової сфери є: високий рівень безробіття, низький рівень оплати праці, обмеження основних прав працівників – права на працю, своєчасну виплату заробітної плати, на компенсацію за несприятливі умови, на гідний відпочинок.

Історично людина праці не завжди мала можливість користуватись результатами своєї праці. Здебільшого їх привласнювали інші. Звідси – глибоке відчуження людини від праці, її результатів, людини від суспільства і від самої себе. Звідси ж бере витоки процес «втечі людини від праці», намагання самоствердитись поза межами праці, не трудовим способом. Подолання відчуження й повернення людини до трудового способу життя є одним з головних завдань повернення людини і суспільства до загальноцивілізаційних засад суспільного розвитку. Актуальним це завдання є й для України, тому утвердження трудового способу життя ми розглядаємо як один з головних пріоритетів українського державотворення.

Серед ключових завдань гуманітарної стратегії інноваційного розвитку держави визначальне місце належить розвитку інтелекту, мовної політики та здоров'я людини.

Процеси розвитку інформаційної цивілізації актуалізують осмислення проблеми інтелекту, поглиблюючи й урізноманітнюючи її зміст. Інтелект постає інтегральною характеристикою сучасного суспільства, що може одночасно визначено як мета і як засіб цивілізаційного розвитку людства. Його зміст як основного чинника розвитку постіндустріальної цивілізації визначається наданням людині умов для творчості, вдосконаленням навколишнього середовища, постійним освоєнням нової інформації, що в умовах інформаційної революції постає невичерпним джерелом нових знань. Інтелект перетворюється на провідний ресурс державотворення.

У сучасних умовах розвитку українського суспільства помітною стає його деінтелектуалізація на різних рівнях, що створює серйозну загрозу для цивілізаційного поступу нашої держави. Усвідомлення цієї небезпеки має сприяти реформуванню вітчизняної освіти на засадах поєднання набутих інформаційної цивілізації із загальнолюдськими та національними цінностями. Фундаментом такого поєднання виступає духовна культура, у сучасному розвитку якої традиції та новації постають компонентами, що

мають не протистояти один одному, а гармонійно взаємодіяти між собою, забезпечуючи перспективи розвитку України в XXI столітті.

Мовна ситуація в Україні, яка формувалася протягом декількох століть під впливом різноманітних факторів дуже складна та суперечлива. В державі фактично сформувався феномен двомовності, а мовна політика залишається декларованою, не забезпечує соціального престижу державної мови, не наповнює реальним змістом всю парадигму її суспільних функцій. З огляду на це, цілком зрозумілим є сучасний стан речей з розвитком і функціонуванням української мови як державної. Така ситуація вимагає вжиття відповідних заходів, зокрема, щодо популяризації української мови в певних регіонах, прилучення до мови як до атрибуту держави, розробкою і реалізацією яких повинні займатися органи державної влади. Мовні пріоритети суспільства і людини напряду пов'язані із міцністю держави, її авторитетом, життєздатністю та перспективами незалежного розвитку.

Утвердження здоров'я людини як гуманітарного пріоритету державотворення в першу чергу вимагає активізації зусиль різних суб'єктів державотворчого процесу у справі формування здорового способу життя. Здоров'я при цьому розуміється як відсутність психічних, фізичних дефектів, а також повне фізичне, душевне і соціальне благополуччя, розглядається у широкому сенсі, що включає фізіологічний, анатомічний, психічний, психологічний, соціальний та інші аспекти, і виступає однією з найбільш значущих цінностей, що визначає якість життя окремого індивіда та суспільства в цілому. Відповідно, поняття «здоровий спосіб життя» включає всі дії людини, спрямовані на збереження, зміцнення, відновлення здоров'я. Негативні тенденції у динаміці показників стану та якості здоров'я населення України, вплив негативних чинників, що підривають основи здорового способу життя, поширення практик, що руйнують здоров'я, актуалізують проблематику формування здорового способу життя в сучасному українському суспільстві та вимагають розробки та втілення системи заходів, спрямованих на досягнення відповідної мети. Для її досягнення вкрай важливими є: формування сприятливої для здоров'я політики, створення сприятливого середовища існування людей (природних і соціальних), підвищення активності громад, розвиток персональних людських навичок, переорієнтація служб охорони здоров'я в бік профілактики; створення нормативно-правової, організаційної та матеріальної бази відповідної політики у галузях охорони здоров'я, фізичної культури та спорту, освіти тощо; організація моніторингу з вивчення проблем здоров'я та здорового способу життя; комплексний вплив на індивідуальну, групову, суспільну свідомість з метою поширення цінностей, знань, навичок щодо здорового способу життя, в першу чергу, через інститути сім'ї, освіти, ЗМІ, фізичної культури та спорту.

До провідних установок суспільного розвитку що сприяють забезпеченню гуманітарної стратегії інноваційного розвитку українського соціуму відносяться: екологічна безпека, розвиток громадянських пріоритетів людини та моральне самовизначення особистості.

Значення екологічної безпеки як складової і завдання українського державотворення на сучасному етапі є незаперечним. Вона постає умовою переходу до сталого розвитку, що визначається як стратегічний шлях цивілізації в третьому тисячолітті. Враховуючи негативний характер динаміки екологічної ситуації в Україні за період незалежного розвитку, варто визнати наявність серйозної екологічної кризи, спричиненої низкою чинників як природно-техногенного так і морально-етичного та політичного характеру.

Необхідність подолання наявних екологічних загроз потребує розвитку людської свідомості, складовими якої мають стати екологічна культура й екологічна відповідальність. Потреба в адекватних відповідях на глобальні екологічні виклики зумовлює провідне місце екологічної безпеки у структурі національної безпеки української держави. Можна стверджувати, що успішність функціонування та вдосконалення системи екологічної безпеки залежить від послідовних заходів, здійснюваних як державними органами, так і інститутами громадянського суспільства у нерозривній взаємодії. Історія та сьогодення екологічного руху в Україні свідчить про те, що вітчизняне суспільство усвідомлює нагальну потребу в об'єднанні зусиль заради подолання екологічних загроз, оздоровлення природи, підвищення якості життя людей. Гарантування екологічної безпеки сприятиме як послідовній реалізації системи основних заходів екологічної політики, так і ефективному вирішенню інших пріоритетних проблем українського державотворення.

Різні по своїй суті аспекти розвитку громадянських пріоритетів в конструктивному плані «сходяться» комплексно в питанні становлення української політичної нації. Якщо система громадянських пріоритетів реалізується в соціумі, його «громадянськість» посилюється. На рівні державних ініціатив розвиток громадянських пріоритетів може знайти втілення в:

- фінансуванні відповідних фундаментальних і прикладних тематик наукових розробок;
- проведенні тематичних семінарів, конференцій, виставок; державній підтримці громадських консультаційних структур, які надають громаді безкоштовні консультаційні послуги з приводу захисту своїх прав, як-то з правових питань, з питань створення органів самоорганізації населення та з інших актуальних проблем громадян;
- фінансовій підтримці вчителів, викладачів, які демонструють результати виховання громадянськості у своїх учнях та студентах;
- підтримці засобів масової інформації, які неупереджено виражають громадську думку (йдеться не про фінансову підтримку, бо в такому випадку ЗМІ знову-таки загрожує «кишеньковість», а про підтримку PR-івську, тобто збільшення доступу до інформації, сприяння зростанню їхнього іміджу або полегшення доступу до ефірного часу тощо);
- впровадженні в державні стандарти підготовки фахівців відповідних громадянським пріоритетам компетенцій – а згідно них і навчальних

дисциплін.

Прикладним аспектом реалізації громадянських пріоритетів постають процеси самоорганізації громадян в Україні. У зв'язку з цим надзвичайно актуалізується проблема налагодження конструктивного діалогу між владою і громадянським суспільством, найважливішою основою якого виступає принцип свободи слова. Зворотнім боком проблеми свободи слова в Україні є проблема свободи доступу до інформації. Ще одна складність, пов'язана з питаннями свободи слова, стосується її зв'язку з моральними цінностями, моральним і етичним вихованням, поліетнічністю населення України і необхідністю багатомовного спілкування.

Гуманістична мораль суспільства базується на вірі в людину, визнанні її автономності, незалежності, свободи волевиявлення й розуму. Отже, зрозумілим стає те, що неможливо подолати соціально-економічну кризу в Україні доти, доки не буде знайдено спасіння від морального спустошення кожної людини. В цьому аспекті економіка і політика виявляються похідними від культури, духовності й моралі. Тому для відродження політико-економічної ситуації в країні необхідним є відродження національної культури України, її давніх моральних традицій, «духу народу». Історично в нашій країні здавна сформувалися дуже високі вимоги до морального ставлення людини до себе – порядність, чесність, справедливість, працелюбність, совісність, відвертість, щирість, гідність, честь, дотримання даного слова, вірність (громадянська, товариська і подружня); до інших людей – повага до старших, свого роду, своєї Батьківщини, своєї історії, тактовність, толерантність, гостинність, щедрість; щодо праці – повага, любов до вільної праці, чесна праця, поцінування праці, побожне ставлення до землі, природи, хліба. Ці ідеї, ідеали, погляди, норми поведінки, збагачені тисячолітнім досвідом мудрості нашого народу, мають величезний моральний потенціал, який є фундаментом успішного засвоєння українцем загальнолюдських цінностей. Сучасне утвердження моралі повинно супроводжуватися поглибленням гуманітаризації та толерантності суспільства, яка передбачає переорієнтацію на формування духовного світу особистості на засадах утвердження гуманістичної моралі. Не заперечуючи ні натуралістичної природи моралі, ні її соціальних складових, демократія передбачає входження моралі в історичний процес і розглядає її як культурний феномен. Сутність моралі полягає в тому, щоб забезпечити баланс особистого і громадського блага, гармонізувати процес людського спілкування.

У зв'язку з вищесказаним можна констатувати, що проблема гуманітарної стратегії інноваційного розвитку держави і суспільства надзвичайно перспективна як наукова тема не лише для світової гуманітарної науки, але, насамперед, вітчизняної. У зв'язку з цим методологічні, соціально-філософські дослідження вказаної проблематики набувають особливої як теоретичної, так і практичної ваги.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдулаев М. И. Теория государства и права: учебник для высших учебных заведений / Абдулаев М. И. – М. : Финансовый контроль, 2004. – 410 с.
2. Аболина Т. Г. Исторические судьбы нравственности: философский анализ нравственной культуры / Т. Г. Аболина. – К. : Лыбидь, 1992. – 194 с.
3. Авер'янова Н. Сучасне студентство у контексті формування національної еліти України / Н. Авер'янова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2010. – Українознавство. – Вип. 14. – С. 30–32.
4. Азаров С. І. Екологічна безпека як складова національної безпеки України / С. І. Азаров, Ю. В. Литвинов, В. Л. Сидоренко // Вісник КрНУ імені Михайла Остроградського. – 2012. – Вип. 2 (73). – С. 142–146.
5. Аквинский Ф. Трактат о конечной цели / Фома Аквинский ; [пер. с лат. С. И. Еремеева] // Сумма теологии Ч. I– II. Вопр. 1–48. – К. : Эльга, Ника–Центр, 2006. – С. 3–89.
6. Акоюн В. Громадянські ініціативи впровадження екологічної парадигми культури життєтворчості й виховання особистості [Електронний ресурс] / В. Акоюн. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vird/2011_16/Pdf/1.pdf
7. Алексієвець М. Екологічний рух в Україні: історична ретроспектива, сучасність і перспективи / М. Алексієвець // Україна – Європа – Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Вип. 5. – Ч. 1. – С. 134–139.
8. Алексієвець М. О. Екологічний рух в Україні / М. О. Алексієвець. – Тернопіль : Лілея, 1999. – 276 с.
8. Альчук М. П. Філософія Богдана Кістяківського в українському філософсько-правовому дискурсі кінця ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.05 «Історія філософії»/ М. П. Альчук. – Львів : Б.В., 2011. – 32 с.
9. Амосов Н. М. Идеология для Украины / Николай Михайлович Амосов. – К. : DEMID, 1997. – 36 с.
10. Ананьев В. А. Основы психологии здоровья. Книга 1. Концептуальные основы психологии здоровья / В. А. Ананьев. – СПб. : Речь, 2006. – 384 с.
11. Андрейцев В. І. Право екологічної безпеки : навч. та наук.– практ. посіб. / В. І. Андрейцев – К. : Знання–Прес, 2002. – 332 с.
12. Андрущенко В. П. Організоване суспільство: проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу / В. П. Андрущенко. – К. : ТОВ «Атлант ЮЕМСі», 2006. – 502 с.

13. Апель К.– О. Екологічна криза як виклик дискурсивній етиці / К.- О. Апель // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. Підручник . – К. : Лібра, 1999. – С. 413–454.
14. Арендт Г. Джерела тоталітаризму / Г. Арендт ; [пер. з англ. Д. Верлока, Д. Горчаков]. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. – 584 с.
15. Арендт Г. Становище Людини / Г. Арендт ; [пер. з англ. М. Зубрицька]. – Л. : Літопис, 1999. – 254 с.
16. Аристотель. Політика / Аристотель ; [пер. с древнегр. С. А. Жебелева] // Сочинения : В 4 т. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 376–644.
17. Аристотель. Політика / Аристотель ; [пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка]. – 3–е вид. – К: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 239 с.
18. Архангородский З. С. Физическая культура как составляющая часть здорового образа жизни / З. С. Архангородский, Л. Д. Вострокнутов, В. В. Ерёмченко, Л. В. Канунова // Слобожанський науково-спортивний вісник. – 2010. – № 1. – С. 173–175.
19. Аршинов В. И. Синергетика / В. И. Аршинов // Современная научная картина мира: Словарь. – М. : Прогресс, 1997. – С. 164.
20. Басанцов І. В. Екологічний аудит в Україні: актуальність, проблемні питання та напрями удосконалення / І. В. Басанцов, О. С. Пантелейчук // Механізм регулювання економіки. – 2010. – № 1. – С. 38–46.
21. Беляева И. Ф. Кризис труда и его последствия / И. Ф. Беляева, Г. К. Булычкина, И. А. Молоканова // Изменения в мотивации труда в новых условиях. – М. : НИИ труда, 1992. – С. 6–21.
22. Берлін І. Дві концепції свободи / І. Берлін ; [пер. з англ. О. Коваленко] // Сучасна політична філософія: Антологія. – К. : Основи, 1998. – С. 57–113.
23. Белоусова О. С. Актуальні проблеми безробіття в Україні в умовах фінансово-економічної кризи [Електронний ресурс] / О. С. Белоусова, А. В. Заїкіна, Г. Ю. Козлова // Вісник Волинського інституту економіки та менеджменту. – 2011 – № 2. – Режим доступу : http://www.nbuuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vviem/2011_2/4
24. Біла книга–2. Інтелектуальна власність в інноваційній економіці України / [О. В. Дем'яненко, А. В. Доровських, С. А. Кулаков, А. Лі.]. – К. : Парламент. вид-во, 2008. – 246 с.
25. Блаженный А. О гради Божиим / Августин Блаженный ; [перев. с лат. С. И. Еремеева] // Творения. – С–П. : Адетейя, К. : УЦИММ– Пресс, 1998 . – Т. 3. – 595 с.
26. Близнюк В. В. Посткризові особливості та перешкоди формування освітнього потенціалу України та Росії / В. В. Близнюк // Європейський вектор економічного розвитку. – 2012. – № 2 (13). – С. 474–480
27. Богиня Д. П. Відчуження праці в системі чинників розвитку трудового менталітету / Д. П. Богиня // Український соціум. – 2001 – С. 122–133.

28. Богуш А. Рідномовні обов'язки І. Огієнка в сучасній практиці дошкільних закладів півдня України / А. Богуш // Вісн. Львівського ун-ту. – Сер. : філологія. – 2010. – Вип. 50. – С. 42–46.
29. Большаков В. Чи може інтелект бути штучним? / В. Большаков, Ю. Дубров // Вісник НАН України. – 2009. – № 8. – С. 20–26.
30. Большой толковый социологический словарь (Collins). – Т.1 «А–О» / [сост. Д. Джерри, Дж. Джерри ; пер. с англ.]. – М. : Вече, АСТ, 1999. – 543 с.
31. Бондар А. С. Сучасні форми організації рекреаційно-оздоровчої роботи з населенням / А. С. Бондар // Педагогіка, психологія, біологічні та медико–біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2012. – № 6. – С. 29–32.
32. Бондар О. І. Екологічна безпека та сталий розвиток – основоположні аспекти екологічної політики / О. І. Бондар, І. В. Хоренжая, А. О. Хоренжая // Збірник наукових праць Севастопольського національного університету ядерної енергії та промисловості. – 2010. – Вип. 3 (35). – С. 71–74.
33. Боржеллі Н. Громадські ради як механізм консультування держави з громадськістю / Н. Боржеллі, В. Брайт // Структури громадської участі в Україні. Збірник аналітичних матеріалів ; за ред. М. Лациби, Н. Ходько. – К. : Укр. незалеж. центр політ. дослідж., 2003. – С. 42–48.
34. Бригадир І. В. Щодо визначення екологічної безпеки як правової категорії [Електронний ресурс] / І. В. Бригадир. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10bivjpk.pdf>
35. Бубер М. Я и Ты / М. Бубер ; [пер. с нем. под ред. П.С. Гуревича, С.Я. Левит, С.В. Лёзова] // Два образа веры. – М. : Республика, 1995. – С. 15–92.
36. Бурдьё П. Формы капитала / П. Бурдьё ; [пер. с англ. М. С. Добряковой] // Экономическая социология. – 2005. – Т. 6. – № 3. – С. 60–74.
37. Бутирська Т. О. Державне будівництво як відображення інтелектуального потенціалу країни [Електронний ресурс] / Т. О. Бутирська // Державне будівництво : електронне видання ХарPI НАДУ. – 2007. – № 1. – Ч. 2. – Режим доступу : <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2007-1-2/doc/1/03.pdf>
38. Бутирська Т. О. Теоретико–методологічні засади державотворення в Україні : автореф. дис. ... доктора наук з держ. упр. : спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / Т. О. Бутирська. – К. : НАДУ, 2009. – 36 с.
39. Бутирська Т. О. Філософський огляд українського державотворення [Електронний ресурс] / Т. О. Бутирська. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/tppd/2011_8/zmist/R_1/02Butirska+201.pdf
40. Колесніченко В. Насильно мову ніхто любити не змусить [Електронний документ] / В. Колесніченко // Виступ В. Колесніченка на засіданні Медіа-клубу «На власний погляд» ; Донецчина : Громадсько–

політична обласна газета. – Режим доступу: <http://donetshina.ucoz.org/>

41. Вакуленко О. В. Взаємозв'язок здорового способу життя та процесу соціалізації особистості [Електронний ресурс] / О. В. Вакуленко // Український соціум. – 2003. – № 1. – С. 123–128. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=8&n=50&c=1082>

42. Вакуленко О. В. Здоровий спосіб життя як соціально–педагогічна умова становлення особистості у підлітковому віці : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05 / О. В. Вакуленко. – К., 2001. – 20 с.

43. Валюк О. Я. Наукові концепції моралі й моральності [Електронний ресурс] / О. Я. Валюк // Сайт бібліотеки ім. В. І. Вернадського. – Режим доступу : // www.nbuv.gov.ua

44. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Макс Вебер ; [пер. з нім. О. Погорілий]. – К. : Основи, 1994. – 261 с.

45. Венеціанський стиль європейської конституційної спадщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://coe.mfa.gov.ua/ua/press-center/publications/970-veneciansykyj-stily-jevropejsykoji-konstitucijnoji-spadshhini>

46. Витулкас Д. Новая модель здоровья и болезни / Д. Витулкас. – М. : АРiНА, 1997. – 306 с.

47. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки [Електронний ресурс] / О. Вишневський. – Режим доступу: http://libfree.com/120437989_pedagogikagromadyanski_vartosti_ukrayinskiy_traditsiyi.html

48. Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз) / О. Вишняк. – К. : Інститут соціології НАН України, 2009. – 176 с.

49. Вища політична школа – нові принципи лідерства // Проект Центру політичних студій та аналітики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cpsa.org.ua/vischa_politichna_shkola

50. Власюк О.С. Стратегії розвитку України: теорія і практика / О. С. Власюк – К. : НІСД, 2002. – 864 с.

51. Волик Н. Г. Мораль в інформаційному суспільстві / Н. Г. Волик. Totallogy–XXI. Постнекласичні дослідження: [зб. наук. пр.] / Центр гуманіт. освіти Нац. акад. наук України. Лаб. постнекласич. методологій ; [редкол. : В. В. Кізіма (голов. ред.) та ін.]. – К. : ЦГО НАН України, 199. – Вип. 24. – 2010. – С. 258–267.

52. Володимир Яворівський «Чим небезпечний законопроект про двомовність? Новий законопроект Ківалова–Колесніченка «Про засади мовної політики в Україні» трохи замаскували»: Інтерв'ю [Електронний ресурс] // Інтернет–видання Газета. – Режим доступу: <http://gazeta.ua/discuss/11/chim-nebezpechnij-zakonoproekt-pro-dvomovnist>

53. Врублевський В. К. Інтелектуальний капітал і формування сучасної української нації / В. К. Врублевський // Наук. вісник Академії муніципального управління. – 2005. – Вип 1. – С. 48–55.

54. Гайдабрус А. О. Держава як регулюючий чинник соціальних процесів в інноваційному розвитку [Електронний ресурс] / А. О. Гайдабрус. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/debu/2008-1/doc/1/12.pdf>
55. Гализдра А. А. Здоровье и массовая физическая культура: методологические аспекты / А. А. Гализдра // Педагогіка, психологія та медико–біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2010. – № 12. – С. 32–34.
56. Гальків Л. І. Втрати людського капіталу України: чинник безробіття / Л. І. Гальків // Економіка і регіони. – 2009. – № 2. – С. 110–113.
57. Гальчинський А. С. Україна: поступ в майбутнє [монограф.] / А. С. Гальчинський. – К. : Основи, 1999. – 224 с.
58. Гардашук Т. В. Екологічна політика та екологічний рух: сучасний контекст / Т. В. Гардашук. – К. : ТОВ ВПЦ «Техпринт», 2000. – 126 с.
59. Гелей С. Основи політології / С. Гелей, С. Рутар. – Львів : Інститут українознавства НАН України, 1997. – 278 с.
60. Герасимчук Л. М. Інтелектуалізація нації в процесі технологізації освіти / Л. М. Герасимчук // Актуальні питання культурології. Альманах наукового товариства «Афіна» кафедри культурології Рівненського державного гуманітарного університету. – 2010. – Вип. 10. – Т. 1. – С. 28–30.
61. Гнилицька Н. О. Праця як соціокультурний феномен / Н. О. Гнилицька // Гуманітарний вісник ЗДУ. – 2009. – № 37. – С. 235–239.
62. Гоббс Т. Левіафан / Т. Гоббс ; [пер. з англ. Р. Димерця, В. Єрмоленка, Н. Іванової, Є. Мірошніченка]. – К. : Дух і Літера, 2000. – 606 с.
63. Головатий М. Ф. Соціологія політики: навч. посібник / М. Ф. Головатий. – К. : МАУП, 2003. – 504 с.
64. Головаха Є. Політична соціалізація в посткомуністичній країні / Є. Головаха, В. Пухляк // Політична думка. – 1994. – № 2. – С. 26–29.
65. Горбач О. Н. Історико–політичні аспекти етнонаціональних відносин / О. Н. Горбач // Вісн. Львівської комерційної академії ; [ред кол. : Гелей С. Д., Тімченко О. П., Сова А. О. та ін.]. – Сер. : Гуманітарні науки. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2010. – Вип. 9. – С. 251–256.
66. Гордилов В. Влада. Культура. Індивід / В. Гордилов // Соціальна психологія, 2004. – № 5(7). – С. 36–47.
67. Горобець В. М. Засади політичних систем та інституційні моделі Гетьманщини, Запорізької Січі, Слобожанщини та Правобережної України / В. М. Горобець ; гол. ред. Смолій В. А. // Історія української культури : У 5 т. Т. 3. Українська культура другої половини XVII–XVIII ст. – К. : Наукова думка, 2003. – С. 105–149.
68. Горц А. Нематериальное. Знание, стоимость и капитал / А. Горц ; [пер. с нем. и фр. М. М. Сокольской]. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 208 с.
69. Грабовський С. На що сподіватися нашій культурі? / С. Грабовський // Українська культура. – 2004. – № 8. – С. 3–10.

70. Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставроян, Л. Шкляр. – К. : Генеза, 1995. – 608 с.
71. Гражданские и эстетические приоритеты подростков и молодежи [Электронный ресурс] // Государственная Третьяковская галерея: официальный веб-сайт. – Режим доступа: <http://www.tretyakovgallery.ru/ru/calendar/root554595/root5545951921/>
72. Григор'єв В. Здоровий спосіб життя і фізична культура та спорт: філософія трансформаційних зрушень / В. Григор'єв // Теорія і методика фізичного виховання і спорту. – 2009. – № 3. – С. 87–93.
73. Григор'єв В. Здоровий спосіб життя: методологічні засади дослідження / В. Григор'єв // Теорія і методика фізичного виховання і спорту. – 2009. – №4. – С. 24–30.
74. Гриншпун С. С. Организация профориентации в Великобритании / С. С. Гриншпун // Педагогика. – 2005. – № 7. – С. 100–105.
75. Грішнова О. А. Економіка праці та соціально-трудові відносини: навч. метод. посібн. / Грішнова О. А. – К. : Знання, 2004. – 535 с.
76. Грішнова О. А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки : [монограф.]. / О. А. Грішнова. – К. : Знання КОО, 2001. – 254 с.
77. Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства: Монографія / [за ред. В. П. Беха]. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 680 с.
78. Громадянська позиція: Всеукраїнська громадська організація [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт. – Режим доступа: <http://gr.lugansk.ua/>
79. Гузенко Т. А. Соціальні комунікації в громадянському суспільстві України: екологічний аспект [Електронний ресурс] / Т. А. Гузенко. – Режим доступа : www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_sk/2012_1/files/SC112_03.pdf
80. Гундаров И. А. Закон духовной детерминации здоровья / И. А. Гундаров // Философия здоровья [отв. ред. А. Т. Шаталов]. – М., ИФ РАН, 2001. – С. 158–174.
81. Гуненко Д. В. Феномен моралі: спроба структурно-функціонального аналізу/ Д. В. Гуненко // Гілея: науковий вісник. – К., 2010. – Випуск 40.– С. 217–228.
82. Гусейнов А. А. Этика / А. А. Гусейнов, Р. Г. Апресян. – М. : Гардарики, 1998. – 358 с.
83. Гусейнов А. А. Понятие морали / А. А. Гусейнов // Этическая мысль. – Вып. 4. – М. : ИФ РАН, 2003. – 205 с.
84. Гуцуляк Г. Д. Еколого-економічні проблеми в Україні і напрями їх вирішення / Г. Д. Гуцуляк // Науковий вісник НЛТУ України. – 2004. – Вип. 14.3. – С. 207–214.
85. Гьосле В. Буття та суб'єктивність. До метафізики екологічної кризи / В. Гьосле ; [пер. з нім.] // Практична філософія в сучасному світі. – К.

: Лібра, 2003. – С. 180–210.

86. Давидюк С. Програма розвитку політичної культури студентів університету: теоретичні основи / С. Давидюк // I Всеукраїнська науково-практична конференція «Психолого-педагогічні та політичні проблеми у трансформаційних процесах українського суспільства». Матеріали конференції. – Кременчук : КрНУ, 2012. – С. 110–111.

87. Данільян О. Г. Національна безпека України: сутність, структура та напрямки реалізації / О. Г. Данільян, О. П. Дзьобань, М. І. Панов. – Х. : ФОЛІО, 2002. – 296 с.

88. Дев'ята сесія Верховної Ради України шостого скликання № 10 (359) 7–11 листопада 2011 року [Електронний ресурс] // Парламентські вісті. Хроніки законотворення // Інформаційне управління. – Режим доступу : <http://govuadocs.com.ua/docs/102/index-49571.html>

89. Демиденко Э. С. Философское осмысление здоровья человека в техногенном мире / Э. С. Демиденко // Философия здоровья [отв. ред. А. Т. Шаталов]. – М. : ИФ РАН, 2001. – С. 175–195.

90. Дзоз В. А. Гуманітарна політика України в контексті суспільної модернізації / В. А. Дзоз // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К. : ВІР УАН, 2012. – Випуск 61 (№ 6). – С. 330–334.

91. Диба Л. М. Сутність понять інтелектуальний потенціал та інтелектуальний капітал як економічних категорій [Електронний ресурс] / Л. М. Диба. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/evu/2011_17_1/Dyba.pdf

92. Діденко Л. В. Інтелекто-креативні перетворення у вищій освіті: виклики майбутнього і відповіді сучасності / Л. В. Діденко, В. І. Кондрашова-Діденко // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – 2012. – Військово-спеціальні науки. – Вип. 28. – С. 44–46.

93. Дмитренко Г. А. Механизм мотивации высокопроизводительного труда в рамках системного управления трудовым коллективом / Г. А. Дмитренко. – К. : Знание УССР. – 1991. – 96 с.

94. Доповідь «Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2011 році» [Електронний документ]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2012/gdn/sns/snsz_2011.zip

95. Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. П. Драгоманов. – К. : Университетская типография, 1869. – Ч. 1. – 212 с.

96. Драйден Г. Революція в навчанні / Г. Драйден, Дж. Вос ; [пер. з англ.] – Львів : Літопис, 2005. – 542 с.

97. Дробноход М. Стійкий екологічно безпечний розвиток: український контекст / М. Дробноход // Дзеркало тижня. – 02.06.2001. – № 21 (345). – С. 3.

98. Дрожжина С. В. Проблема взаємодії права і моралі як ціннісних регуляторів суспільних відносин у контексті соціально-філософського

дискурсу / С. В. Дрожжина, І. В. Ширкова // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : Наук. вісник : зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська АН. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 47 (5). – С. 265–271.

99. Людмила Давидова провела засідання робочої групи з розроблення концепції сприяння розвитку громадянського суспільства [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Координаційної ради з питань розвитку громадянського суспільства при Президентові України. – Режим доступу: <http://civil-rada.in.ua/?p=499>

100. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Д. Дюркгейм [пер. с фр.]. – М. : Наука. 1990. – 575 с.

101. Егоров И. Ю. Анализ развития научно-технического потенциала в Украине: некоторые аспекты международных сопоставлений / И. Ю. Егоров // Приложение к журналу «Наука и науковедение». – 1993. – № 2. – С. 34–38.

102. Економічний словник-довідник / [ред. С.В. Мочерний]. – К. : Феміна, 1995. – 368 с.

103. Енциклопедія державного управління : У 8 т. / [Ю. В. Ковбасюк (голова наук.-ред. колегії) та ін.]. – К. : НАДУ, 2011. – Т. 1 : Теорія державного управління. – 748 с.

104. Ермолаев А. В поисках национальной идеи (философские заметки) [Електронний ресурс]. / А. Ермолаев – Режим доступу : <http://dialogs.org.ua/ru/partner/page9057.html>

105. Ермоленко А. Н. Этика ответственности и социальное бытие человека (современная немецкая практическая философия) / А. Н. Ермоленко. – К. : Наукова думка, 1994. – 198 с.

106. Євсєєва Г. Мова як чинник національної самоідентифікації та державотворення в Україні / Г. Євсєєва // Державне управління та місцеве самоврядування : Зб. наук. праць. – Д. : ДРІДУНАДУ. – 2009. – Вип. 1. – С. 3–13.

107. Євсєєва Г. П. Державна мовна політика в Україні: симптоми та синдроми / Г. П. Євсєєва // Вісн. Придніпровської держ. акад. будівництва та архітектури. – 2011. – № 9. – С. 61–65.

108. Євсєєва Г. П. Реалізація державної мовної політики в Україні: тенденції та перспективи / Г. П. Євсєєва // Вісн. Придніпровської держ. акад. будівництва та архітектури. – 2011. – № 4. – С. 63–67.

109. Євсєєва Г. П. Шляхи удосконалення державної мовної політики (на основі досвіду нормативно-правових актів Російської Федерації) / Г. П. Євсєєва // Вісник Придніпровської держ. акад. будівництва та архітектури. – 2011. – № 3. – С. 62–65.

110. Егоров І. Ю. Науковий та інноваційний потенціал України у міжнародних статистичних порівняннях / І. Ю. Егоров, І. А. Жукович, Ю. О. Рижкова. – К. : ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2010. – 156 с.

111. Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд : монографія / С. Я. Єрмоленко. – К. : НДІУ, 2007. – 444 с.
112. Жайворонок В. Українська етнолінгвістика : нариси / В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
113. Жаліло Я. А. Економічні аспекти філософії праці Г.Сковороди / Я. А. Жаліло // М. І. Туган–Барановський та Г. С. Сковорода: науково–пізнавальна проща до місць життя видатних українців: Матер. мобільного НаУКМА. – К. : НаУКМА, 2007. – С. 32–37.
114. Жарінова А. Г. Економіка знань: зміст та роль інтелекту людини в її формуванні [Електронний ресурс] / А. Г. Жарінова. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ppei/2010_28/Jarinova.pdf
115. Жемера Н. Сутність та особливості процесу професійного самовизначення учнів старших класів / Н. Жемера // Трудова підготовка в закладах освіти. – 2002. – № 4. – С. 26–30.
116. Жінки та чоловіки на ринку праці України / [Порівняльне дослідження України та ЄС]. – К. : Компанія ВАІТЕ, 2011. – 32 с.
117. Жулинський М. Україна: випробування свободою, або чим зумовлюється прогрес нації [Електронний ресурс] / М. Жулинський // Дзеркало тижня. Україна. – Режим доступу: <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/513/47838>
118. Журавльова Ж. А. Протидія глобальним екологічним загрозам: місце України у міжнародному співробітництві / Ж. А. Журавльова // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 4 (9). – С. 212–219.
119. Заблоцька К. В. Здоров'я та охороноздоровча діяльність: підходи до тлумачення / К. В. Заблоцька // Нова парадигма. – Вип. 79. – К., 2008. – С. 39–51.
120. Зайнятість: випробування кризою // Урядовий кур'єр. – 2010. – №4 (26 січня). – С. 6.
121. Закон України «Про основи національної безпеки України» [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964>– 15
122. Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2818>– 17
123. Закон України «Про волонтерську діяльність» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, N 42, ст.435) (Із змінами, внесеними згідно із Законом N 5073– VI (5073– 17) від 05.07.2012) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3236>–17
124. Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 32, ст. 314) (Із змінами внесеними згідно із Законами № 4652–VI від 13.04.2012 ; № 4711–VI від 17.05.2012) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал

Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/220-2012-%D1%80>

125. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01.07.2010 № 2411–VI [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

126. Закон України «Про інформацію» від 02.10.92 (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 48, ст. 650) (Введений в дію Постановою ВР № 2658–XII (2658–12), ВВР, 1992, № 48, ст. 651) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2657-12/print1217856518710949>

127. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 13.07.2001 р. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997, № 24, ст. 170) (Із змінами, внесеними згідно із Законом № 163–XIV (163–14) від 06.10.98, ВВР, 1998, № 48, ст. 292) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80/page5>

128. Закон України «Про органи самоорганізації населення» від 11.07.2001 № 2625–III (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 48, ст. 254) (Із змінами, внесеними згідно із Законом № 5492–VI (5492–17) від 20.11.2012) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2625-14>

129. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991 № 987–XII (в останній редакції від 12.12.2012, підстава 5461–17) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/987-12>

130. Заславская Т. И. Человеческий потенциал и современность / Т. И. Заславская // Социс. – 2005. – № 3. – С. 3–17.

131. Звіркоўська В. А. Козацькі ради в історичній еволюції українського парламентаризму / В. А. Звіркоўська // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К. : ВІР УАН, 2009. – Випуск 28. – С. 421–426.

132. Здіорук С. І. Гуманітарна політика української держави в новітній період / С. І. Здіорук, В. І. Нагорний, С. Л. Гнатюк ; за ред. С. І. Здіорука. – К. : НІСД, 2006. – 403 с.

133. Земцова В. Основні тенденції в динаміці стану здоров'я населення України: необхідність нової стратегії / В. Земцова // Теорія і методика фізичного виховання і спорту. – 2006. – № 4. – С. 12–15.

134. Зеркалов Д. В. Екологічна безпека та охорона довкілля. Монографія / Д. В. Зеркалов. – К. : Основа, 2012. – 514 с.

135. Зуев А. В. Феномен залучення до масової культури / А. В. Зуев // Філософські науки. – 2009. – Вип. 1. – С. 129–135.

136. Ивахненко Г. А. Здоровье московских студентов: социологический анализ самосохранительного поведения / Г. А. Ивахненко // Социологические исследования. – 2006. – № 5. – С. 78–81.

137. Ильин И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин // Собр. соч . : в 10 т.). – М.: Русская книга, 1994. – Т. 4. – 498 с.
138. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества [монограф.] / В. Л. Иноземцев. – М. : Изд-во Academia-Наука, 2008. – 234 с.
139. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас ; [пер. з нім. А. Єрмоленко, В. Єрмоленко]. – К. : Лібра, 2001. – 400 с.
140. Ионенко И. Р. Рационализм – это гуманизм / И. Р. Ионенко // Интеллект. Особистість. Цивілізація. – 2009. – Вип. 7. – С. 56–64.
141. Каленюк С. Мова як складова національної культури / С. Каленюк // Українознавчий альманах. – Київ-Мелітополь, 2012. – Вип. 9. – С . 87–90.
142. Калина М. Тенденції формування здорового способу життя у країнах Європи / М. Калина // Теорія і методика фізичного виховання і спорту. – 2009. – № 4. – С.42–46.
143. Калиновський Ю. Ю. Національна ідея як віддзеркалення розвитку правосвідомості українського суспільства / Ю. Ю. Калиновський // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К. : ВІР УАН, 2011. – Випуск 44 (№ 2). – С. 358–364.
144. Калінічева Г. І. Модернізація системи вищої освіти України в контексті національних пріоритетів ХХІ століття / Г. І. Калінічева // Вісник Черкаського університету. – 2009. – Вип. 154. – Серія: філософія. – С. 23–30.
145. Калініченко М. М. Влада громадянського суспільства: Монографія / М. М. Калініченко. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2006.– 200 с.
146. Кант И. Ответ на вопрос: что такое Просвещение? / И. Кант ; [пер . с нем. под. ред. В. Асмуса] // Сочинения : В 6 т. – М. : Мысль, 1966. – Т.6. – С. 25–36.
147. Кант И. Основы метафизики нравственности / И. Кант ; [пер. с нем. под. ред. В. Асмуса] // Сочинения : В 6 т. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4. – Ч. I. – С. 219–310.
148. Каріков С. А. Філософія. Розділи: Філософська антропологія, соціальна філософія, філософія культури : навчальний посібник / С. А. Каріков. – Х. : НУЦЗУ, 2011. – 128 с.
149. Касьянова Н. В. Система оцінки соціальної та економічної ефективності промислового підприємства [Електронний ресурс] / Н. В. Касьянова // Збірник наукових праць УДАУ / [відп. ред. д.т.н. А.Ф. Головчук]. – Умань, 2008. – Вип. 70. Ч. 2: Економіка. – Режим доступу: <http://udau.edu.ua/library.php?pid=337>
150. Качинський А. Б. Здійснення політики екологічної безпеки України / А. Б. Качинський, Ю. В. Єгоров // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2011. – №2 (14). – С. 34–43.
151. Киридон А. М. Етапи українського державотворення: кросісторичне дослідження [Електронний ресурс] / А. М. Киридон // Наукові

праці ЧДУ ім. Петра Могили. – 2007. – Вип. 61. – Т. 74. Серія : Історія. – Режим доступу : <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2007/74-61-1.pdf>

152. Кирик В. Л. Екологічна безпека: загальнополітичні проблеми [Електронний ресурс] / В. Л. Кирик. – Режим доступу : www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Polzap/2011_3/11kvlbzip.pdf

153. Кириленко О. Дослідження фізичної активності населення: міжнародний досвід для України / О. Кириленко // Соціальні виміри суспільства. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – Випуск 13. – С. 401–417.

154. Кириленко О. Социологический анализ спортивной активности населения Украины / О. Кириленко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2007. – № 3. – С. 169–187.

155. Кисельов М. М. Феномен діяльності в реаліях сьогодення / М. М. Кисельов // Філософія. Антропологія. Екологія: Альманах. – К. : Стилос, 2000. – Вип. 1. – С. 45–55.

156. Кіреєва О. Б. Проблеми кадрового забезпечення державно-управлінських перетворень / О. Б. Кіреєва // Державна стратегія управління місцевим і регіональним розвитком: форми, методи та актуальні проблеми реалізації: Матеріали щоріч. наук.–практ. конф. (24 листоп. 2004 р.) : В 2 т. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2004. – Т. 1. – С. 37–39.

157. Клічук А.В. Феномен моралі та її вплив на еволюційні процеси в суспільстві [Електронний ресурс] / А. В. Клічук, О. Р. Клічук // Сайт бібліотеки ім. В. І. Вернадського. – Режим доступу : www.nbu.gov.ua

158. Ковальчук Г. В. Аспекти проблеми двомовності в одеському регіоні / Г. В. Ковальчук // Проблеми сучасної педагогічної освіти : педагогіка і психологія. – 2007. – Вип. 13. – Ч. 2. – С. 97–102.

159. Кодекс законів про працю України. – Офіц. вид. – Х. : Одісей, 2009. – 156 с. (Серія «Закони України»).

160. Колодій А. Нація як суб'єкт політики / А. Колодій. – Львів : Кальварія, 1997. – 56 с.

161. Конституція України : зі змінами та доповненнями. – Офіц.вид. – Х. : Одісей, 2010. – 48 с.

162. Конституція України Із змінами, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 року №2222–IV (Закон України від 8 грудня 2004 року №2222–IV визнано таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), згідно з Рішенням Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 року №20–рп/2010 у зв'язку з порушенням конституційної процедури його розгляду та прийняття), Законом України від 1 лютого 2011 року №2952–VI [Електронний ресурс] / Офіційне інтернет-представництво Президента України. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/content/constitution.html>

163. Конституція України. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» № 2222–IV від 8 грудня 2004 р. – Х. : Парус, 2005. – 60 с.

164. Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 року // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 3 (12). – С. 11–30.
165. Копа В. М. Реалізація морального підходу у вивченні здоров'я / В. М. Копа [Електронний документ] // Мультиверсум. Філософський альманах. – № 41. – К. : Центр духовної культури, 2004. – Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_41/Kopa.htm
166. Корлюк С. Ринок земель сільгосппризначення у світлі нових законодавчих ініціатив [Електронний ресурс] / С. Корлюк, О. Малащук // Апарат Верховної Ради України. Інформаційне управління. Відділ інформаційно-бібліотечного забезпечення // Одеські вісті. – №55.– 2011. – С. 9. – Режим доступу: <http://ua.convdocs.org/docs/index-6393.html>
167. Кормич А. І. Демократичні традиції українського державотворення [Електронний ресурс]. / А. І. Кормич – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/App/2011_42/Kormich_A.pdf
168. Костин Л. А. Достойный труд – не привилегия для избранных, а настоятельная необходимость для каждого занятого / Л. А. Костин // Человек и труд. – 2007. – № 4. – С. 18–21.
169. Костиця Н. М. Мова – універсальний феномен буття і свідомості української нації / Н. М. Костиця // Вісн. Черкаського нац. ун-ту ім. Б. Хмельницького. – Сер. : Педагогічні науки. – 2011. – Вип. 203. – Ч. 1. – С. 94–98.
170. Кочура Н. М. Культурно-естетична домінанта національного світогляду та її ідеологічна значущість: автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.12 «українознавство» (філософські науки) / Н. М. Кочура. – К. : Б. В., 2009. – 21 с.
171. Кравців В. С. Регіональна екологічна політика в умовах становлення ринкової економіки в Україні (теорія, методи, практика). : автореф. дис. ... докт. екон. наук : спец. 08.00.06 / В. С. Кравців ; Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України. – К., 2007. – 43 с.
172. Кравченко Н. В. Вплив відчуження праці на формування людського капіталу // Н. В. Кравченко // Вісник Криворізького нац. ун-ту. – 2012 – Вип. 31. – С. 289–291.
173. Кравченко П. А. Вітчизняний культурно-історичний досвід у системі сучасного державотворення (соціально-філософський аналіз) / П. А. Кравченко. – К. : Генеза, 2001. – 332 с.
174. Кравчук М. Стратегічна дія як засновок фрагментації життєсвіту / М. Кравчук // Філософські діалоги. Людина. Історія. Розум: за матеріалами філософських читань пам'яті І. В. Бойченка. – 2011. – № 5. – С. 419–427.
175. Крамаренко К. М. Сучасний стан та проблеми екологічного інвестування в Україні / К. М. Крамаренко // Сталий розвиток економіки. – 2011. – № 5. – С. 28–31.
176. Краснокутський О. В. Вторинний сутнісний структурний аспект ідеології державотворення / О. В. Краснокутський // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К. : ВІР УАН, 2012. – Випуск 62 (№ 7). – С.

403–410.

177. Кремень В. Г. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. – К. : ARC – Ukraine, 1996. – 794 с.

178. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / В. Г. Кремень. – К. : Грамота, 2005. – 448 с.

179. Кривенко К. Відчуження праці і його форми в перехідній економіці України / К. Кривенко, В. Чернишук // Науковий вісник Волинського держ. ун-ту ім. Л.Українки. – 1998. – № 12. – С. 28–32.

180. Крисаченко В. С. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В.С. Крисаченко, М.Т. Степико, О.С. Власик та ін. – К. : НІСД, 2004. – 648 с.

181. Кубай Д. Формування і використання природоохоронних інвестицій в Україні / Д. Кубай // Вісник Львівського ун-ту. – 2008. – Серія: економічна. – Вип. 39. – С. 251–256.

182. Купрій В. Участь організацій громадянського суспільства в процесі вироблення державної політики [Електронний ресурс] / В. Купрій. – Режим доступу: http://www.ipas.org.ua/doc/journal/2008/01/jpspm_2008_01_r045.pdf

183. Курас Д. І. Національна ідея як першовиток державності / Д. І. Курас // Українська державність: історія і сучасність: Матеріали наукової конференції. Січень 1993 р. / Ін-т національних відносин і політології АН України та ін. ; ред. кол. І. Ф. Курас (гол.) та ін. – К. : Ін-т системних досліджень освіти України, 1993. – С. 125–127.

184. Куришко Д. Пристрасті навколо закону про мови: чи є загроза українській мові [Електронний ресурс] / Д. Куришко // Новини 24.05.012. – Режим доступу: news.tochka.net

185. Курняк Л. М. Екологічне виховання студентів ВНЗ [Електронний ресурс] / Л. М. Курняк, О. А. Курняк. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Znpkhist/2012_5/12klmvnz.pdf

186. Куц В. А. Григорій Сковорода про роль праці у розвитку особистості / В. А. Куц // Вісник НТУ «Київський політехнічний інститут». Сер.: Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2008. – № 3 (24). – С. 39–41.

187. Куценко В. Стратегія соціальної парадигми сталого розвитку / В. Куценко, О. Гаращук. // Економіст. – 2011. – № 4. – С. 10–13.

188. Лаврова Л. В. Здоровий спосіб життя як предмет філософсько–освітнього аналізу: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: спец. 09.00.10 / Л. В. Лаврова. – Одеса, 2011. – 15 с.

189. Латигіна Н. Основні критерії, принципи та рівні здійснення демократії / Н. Латигіна // Політичний менеджмент – 2009. – № 3. – С. 81–91.

190. Левченко Н. В. Національна ідея як чинник державотворення в Україні [Електронний ресурс] / Н. В. Левченко // Теорія та практика державного управління: зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр»,

2009. – Вип. 2 (25). – Режим доступу : <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/tpdu/2009-2/doc/1/10.pdf>

191. Лихачев Б. Т. Философия воспитания / Б. Т. Лихачев. – М. : Прометей, 1995. – 280 с.

192. Ліпкан В. А. Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції : навч. посібник / В. А. Ліпкан, Ю. Є. Максименко, В. М. Желіховский. – К. : КНТ, 2006. – 280 с.

193. Лок Дж. Два трактати про врядування / Дж. Лок ; [пер. з англ. О. Терех, Р. Димирець]. – К. : Основи, 2001. – 265 с.

194. Лопушинський І. П. Визначальна роль мовного чинника в державотворчому процесі України / І. П. Лопушинський // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології : Зб. наук. праць Херсонського нац. техн. ун-ту. – 2011. – № 1 (4). – С. 28–34.

195. Лопушинський І. Державна мовна політика в Україні / І. Лопушинський. – Херсон : Олді-плюс, 2010. – 478 с.

196. Лук'янченко М. І. Проблеми формування здорового способу життя: нормативно-правові аспекти / М. І. Лук'янченко // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2011. – № 2. – С. 75–77.

197. Лукьянихин В. А. Формирование экологической политики в Украине / В. А. Лукьянихин // Вісник Сумського держ. ун-ту. – Серія Економіка. – 2002. – № 10(43). – С. 22–31.

198. Маєр-Абіх К. М. Повстання на захист природи. Від доквілля до спільно світу / К. М. Маєр-Абіх ; [пер. з нім. А. Єрмоленка]. – К. : Лібра, 2004. – 196 с.

199. Макаренко А. С. Лекції про виховання дітей / А. С. Макаренко // Твори : В 7 т. – К. : Радянська школа, 1954. – Т. 4. – С. 235–418.

200. Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли ; [пер. с ит. Г. Муравьевой, И. А. Гончарова] // Государь; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. – СПб. : Ахбука–классика, 2009. – С. 29–152.

201. Маковецкая М. П. Достойный труд и повышение качества уровня жизни / М. П. Маковецкая // Вестник Московск. ун-та МВД России. – 2008. – № 4. – С. 72–73.

202. Максимів Л. І. Формування концепції екологічного аудиту в Україні в контексті європейської інтеграції / Л. І. Максимів, І. С. Буйна // Науковий вісник НЛТУ. – 2005. – Вип. 15.7. – С. 215–220.

203. Малишко М. І. Екологічне право України : навч. посіб. / М. І. Малишко. – К. : Юрид. книга, 2001. – 389 с.

204. Мальований М. С. Формування екологічної свідомості та її роль в забезпеченні екологічної безпеки / М. С. Мальований // Екологічна безпека та збалансоване ресурсокористування. – 2010. – № 2. – С. 76–82.

205. Марасюк С. С. Чинник поліетнічності в розбудові сучасної української державності / С. С. Марасюк // Грані : Науково–теоретичний і громадсько–політичний альманах. – 2010. – № 6 (74). – С. 77–80.

206. Марків О. Т. Здоров'я людини як соціальна проблема / О. Т. Марків // Нова парадигма. – Вип. 88. – К., 2009. – С. 71–81.
207. Марків О. Т. Здоров'я людини як фундаментальна цінність культури / О. Т. Марків // Гілея: Наук. вісник : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – Вип. 27. – С. 176–182.
208. Марків О. Т. Якісні та кількісні характеристики соціального здоров'я молоді / О. Т. Марків // Гілея: Наук. вісник : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 31. – С. 242–251.
209. Маркова Н. С. Теоретико-методичні основи формування й розвитку інтелектуального капіталу : автореф. дис. ... канд. економ. наук: спец. 08.09.01 / Н. С. Маркова. – Харків, 2005. – 20 с.
210. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года / К. Маркс, Ф. Энгельс // Собрание починений : В 50 т. – [2-е изд.]. – М. : Политиздат, 1974. – Т. 42. – 907 с.
211. Маркузе Г. Одномерный человек / Г. Маркузе ; [пер. с англ. А. Юдина]. – М. : REFL–book, 1994. – 368 с.
212. Марченко О. В. Онтологічні передумови морального самовизначення особистості [Електронний ресурс] / О. В. Марченко // Сайт бібліотеки ім. В. І. Вернадського. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua
213. Маслоу А. Х. Дальние пределы человеческой психики / А. Х. Маслоу ; [пер. с англ.]. – СПб. : Евразия, 1997. – 192 с.
214. Маслоу А. Х. Мотивация и личность / А. Х. Маслоу ; [пер. с англ. А. М. Татлыбаевой]. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.
215. Матвійчук А. В. Громадські організації як чинник становлення громадянського суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / А. В. Матвійчук. – К., 2008. – 16 с.
216. Мащенко Н. Соціальний інтелект і комунікація студентів / Н. Мащенко // I Всеукраїнська науково–практична конференція «Психолого-педагогічні та політичні проблеми у трансформаційних процесах українського суспільства». Матеріали конференції. – Кременчук : КрНУ, 2012. – С. 137–138.
217. Медико-демографічна ситуація та організація медичної допомоги населенню у 2010 році: підсумки діяльності системи охорони здоров'я та реалізація Програми економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава». – К. : МОЗ України, 2011. – 104 с.
218. Мельниченко А. А. Метаморфози сучасного виховання в суспільстві, що трансформується: філософський вимір / А. А. Мельниченко // Мультиверсум. Філософський альманах. – К. : Центр духовної культури, 2006. – № 55. – С. 233–243.
219. Меморандум про взаєморозуміння між Міністерством праці та соціальної політики України та Міжнародною організацією праці щодо Програми гідної праці на 2008–2011 рр. [Електронний ресурс]. – Режим

доступу: <http://www.rada.gov.ua>

220. Меморандум про гарантії прав власності та забезпечення законності при їх реалізації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/news/Novyny/Povidomlennya/4883.html>

221. Механізм держави / [Зайчук О. В., Копиленко О. Л., Оніщенко Н. М. та ін. ; за заг. ред. О. В. Зайчука ; Ін–т законодавства Верховної Ради України] // Сучасна правова енциклопедія / – К. : Юрінком Інтер, 2010. – С. 173–174.

222. Миклашук І. Державотворча ідеологія як чинник демократичного розвитку України / І. Миклашук // Політичний менеджмент – 2009. – № 5. – С. 63–71.

223. Михайлишин Г. Й. Актуальні проблеми створення сучасної моделі інноваційної освіти в Україні / Г. Й. Михайлишин // Грани. – 2012. – № 9 (89). – С. 51–55.

224. Михайлишин Г. Філософський аналіз кризових явищ у сучасному освітньому процесі / Г. Михайлишин // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав–Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – 2012. – Вип. 26. – С. 417–423.

225. Модернізація України – наш стратегічний вибір : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2011. – 416 с.

226. Морозов О. Л. Інформаційна безпека в умовах сучасного стану і перспектив розвитку державності / О. Л. Морозов // Віче. – 2007. – Т. 1. – № 12. – С. 23–25.

227. Москаленко В. Ф. Трансформація парадигми здоров'я в культурно–історичному аспекті / В. Ф. Москаленко // Східноєвропейський журнал громадського здоров'я. – 2008. – № 4. – С. 45–52.

228. Мофа С. О. Національна самосвідомість як чинник державотворення : автореф. дис. ... канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / С. О. Мофа. – Запоріжжя, 2004. – 15 с.

229. Мухина В. С. Детская психология / В. С. Мухина. – М. : ООО «Апрель–Пресс» : ЗАО Изд–во «ЭКСМО–Пресс», 2000. – 214 с.

230. Надольний І. Національна самосвідомість як чинник державотворення / І. Надольний // Філософія освіти : Науковий часопис. – 2006. – № 3. – С. 175–186.

231. Надурак В. Трансформація моральних цінностей українського суспільства: актуальні проблеми / В. Надурак // Вісник Прикарпатського ун-ту. Філософські і психологічні науки. – 2011. – Вип. 14. – С. 128 – 134.

232. Нарский И. С. Отчуждение и труд: по страницам произведений К. Маркса / И. С. Нарский. – М. : Мысль, 1983. – 144 с.

233. Науково-технічна та інноваційна діяльність в Україні у контексті євроінтеграційних процесів / [І. Ю. Єгоров, І. А. Жукович, Ю. О. Рижкова, М. В. Пугачова]. – К. : ІОЦ Держкомстату України, 2006. – 223 с.

234. Некрасов А. І. Культура и нація: мовний аспект державотворчого процесу // Культурно-історичні соціальні та правові аспекти державотворення в Україні : Матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Одеса, 1996. – С. 34–35.
235. Нелюбов О. Р. Роль української еліти в процесі державотворення / О. Р. Нелюбов // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – К. : Міленіум, 2011. – № 3. – С. 210–215.
236. Нестеренко Г. О. Особистість у нелінійному суспільстві: монографія / Г. О. Нестеренко. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – 144 с.
237. Нестеренко Г. О. Українська політична нація: самоорганізаційні засади становлення : монографія / Г. О. Нестеренко. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – 360 с.
238. Нестеренко О. Деякі проблеми застосування Закону України «Про доступ до публічної інформації» [Електронний ресурс] / О. Нестеренко // Права людини в Україні: Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. – Режим доступу : <http://khp.org/en/index.php?id=1317625772>
239. Нечушкіна О. Практики здоров'я як елемент способу життя / О. Нечушкіна // Соціальні виміри суспільства. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008. – Вип. 11. – С. 318–326.
240. Никулин А. Ю. Профессиональное самоопределение старшеклассников / А. Ю. Никулин. – Братск, 2001. – 32 с.
241. Новакова О. Авторитарна і демократична моделі політичної модернізації / О. Новакова // Політичний менеджмент – 2006. – Спеціальний випуск. – С. 82–91.
242. Нору А. М. Ставлення, готовність та мотивація економічно активного населення України до підприємництва як чинники потенційної трудової мобільності в умовах кризового стану ринку праці / А. М. Нору // Український соціум. – 2009. – № 2 (29). – С. 121–131.
243. Олефіренко О. Фундаментальні основи формування національної екологічної політики / О. Олефіренко // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2011. – Вип. 23. – С. 108–114.
244. Олешко О. Концепція Харківської обласної цільової програми сприяння розвитку громадянського суспільства на 2012–2015 роки [Електронний ресурс] / О. Олешко. – Режим доступу: <http://civil-rada.in.ua/?p=551>
245. Олешко О. Прийнято концепцію Харківської обласної цільової програми сприяння розвитку громадянського суспільства на 2012–2015 роки [Електронний ресурс] / О. Олешко. – Режим доступу: <http://kharkivoda.org.ua/?p=1481>
246. Омельченко С. О. Теоретичні та методичні основи взаємодії соціальних інститутів суспільства в формуванні здорового способу життя учнів загальноосвітніх навчальних закладів : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.05 / С. О. Омельченко. – Луганськ, 2008. – 44 с.

247. Основи демократії : навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / [Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков та ін. ; за заг. ред. А. Колодій]. – К. : Ай Бі, 2002. – 684 с.
248. Отрощенко Н. Л. Профорієнтація учнів загальноосвітньої школи як соціально-педагогічна проблема [Електронний ресурс] / Н. Л. Отрощенко // Науковий портал Донбасу : електрон. журн. Луган. нац. пед. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – 2007. – № 1. – Режим доступу: www.alma-mater.lnpu.edu.ua
249. Оцінка та рекомендації Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин стосовно проекту Закону «Про мови в Україні» (№1015– 3) від 20 грудня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=38474
250. Паладій М. В. Економічні засади існування сфери інтелектуальної власності: сучасний стан [Електронний ресурс] / М. В. Паладій. – Режим доступу : www.nbuuv.gov.ua/e-journals/tppd/2011_9/zmist/R_2/12Paladiy+.pdf
251. Партнерство «Відкритий уряд» [Електронний ресурс] // Творче об'єднання «Торо»: офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.toro.org.ua/ogp>
252. Пашков В. В. Ідеологія сучасної безперервної освіти / В. В. Пашков // Грані. – 2012. – № 4 (84). – С. 77–81.
253. Пенглер Т. І. Новітній період українського державотворення та його основні етапи / Т. І. Пенглер // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 63 (№ 8). – С. 640–646.
254. Перерва П. Г. Технологічні інновації в умовах економічної кризи в Україні / П. Г. Перерва, І. В. Горбатенко, К. Д. Шимпф // Регіональні перспективи. – 2002. – № 5. – С. 22–25.
255. Петровський П. Актуальність гуманітарного розуміння держави в українській суспільно-політичній думці початку ХХ століття [Електронний ресурс] / П. Петровський. – Режим доступу : – http://archive.nbuuv.gov.ua/portal/soc_gum/pubupr/2011_2/doc/5/03.pdf
256. Підсумковий звіт проблемної науково-дослідної лабораторії з професійної орієнтації незайнятого населення про науково-дослідну роботу // Технологія профорієнтаційної роботи з безробітними, які тривалий час перебувають на обліку в державній службі зайнятості. – К. : ІПК ДСЗУ, 2010. – 344 с.
257. Піжук О. І. Прогнозування росту жіночого безробіття в умовах фінансово-економічної кризи на основі економетричних моделей / О. І. Піжук // Економіка та держава. – 2009. – № 9. – С. 35–36.
258. Пірен М. Науково-просвітницький чинник консолідації українського суспільства / М. Пірен // Публічне управління. – 2011. – № 1. – С. 102–107.
259. Пірко М. В. Розвиток інтелектуальної сфери в процесі інформатизації навчання [Електронний ресурс] / М. В. Пірко. – Режим

доступу : www.psy-science.com.ua/department/texty/konf0902/pirko.doc

260. Платон. Государство / Платон ; [пер. с. древнегреч.] // Собрание сочинений : В 4 т. – М. : Мысль, 1994. – Т. 3. – 654 с.

261. Плеснер Х. Ступени органического и человек: введение в философскую антропологию / Х. Плеснер ; [пер. с нем. А. Г. Гаджикурбанов]. – М. : РОССПЭН, 2004. – 368 с.

262. Плешко М. В. Ідеї народоправства в генетиці процесу українського державотворення / М. В. Плешко // Гуманітарні студії – 2010. – Вип. 7. – С. 178–185.

263. Пожуєв В. І. Становлення і розвиток інформаційного глобального суспільства/ В. І. Пожуєв // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2012. – № 51. – С. 5–13.

264. Положення про Державну службу інтелектуальної власності України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/13415.html>

265. Положення про дослідницький університет [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/163-2010-%D0%BF>

266. Полохало В. «Середній українець» – соціальна основа громадянського суспільства / В. Полохало // Людина і влада. – 2000. – № 2. – С. 21–26.

267. Полухтович Т. Г. Концептуальні засади морального виховання [Електронний ресурс] / Т.Полухтович // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Гуманізм та освіта» (Вінниця, 2006р.). – Режим доступу: <http://conf.vstu.vinnica.ua/humed/2006/txt/06ptgzm.pdf>

268. Попович М. Бути людиною / М. Попович. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 223 с.

269. Попович Ю. Екобезпечний розвиток соціуму: державно-управлінський аспект / Ю. Попович [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Dums/2011_4/11pyddua.pdf

270. Попченко Т. П. Реформування сфери охорони здоров'я в Україні: організаційне, нормативно-правове та фінансово-економічне забезпечення: аналіт. доп. / Т. П. Попченко. – К. : НІСД, 2012. – 96 с.

271. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про функціонування української мови як державної та порядок застосування інших мов в Україні» №1233 від 10.01.2013 [Електронний документ] // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45410

272. Приходченко К. І. Поняття «інтелект» як когнітивний компонент регуляції творчого освітньо-виховного середовища [Електронний ресурс] / К. І. Приходченко, В. В. Охріменко. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pfto/2009_5/files/ped905_30.pdf

273. Про державну мовну концепцію : Указ Президента України від 15.02.2010 р. № 161/2010 [Електронний ресурс] // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/>

gov.ua/documents/10486.html

274. Про концепцію ідеології державотворення в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua-info.biz/legal/basedi/ua-tmekrr.htm>

275. Про мови в Україні : проект Закону, внесений народними депутатами України VI скликання О. С. Єфремовим, П. М. Симоненком та С. Р. Гриневецьким і зареєстрований у Верховній Раді України 07 вересня 2010 року за №1015–3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=38474

276. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо свободи мирних зібрань [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 10569. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=10569&skl=7

277. Протидія глобальній зміні клімату в контексті Кіотських домовленостей: український вимір / [С. Л. Орленко, Я. А. Жаліло, І. В. Трофімова та ін.]. – К. : НІСД, 2010. – 48 с.

278. Пряжніков Є. Ю. Ігри та методики для професійного самовизначення старшокласників / Є. Ю. Пряжніков. – К. : Наука, 2004. – 203 с.

279. Психологія: Словарь / [Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – [2-е изд., исп. и доп.]. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.

280. Пунченко О. П. Інституціональна сфера освіти та її функціональна спрямованість / О. П. Пунченко // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2011. – № 45. – С. 12–20.

281. Радбрух Г. Законне безправ'я та надзаконне право / Г. Радбрух ; [пер. з нім. Є. Причепія, В. Приходька] // Філософія Права. – К. : Тандем, 2006. – С. 91–109.

282. Развитие творческой активности студентов: опыт, проблемы, перспективы / [А. П. Дьяков, Г. В. Горченко, А. И. Стеценко и др. ; науч. ред. В. С. Рахманин]. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1991. – 160 с.

283. Резник А. М. О природе интеллекта / А. М. Резник // Математичні машини і системи. – 2008. – № 1. – С. 23–45.

284. Рибак Л. П. Визначення концепції формування інтелектуальних властивостей людини та цивілізації в період з ХХ по ХХІ сторіччя / Л. П. Рибак, В. Д. Кіптик // Штучний інтелект. – 2008. – № 3. – С. 46–53.

285. Рибковський А. Зміст здорового способу життя як цінності в сучасному суспільстві [Електронний ресурс] / А. Рибковський, Е. Браславська // Молода спортивна наука України: Зб. наук. праць з галузі фізичної культури та спорту : У 4-х т. – Львів: НВФ «Українські технології», 2005. – Вип. 9. – Т. 1. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/MSNU/2005-t1/tom1/65Rybkovsky_215.doc

286. Римаренко С. Ю. Права нації та права людини: між Сціллою та Харібдою / С. Ю. Римаренко. – К. : Світогляд, 2005. – 78 с.

287. Рингач Н. О. Резерви продовження тривалості життя: демополітичні аспекти / Н. О. Рингач, П. Є. Шевчук // Стратегічні пріоритети . – 2010. – № 1. – С. 47–54.
288. Ринок праці та зайнятість населення: проблеми теорії та виклики практики : кол. моногр. / [ред.-координатор М. В. Туленков]. – К. : ІПК ДСЗУ , 2010. – 363 с.
289. Рікер П. Ідеологія та утопія / Поль Рікер ; [пер. з англ.]. – К. : Дух і літера, 2005. – 383 с.
290. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / П. Розанвалон ; [пер. з фр. Є. Марічева]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 287 с.
291. Розин В. М. Здоровье как философская и соціально-психологическая проблема / В. М. Розин // Философия здоровья [отв. ред. А. Т. Шаталов]. – М. : ИФ РАН, 2001. – С. 34–60.
292. Розпорядження «Про схвалення плану дій з впровадження в Україні Ініціативи» від 5 квітня 2012 р. № 220–р [Електронний ресурс] // Партнерство «Відкритий Уряд». – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/220-2012-%D1%80>
293. Розпорядження Президента України «Про міжвідомчу робочу групу з аналізу стану додержання законодавства про свободу слова та захист прав журналістів» (в останній редакції від 01.10.2012, підстава 183/2012– рп) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/226/2011-%D1%80%D0%BF>
294. Ролз Дж. Теорія справедливості / Дж. Ролз ; [пер. з англ. О. Мокровольський]. – К. : Основи, 2001. – 822 с.
295. Романова І. А. Генеза сутності поняття «інтелект» [Електронний ресурс] / І. А. Романова. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pip/2012_36/12giaeci.pdf
296. Романюк В. П. Особливості переходу України до концепції сталого розвитку [Електронний ресурс] / В. П. Романюк. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Vpu/Ekon/2008_6/39.pdf
297. Рубан Ю. Г. Концептуальні засади гуманітарного розвитку України: стратегічні пріоритети державної політики / Ю. Г. Рубан // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 3 (12). – С. 5–10.
298. Самчук З. Концептуальні пріоритети науково–освітньої сфери як елемент системи суспільної модернізації / З. Самчук // Філософія освіти. – 2010. – № 1–2 (9). – С. 7–30.
299. Сарапін В. Стратегія Українських реформ: ідея сталого людського розвитку / В. Сарапін // Стратегія українського державотворення. Філософсько– політологічний та економічний аналіз. – Київ-Полтава : «АСМІ», 2000. – С. 46–55.
300. Сашук Г. Інформаційна безпека в системі забезпечення національної безпеки / Г. Сашук // [Електронний документ] / Г. Сашук. – Режим доступу : http://journ.univ.kiev.ua/trk/publikacii/satshuk_publ.php

301. Свириденко О. О. Здоровий спосіб життя як алгоритм збереження та зміцнення здоров'я людини [Електронний документ] / О. О. Свириденко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Зб. наук. праць. – Чернігів, 2012. – Вип. 98. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/2012_98_2/Svyryd.pdf
302. Семенов В. М. Історичні витоки мовної регіоналізації України / В. М. Семенов // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Х. : Магістр, 2010. – № 2(38). – С. 204–209.
303. Семенов В. М. Регіональні особливості державотворення в Україні : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / В. М. Семенов – Х. : НАДУ, 2009. – 19 с.
304. Семенов В. М. Сучасні аспекти змістовного наповнення категорії „державотворення” / В. М. Семенов // Теорія та практика державного управління : Зб. наук. праць. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2008. – Вип. 1(20). – С. 128–133.
305. Семенова М. О. Залучення молодших школярів до цінностей української традиційної народної культури [Електронний ресурс] / М. О. Семенова. – Режим доступу : www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pfto/2010_10/files/p1010_48.pdf
306. Семигіна Т. В. Здоров'я у сучасному науковому та політичному дискурсі / Т. В. Семигіна // Гілея: Наук. вісник : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 46. – С. 639–645.
307. Семигіна Т. В., Політика формування здорового способу життя молоді: український та європейський досвід / Т. В. Семигіна, І. М. Лящук // Гілея: Наук. вісник : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 49. – С. 639–646.
308. Семикіна М. В. Мотивація конкурентоспроможної праці: теорія і практика регулювання: [монограф.] / Семикіна М. В. – Кіровоград : ПіК, 2003. – 426 с.
309. Сербенська О. Факультет журналістики, українська мова і я – словесник україніст / О. Сербенська // Пам'ять століть. Україна. Історичний науковий та літературний журнал. – 2004. – № 3–4. – С. 158–166.
310. Сидорчук Т. В. Концептуальні підходи щодо становлення методології державного управління [Електронний ресурс] / Т. В. Сидорчук // Електронне наукове фахове видання «Державне управління: удосконалення та розвиток». – Режим доступу : <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=399>
311. Синякевич І. М. Глобальні екологічні загрози та їх політичні наслідки / І. М. Синякевич // Науковий вісник НЛТУ України. – 2011. – Вип. 21.19. – С. 31–39.
312. Сковорода Г. Повне зібрання творів : У 2 т. / Г. Сковорода. – К. : Дніпро, 1973. – Т. 2. – 574 с.
313. Сковорода Г. Повне зібрання творів : У 2 т. / Г. Сковорода. – К. : Дніпро, 1973. – Т. 1. – 531 с.

314. Сковронська І. Деякі аспекти навчання української мови як іноземної в українській діаспорі Канади та США / І. Сковронська // Теорія і практика викладання української мови як іноземної : Збірн. наук. праць. – 2009. – Вип. 4. – С. 11–17.
315. Сорокин П. Социальная и культурная мобильность / П. Сорокин ; [пер. с англ. А. Ю. Согомонова] // Человек. Цивилизация. Общество. – М. : Политиздат, 1992. – С. 297–424.
316. Сороко В. Продуктивно орієнтоване навчання державних службовців як інструмент управління змінами в системі державної служби [Електронний ресурс] / В. Сороко. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Dums/2011_2/11svmsds.pdf
317. Спілка власників житла Києва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: sdedov.kiev.ua
318. Ставнійчук М. Дефіцити демократії може покрити лише активне громадянське суспільство [Електронний ресурс] / М. Ставнійчук // Дзеркало тижня. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/23628.html>.
319. Ставнійчук М. Україна навчилася вільно дихати повітрям [Електронний ресурс] / М. Ставнійчук // Держава і право України. – Режим доступу: <http://www.lib.rada.gov.ua>.
320. Ставнійчук М. Президент надає великого значення ролі громадянського суспільства в розвитку країни [Електронний ресурс] / М. Ставнійчук // Дзеркало тижня. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/26349.html>.
321. Степаненко А. Безпека як фундаментальна системна парадигма сталого розвитку і буття суспільства / А. Степаненко // Економіст. – 2011. – № 4. – С. 26–29.
322. Степанова Г. Здоровье человека: измерение и изменения / Г. Степанова // Человек вчера и сегодня: междисциплинарные исследования. – Вып. 1. – М. : ИФРАН, 2008. – С. 130–139.
323. Структури громадської участі в Україні. Збірник аналітичних матеріалів / [за ред. М. Лациби, Н. Ходько]. – К. : Укр. незалеж. центр політ. дослідж., 2003. – 96 с.
324. Субтельний О. Україна : історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1991. – 512 с.
325. Сугрובה Ю. Ю. Переваги молоді в соціокультурному просторі України / Ю. Ю. Сугрובה // Наукові праці історичного фак-ту Запорізького нац. ун-ту. – 2010. – Вип. XXVIII. – С. 323–326.
326. Суїменко Є. І. Праця / Є. І. Суїменко // Соціологія: короткий енциклопедичний словник. – К. : Либідь, 1998. – С. 417–418.
327. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : В 5 т. – К. : Рідна школа, 1977. – Т. 5. – С. 411–414.

328. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : В 5 т. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 1. – С. 55–226.
329. Табачковський В. Г. Філософсько-антропологічне питання про сутність людини у координатах Постмодерну / В. Г. Табачковський // Колізії антропологічного розмислу. – К. : ПАРАПАН, 2002. – С. 5–39.
330. Татаринів А. В. Екологічна безпека та сталий розвиток у сучасному світі / А. В. Татаринів // Стратегічні пріоритети. – 2010. – № 3 (16). – С. 83–88.
331. Телешун С. Проблема формулювання національної ідеї в контексті збереження унітарного державного устрою України / С. Телешун // Людина і політика. – 2000. – № 3. – С. 76–79.
332. Тетерич О. М. Етнопсихологія українців: мовний аспект / О. М. Тетерич // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2012. – № 51. – С. 142–149.
333. Тимошенко Т. С. Мораль як інтеграційний чинник соціально-політичної стабільності : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 / Т. С. Тимошенко. – К., 2004. – 185 с.
334. Торкановский Е. Приватизация и внутрифирменное управление / Е. Торкановский // Вопросы экономики. – 1994. – № 6. – С. 58–66.
335. Трегобчук В. Концепція сталого розвитку для України / В. Трегобчук // Вісник НАН України. – 2002. – № 2. – С. 18–22.
336. Трегобчук В. М. Стан навколишнього середовища і його вплив на трудові ресурси Чернівецької області / В. М. Трегобчук, Г. Д. Гуцуляк, Ю. Г. Гуцуляк та ін. – Чернівці : Прут, 1998. – 152 с.
337. Тригуб П. М. Етапи української державності: авторський погляд на проблему / П. М. Тригуб // Наукові праці ЧДУ ім. Петра Могили. – 2007. – Вип. 56. – Т. 69. Серія : Політичні науки. Правознавство. – С. 123–127.
338. Трима К. А. Особливості діяльності українських екологічних організацій в умовах глобалізації / К. А. Трима // Грані. – 2009. – № 6 (68). – С. 147–151.
339. Троцький Л. Їхня мораль і наша (Пам'яті Льва Сєдова) [Електронний ресурс] / Л. Троцький // 1, 2002. – № 25. – 213 с. – Режим доступу: www.ji.lviv.ua/n25texts/trotskyj.htm
340. Указ Президента України «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації» від 24 березня 2012 року № 212/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/212/2012#n11>
341. Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : [монографія] / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К. : НІСД, 2008. – 744 с.
342. Україна: інтелект нації на межі століть / [В. К. Врублевський кер. авт. кол-ву]. – К. : Інформаційно-видавничий центр «Інтелект», 2000. – 516 с.
343. Україна: на шляху до соціального залучення: Національна Доповідь Програми Розвитку ООН про людський розвиток 2011 року / [Е.

Лібанова, Ю. Левенець, О. Макарова, Л. Черенько]. – К. ПРООН, 2011. – 124 с.

344. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / [В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін.; за ред. В. С. Крисаченка]. – К. : НІСД, 2003. – 632 с.

345. Успенська В. М. Навчання на засадах розвитку життєвих навичок – ефективний шлях формування здорового способу життя учнів / В. М. Успенська // Педагогічні науки. – 2008. – № 1. – С. 294–305.

346. Ушинський К. Д. Праця в її психічному і виховному значенні / К. Д. Ушинський // Вибрані педагогічні твори : В 2-х. т. [пер. з рос. редкол.: В. М. Столетов (голова) та інші]. – Т. 1. Теоретичні проблеми педагогіки / уклад . Е. Д. Дніпров; ред., О. І. Пискунов та ін. – К. : Рад. школа, 1983. – 488 с.

347. Фарінець О. О. Теоретичні аспекти визначення поняття та структури соціального інтелекту [Електронний ресурс] / О. О. Фарінець. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pfto/2010_7/files/PD710_57.pdf

348. Федорова Є. В. Зв'язок інтелекту та духовності як основа професіоналізму майбутніх фахівців / Є. В. Федорова // Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПНУ. – 2011. – Т. XIV. – Ч. 2. – С. 367–373.

349. Федорук Н. М. Мораль та суспільний прогрес : автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03 / Н. М. Федорук. – Х., 2005. – 20 с.

350. Федько О. А. Ціннісна природа здорового способу життя для особистості, нації та держави / О. А. Федько // Стратегічні пріоритети. – 2009 . – № 4. – С.83–88.

351. Федько О. Здоровий спосіб життя як цінність: проблеми формування / О. Федько // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. – 2009. – Вип. 43. – С. 369–379.

352. Фесьянов П. О. Державне регулювання екологічної безпеки на рівні регіону: досвід європейських країн [Електронний ресурс] / П. О. Фесьянов. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/e-journals/Dutp/2011_1/txts/Fesyaynov.pdf

353. Философская энциклопедия / [под. ред. В. Кемерова]. – [2-е изд., испр. и доп.] – М. : Эксмо, 2005. – 453 с.

354. Філософський словник / [за ред. В. І. Шинкарука]. – [2-ге вид., перероб. і доп.]. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.

355. Фольваркова В.І. Показники та рівні розвитку моральної свідомості особистості / В.І. Фольваркова // Дошкільна освіта. – 2004. – № 3(5). – С. 45–48.

356. Формування здорового способу життя: навч. посіб. для слухачів курсів підвищення кваліфікації державних службовців / [О. Яременко, О. Вакуленко, Л. Жаліло, Н. Комарова та ін.]. – К. : Український ін-т соціальних досліджень, 2000. – 232 с.

357. Франкл В. Психолог в концентрационном лагере / В. Франкл ; [пер. с нем. под. общ. ред. Л. Я. Гозмана, Д. А. Леонтьева] // Человек в поисках смысла: сборник. – М. : Прогресс, 1990. – С. 130–156.
358. Фрейд З. Я и Оно / З. Фрейд ; [пер. с нем.]. // История психологии (10–е – 30–е гг. Период открытого кризиса): Тексты. – [2-е. изд.]. – М. : Изд. Моск. Ун-та, 1992. – С. 243–270.
359. Фрейре П. Педагогіка пригноблених / П. Фрейре ; [пер. з англ.]. – К. : Юніверс, 2003. – 168 с.
360. Фреїк Н. Соціальна ентропія / Н. Фреїк, Н. Цимбрикевич // Вісник Прикарпатського ун-ту. Філософські і психологічні науки. – 2011. – Вип. 15. – С. 61–69.
361. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм ; [пер. с англ. под. общ. ред. П. С. Гуревича]. – М. : Прогресс, 1989. – 272 с.
362. Фромм Э. Здоровое общество / Э. Фромм ; [пер. с нем. Т. В. Банкетова, С. В. Карлушина] // Здоровое общество. Догмат о Христе. – М. : АСТ : Транзиткнига, 2005. – С. 7–414.
363. Фромм Э. Иметь или Быть? / Э. Фромм ; [пер. с англ. Н. Петренко] // Психоанализ и религия; Искусство любить; Иметь или Быть? – К. : Ника-Центр, 1998. – С. 189–384.
364. Фромм Э. Искусство любить / Э. Фромм ; [пер. с англ. О. Иванчук] // Психоанализ и религия; Искусство любить; Иметь или Быть? – К. : Ника-Центр, 1998. – С. 97–188.
365. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Ю. Хабермас ; [пер. с нем. Ю. С. Медведева]. – СПб. : Наука, 2001. – 417 с.
366. Хабермас Ю. Кризис государства благосостояния и истощенность утопической энергии / Ю. Хабермас ; [пер. с нем. Б. М. Скуратова] // Политические работы. – М. : Праксис, 2005. – С. 87–113.
367. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас ; [пер. с нем. общ. ред. Д. В. Скляднева] // Моральное сознание и коммуникативное действие. – СПб. : Наука, 2006. – С. 173–286.
368. Хабермас Ю. Познание и интерес / Ю. Хабермас ; [пер. с нем. общ. ред. О. В. Кильдюшова] // Техника и наука как «идеология». – М. : Праксис, 2007. – С. 167–191.
369. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне / Ю. Хабермас ; [пер. с нем. М. М. Беляева]. – М. : Весь Мир, 2008. – 414 с.
370. Хвесик М. А. Економіко-правове регулювання природокористування / М. А. Хвесик, Л. М. Горбач, Ю. П. Кулаковський. – К. : Кондор, 2004. – 524 с.
371. Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования / М. А. Холодная. – Томск : Изд-во Том. ун-та ; М. : Барс, 1997. – 392 с.
372. Хоменко Ю. С. Здоров'я як цінність та складова культури / Ю. С. Хоменко // Філософські проблеми освіти. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ : Дніпропетровський обласний ін-т післядипломної педагогічної освіти, «ІНФОДНІПРО», 2011. – Випуск 1. – С. 77–85.

373. Хоркхаймер М. Диалектика Просвещения. Философские фрагменты / М. Хоркхаймер, Т. Адорно ; [пер. с нем. М. Кузнецова]. – М. : Медиум. – 1997. – 311 с.
374. Хриенко А. П. Метаморфозы религиозно–нравственной детерминации сознания молодежи / А. П. Хриенко // СОЦИС. – 2007. – № 7. – С. 80–87.
375. Цокур Є. Етапи становлення громадянського суспільства в Україні в контексті забезпечення легітимності політичної влади / Є. Цокур // Політичний менеджмент – 2009. – № 3 – С. 129–136.
376. Чайковський Я. Переосмислення проблеми відчуження людини в соціально-економічній теорії К. Маркса [Електронний ресурс] / Я. Чайковський. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvuu/PSF/2009_11/Chaykovskyy.pdf
377. Чернець В. Г. Держава і культура: онтологічний аспект / В. Г. Чернець // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал. – К. : Міленіум, 2012. – № 4 – С. 3–8.
378. Черножук Ю. Г. Сучасні підходи до вивчення інтелекту [Електронний ресурс] / Ю. Г. Черножук. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/NiO/2009_6/1_rozdil/Chernozhuck.htm
379. Чікарькова М. Ю. Ціннісні орієнтації сучасного інформаційного суспільства та проблеми контркультури / М. Ю. Чікарькова // Зб. наук. праць НДІ українознавства. – К. : Рада, 2008. – Т. XIX. – С. 44–57.
380. Чопик О. Я. Гуманізація освіти та інтелектуальний потенціал суспільства [Електронний ресурс] / О. Я. Чопик. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/intelekt/2008_6/48.pdf
381. Чорний А. В. Державне управління інноваційним відтворенням інтелектуальних ресурсів / А. В. Чорний // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 12 (114). – С. 82–90.
382. Чувардинський О. Г. Громадянське суспільство в Україні: становлення, функціонування, перспективи розвитку : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : спеціальність 23.00.02 / О. Г. Чувардинський. – Л., 2008. – 31 с.
383. Шаленко М. Современные тенденции развития рынка труда / М. Шаленко // Экономика Украины. – 1996. – № 9. – С. 25–34.
384. Шапиро С. А. Мотивация : [монограф.]. / С. А. Шапиро.– М. : ГроссМедиа, 2008. – 224 с.
385. Шаповалова І. В. Феномен моралі: витоки та історична генеза / І. В. Шаповалова // Гілея: науковий вісник. – К., 2009. – № 24. – С. 224–232.
386. Шарий В. І. Становлення в Україні європейської моделі організації самоврядних структур: проблеми та перспективи / В. І. Шарий // Стратегічні пріоритети. – 2011. – № 3 (20). – С. 22–26.
387. Швейцер А. Благоговение перед жизнью / А. Швейцер ; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 1992. – 572 с.
388. Шеллер М. Положение человека в космосе / М.Шеллер ; [пер. с нем.]. // Избранные произведения. – М. : Гнозис, 1994. – С. 129–258.

389. Шеллер М. Человек в эпоху уравнивания / М. Шеллер ; [пер. с нем.]. // Избранные произведения. – М. : Гнозис, 1994. – С. 98–128.
390. Школа лидерства для молодежи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.topacademy.com.ua/pages/view/shkola_liderstva_dlya_molodezhi_ya_lider
391. Щорічна доповідь про стан здоров'я населення України та санітарно-епідемічну ситуацію. – 2008 рік. – К., 2009. – 360 с.
392. Энгельс Ф. Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека / Энгельс Ф ; [пер. с нем.] // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения : в 3-х т. – М. : Политиздат, 1985. – Т. 3. – С. 69–82.
393. Юдин Б. Г. Здоровье человека как проблема гуманитарного знания / Б. Г. Юдин // Философия здоровья [отв. ред. А. Т. Шаталов]. – М., ИФ РАН, 2001. – С. 61–85.
394. Юрчишин В. Методологічні аспекти реформування відносин власності / В. Юрчишин // Економіка України. – 1993. – № 2. – С. 21–27.
395. Ядранський Д. М. Соціальна ефективність та результати трудового процесу / Д. М. Ядранський // Держава та регіони. – 2012. – № 1. – С. 40–45.
396. Яковлев А. О. До актуальності питання про етногенез / А. О. Яковлев // Вісн. Міжнар. Слов'янського ун-ту. – Сер. соціологія науки. – 2006. – № 1. – С. 48–51.
397. Яременко О. О. Ідеологія і основні принципи теорії формування здорового способу життя / О. О. Яременко, Р. Я. Левін // Український соціум. – 2005. – № 4. – С. 61–75.
398. Ярошенко А. О. Розвиток освіти як складової ноосферогенезу в умовах інформаційного суспільства / А. О. Ярошенко // Соціальна робота та управління: соціологія, психологія, педагогіка, соціальна робота. – 2011. – Вип. 1. – С. 3–12.
399. 11 січня 2012 р. у Верховній Раді України відбулися парламентські слухання на тему: «Етнонаціональна політика України: здобутки та перспективи» // Парламентські слухання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://portal.rada.gov.ua/news/Novyny/Parlamentski_slukhannya/55387.html
400. Habermas J. The theory of communicative action vol. 2. Lifeworld and system: a critique of functionalist reason / J. Habermas ; [translated by T. McCarthy]. – В. : Beacon Press, 1987. – 457 p.
401. Oren Government Partnership [Електронний ресурс] // official web– site. – Режим доступу: <http://www.opengovpartnership.org/countries/ukraine>
402. Schaff A. Alienacja jako zjawisko społeczne / A. Schaff. Warszawa. 1999. 240 s.
403. Shultz T. W. Investing in people: the economic of population quality / T.W. Shultz. С. : University of California Press, 1982. 173 p.